

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Landbohistorisk Tidsskrift

2005:2

Forord

Dette nummer af *Landbohistorisk Tidsskrift* indeholder fire artikler, hvoraf de tre første er baseret på specialeafhandlinger fra Roskilde Universitetscenter, Syddansk Universitet og Århus Universitet. I artiklerne behandles emner fra de nævnte dele af landet.

I den første artikel kombinerer Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen hovedoplysninger i de to store matrikler fra 1600-tallets sidste halvdel for at tegne et billede af datidens landbrug i en østdansk region, nemlig Nordvestsjælland. Ved at kombinere matrikeldataene med viden om datidens ejerlavsstørrelser og de naturgeografiske forhold er det målet at undersøge, hvordan 1600-tallets landbrugsforhold varierede indenfor den udvalgte region, og i hvilken grad dette kan henføres til naturforholdene. Forfatterens resultater nuancerer tidligere fundne tendenser fra ind- og udland vedrørende variationer i fortidens landbrugsproduktion.

Lone Haubro har i sin artikel behandlet hoveriets udvikling på godset Lynderupgård nord for Viborg i perioden fra 1768 til 1803. Undersøgelsen er baseret på det arkivmateriale, som blev skabt af centraladministrationen og Lynderupgårds ejere. Hoveriet var den arbejdsydelse, som fæstegårdmændene udførte for jorddrotten som en del af afgifterne for brugsretten til en gård. Forfatteren viser, at hoveriets omfang var stigende i undersøgelsesperioden, og at bønderne satte sig til modværge heroverfor med blandt andet regulære arbejdslangsomt aktioner.

René Schrøder Christensen undersøger brugsstrukturen på det sydfynske baroni Brahetrolleborg i perioden fra udskiftningen omkring 1780 til lensafløsningen i 1919. Her gjaldt det særlige forhold, at godsets gårde var knyttet til hovedgården frem til periodens slutning i kraft af arvefæstet. Det forårsagede en træg udstykning til forskel fra udstykningen i mere selvejerdominerede egne. Det påpeges desuden, at arvefæstet i højere grad, end det hidtil har været opfattelsen, kan have været en blanding af det regulære fæste og selvejet med hensyn til den strukturelle udvikling – i det mindste var det tilfældet på Brahetrolleborg.

Den fjerde og sidste artikel omhandler det sydsjællandske landskab i slutningen af 1700-tallet. Nu afdøde Eiler Worsøe anvender ældre kort og andre kilder til fremstilling af en vandring rundt i to landsbyer, nemlig Viemose og Balle. Omring 1770 var de landsbyer i Sydsjælland, som lå under de kongelige rytterdistrikter, blevet opmålt med henblik på matrikulering og salg til pri-

vate. I forbindelse hermed skabtes en serie af kort, som udmærker sig ved både æstetik og indhold, da de beskriver landsbyens struktur før udskiftningen. I det undersøgte område omkring Kalvehave eksisterede en særlig jordbrugsøkonomi, hvor udnyttelsen af skoven i højere grad end andre steder indgik i driften. Her foregik blandt andet produktion af båndkæppe, karbånd og andre trævarer til salg i København.

Peder Dam
Peter Korsgaard
Adam Schacke
Holger Villumsen

Landbrug i 1600-tallets Nordvestsjælland

Et eksempel på regionalkomparativ analyse af matriklerne 1662 og 1688

I nærværende artikel gives der eksempler på, hvordan en kombineret anvendelse af hovedoplysninger fra de to store 1600-talsmatrikler kan anvendes til at tegne et billede af samtidens landbrug i en typisk østdansk region, nemlig Nordvestsjælland. Ved at kombinere matrikeldata med viden om datidens ejerlavsstørrelser og de naturgeografiske forhold har det endvidere været målet at undersøge, hvordan 1600-tallets landbrugsforhold varierede indenfor regionen, og i hvor høj grad dette kan henføres til naturforholdene. Det er vurderingen, at analyserne har påvist flere systematiske sammenhænge, der må formodes at have generel gyldighed for store dele af Østdanmark.

Dansk landbrugs- og bebyggelseshistorie har traditionelt haft et godt øje til det 17. århundredes anden halvdel. Dette er der hverken noget odiøst eller overraskende i, da vi herfra har de første store og næsten landsdækkende matrikler med en tilhørende mængde ganske detaljerede data af stor landbrugs- og bebyggelseshistorisk interesse. Det er derfor oplagt at sammenligne senere forhold med situationen i sidste halvdel af 1600-tallet, ligesom matrikeldataene fra 1600-tallet ved talrige lejligheder er forsøgt anvendt til retrospektive analyser af middelalderens, vikingetidens og sågar jernalderens forhold. Dertil er matriklerne naturligvis blevet anvendt til adskillige øjeblikksstudier af landbrugs- og bebyggelsessituationen i henholdsvis 1660'erne og 1680'erne.

Nærværende artikel er endnu et forsøg i rækken på at hente landbrugshistorisk viden ud af matriklerne. Analysen stammer fra mit kandidatspeciale, hvor jeg har fokuseret på matrikeldataenes eventuelle sammenhæng med intraregionale forskelle i bebyggelses- og landskabsgeografien i Nordvestsjælland.¹ Undersøgelsen tager udgangspunkt i en såkaldt regionalkomparativ metode, hvor det ikke er de enkelte og absolutte forhold på lokalt plan, der påkalder sig opmærksomhed, men derimod de eventuelle systematiske og relative variationer inden for det undersøgte område, hvor forskellene vil blive forsøgt forklaret ud fra især naturgeografiske forhold. De nordvestsjællandske mønstre vil endvidere blive sammenholdt med tilsvarende studier fra andre regioner af Danmark og udlandet – især med fokus på det seneste årtis undersøgelser og teorier.

Terrænhøjde

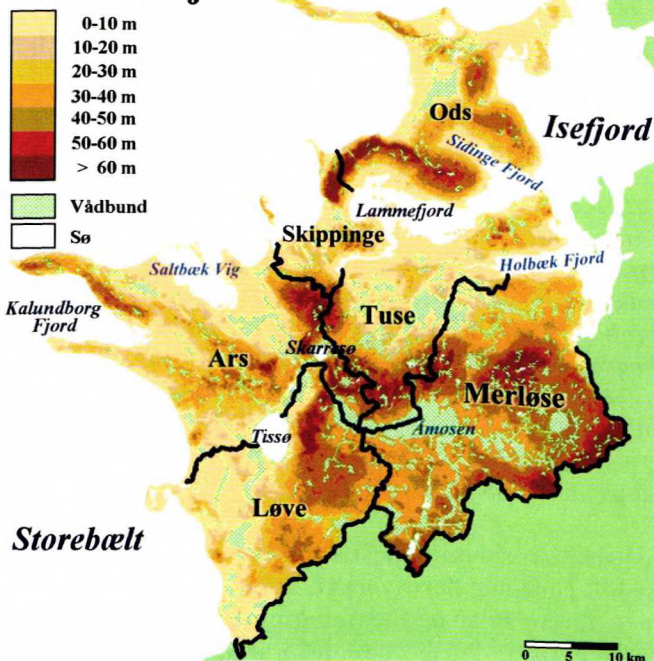

Fig. 1. Oversigtskort for den undersøgte region Nordvestsjælland med indikation af terrænførhold for inddæmningerne med søer, vandløb og vådbundsområder, samt herredsinddelingen. Da specialet, som kort og analyser er baseret på, i vidt omfang tager udgangspunkt i middelalderens forhold, er der her anvendt de fra middelalderen ældst kendte herredsgrenseforløb. Dette får ingen betydning for analysen af 1600-talsmatriklerne, idet herredsinddelingen udelukkende anvendes som lokaliseringsmæssigt hjælpemiddel.

Kildegrupperne

Undersøgelsen baserer sig på tre forskellige kildegrupper. Den første gruppe består af landbrugsøkonomiske data fra de to store matrikler af henholdsvis 1662 og 1688. En overordnet præsentation af de to matrikler turde være unødvendig i dette forum, hvor jeg i stedet vil komme nærmere ind på de historioGRAFISKE overvejelser og problemer ved de enkelte datatyper under de respektive, efterfølgende analyseafsnit.² Indledningsvis kan det dog anføres, at jeg fra Matriklen 1662 gør brug af opgørelserne om udsædens fordeling på afgrøder, landgildens fordeling på kornarter og øvrige ydelsesformer, samt den endelige hartkornstaksering. Disse talstørrelser er til analysen summeret op på ejerlavsniveau. Fra Matriklen 1688 inddrages – ligeledes på ejerlavsniveau – de opdyrkede arealer og hartkornstakseringen. Oplysningerne fra 1688-matriklen er taget fra Henrik Pedersens efterhånden klassiske tabelværk,³ mens 1662-dataene venligst er stillet til rådighed af Karl-Erik Frandsen i form af hans snart lige så klassiske afskrifter af nævnte matrikel. Den primære forskel på de to matrikler ligger som bekendt i, at Matriklen 1662 var baseret på

de allerede eksisterende landgildeydelse kontrolleret med udsædsmængden, mens der i forarbejdet til Matriklen 1688 blev foretaget en omfattende opmåling og bonitering af agerjorderne, samt en mere skønsmæssig vurdering af gårdenes adgang til enge. En vurdering af, hvad disse takseringsmæssige forskelle kan have medført af regionale ændringer i ligningsgrundlaget, vil blive taget op sidst i artiklen.

Som nævnt tager undersøgelsen udgangspunkt i matrikeldataene samlet på ejerlavsniveau. Målet hermed er dels at få nogle størrelsesenheder, der er velegnede til regionalkomparativ analysebrug, hvor eventuelle interne variationer på gårdniveau, som her er irrelevante for analyseformålet, er blevet udelignet. Desuden vil flere af undersøgelserne tage form af arealrelative analyser, hvor de pågældende matrikeldata sættes op imod arealet af det tilhørende ejerlav. Til en vurdering af regionale bonitetsforskelle giver det således mere mening at sammenholde hartkornstakseringerne med de tilhørende ejerlavsarealer end at sammenligne hartkornstallene uden hensyntagen til ejerlavenes størrelse. På samme måde vil det opdyrkede areal sammenholdt med ejerlavsarealet kunne sige noget om opdyrkningsgraden rundt om i regionen. Kendskabet til ejerlavens størrelse og udformning anno 1688 er baseret på Karl-Erik Frandsens rekonstruerede ejerlavskort,⁴ der for nylig er blevet digitaliseret af Peder Dam og dermed gjort anvendeligt til GIS-brug.

Den tredje og sidste kildegruppe, der inddrages i undersøgelsen, er regionens naturgeografiske forhold. Det er således hele undersøgelsens grundtanke at efterprøve, i hvor høj grad eventuelle intraregionale forskelle i 1600-tallets landbrugsstruktur kan forklares med naturgeografiske forhold. De her inddragne naturgeografiske faktorer er terræn- og især jordbundsforhold.

Til belysning af Danmarks jordbundsforhold findes grundlæggende to kortlægninger. Den til historisk-geografiske analyser oftest anvendte er det såkaldte *jordartskort*, også kendt som det geologiske kort, der kort fortalt er en kortlægning af jorden i en dybde af 1/2-1 meter. I denne dybde er for eksempel glaciale aflejringer kun i begrænset omfang påvirket af jordbundsdannende processer siden istiden, og man kan derfor forvente, at jorden er relativt identisk med udgangsmaterialet.

Et nok så interessant supplement hertil er *jordtypekortet* fra Danmarks Jordbrugsforskning, der er en kortlægning af teksturen i de øverste ca. 30 centimeter af jordoverfladen, også benævnt overjorden, pløjelaget eller jordtypen. Denne øverste del af jordbunden kan betragtes som et kombineret resultat af to forhold: Udgangsmaterialet, det vil sige jordarten, og de efterfølgende påvirkninger, der omfatter naturlige jordbundsdannende processer og menneskelig jordbehandling.⁵ For studier af historisk landbrugsgeografi er kendskab til begge kortlægninger – jordart og jordtype – af stor betydning. Som det vil

Tabel 1. Jordbundstyper anvendt i undersøgelsen af de naturgeografiske forholds sammenhæng med landbrugsforholdene i 1600-tallets Nordvestsjælland.

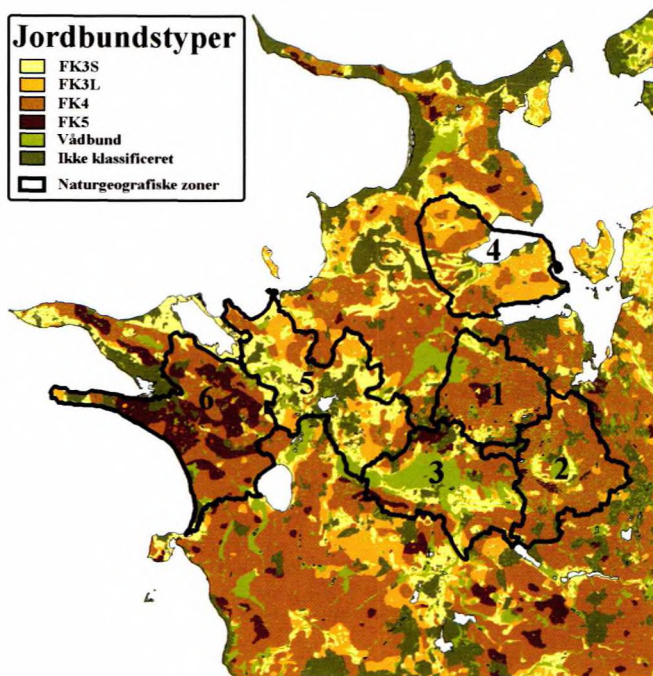
Benævnelse	Jordbundskombination (jordtype og jordart)
FK3S	Alle jordtyper, dog primært <i>lerblandet sandjord</i> (FK3), dannet på sand- og grusjord.
FK3L	Jordtypen <i>lerblandet sandjord</i> (FK3) dannet på lerjord.
FK4	Jordtypen <i>sandblandet lerjord</i> (FK4) dannet på lerjord.
FK5	Jordtypen <i>lerjord</i> (FK5) dannet på lerjord.
Vådbund	Alle jordtyper dannet på ferskvandsdannelser, det vil sige vådbundsjorder.

vise sig i det efterfølgende, kan der således være væsentlige bonitetsforskelle på forskellige jordtyper dannet på samme jordart, ligesom to identiske jordtyper kan have nok så forskellig bonitet afhængig af, hvilken jordart de er dannet på. Til nærværende analyse er derfor anvendt et kombineret, digitalt jordbundskort udviklet af Peder Dam på baggrund af eksisterende digitaliseringer af de to ovennævnte kortlægninger. Her har jeg udvalgt i alt fem jordbundskombinationer med forventet betydning for de historiske landbrugsforhold i Nordvestsjælland, der i det følgende betegnes *jordbundstyper*, se tabel 1.

Udbredelsen af de fem jordbundstyper i Nordvestsjælland er vist i figur 2. Regionens mest sandede jordbundstype, FK3S, findes især helt ude langs kysterne og på de drænedele af Lammefjorden og Saltholm Vig. Større indlandske sandområder findes især i området omkring Skarresø, der er angivet som zone 5 i figur 2, og syd for Åmosen i zone 3. Jordbundstypen FK3L kan betegnes som en let lerjord og har dels sin udbredelse på Tuse Næs og nord for Lammefjorden i zone 4, dels omkring Skarresø i zone 5 og i det centrale Vestsjælland sydvest for zone 3. FK4 er den typiske sjællandske, mellemtunge lerjord, der her i regionen dækker hovedparten af områderne syd for Isefjorden i zone 1 og 2 og syd for Tissø syd for zone 6. Den tunge lerjord, FK5, har i Nordvestsjælland især betydning omkring Kalundborg i zone 6. Endelig findes der vådbundsjorder i varierende omfang overalt i regionen, dels i form af moser og enge omkring de store åer, hvilket er mest markant ved Åmosen i zone 3, og dels i form af spredte smålavninger, der især optræder i stort antal i regionens østlige del ved zonerne 1 og 2.

For nærmere at kunne undersøge, hvordan naturgeografien eventuelt har

Fig. 2. Jordbundskort, der er et kombineret jordarts- og jordtypekort, for Nordvest- og Midtsjælland (Kilde: Dam 2004) med indtegnede naturgeografiske landskabstyper eller zoner. Numrene refererer til omtale i teksten: Zone 1 – Jernløse, zone 2 – Tølløse, zone 3 – Åmosen, zone 4 – Lammefjorden, zone 5 – Skarresø og zone 6 – Vest-Ars.

indvirket på 1600-tallets landbrug i Nordvestsjælland, har jeg inddelt regionen i seks zoner, indtegnet på figur 1, der hver især er karakteriseret ved forholdsvis ensartede jordbunds- og terrænforhold. De seks zoner, der vil blive indbyrdes sammenlignet i analyserne, er udvalgt således, at alle de primære nordvestsjællandske og dermed reelt også østdanske landskabs- og jordbundstyper er repræsenteret. Naturgeografisk kan zonerne beskrives ganske kort som følger. Regionens gamle kulturland på svagt kuperet lerjord (FK4) er repræsenteret ved *Jernløsezonen* (zone 1) sydvest for Holbæk Fjord. Sydøst herfor ligger *Tølløsezonen* (zone 2), der jordbundsmæssigt minder meget om Jernløsezonen, men til forskel fra denne er landskabet her betydeligt mere kuperet; helt op i moderne tid har området da også været præget af skov. *Åmosezonen* (zone 3) er som navnet indikerer kraftigt præget af det store sammenhængende vådområde Åmosen. Andelen af vådbundsjord i de enkelte ejerlav varierer i gennemsnit fra omkring en fjerdedel til halvdelen, mens den resterende tørbundsjord ofte er enten forholdsvis sandet (FK3S) eller meget leret (FK5). Fra Åmosen i regionens sydlige del går turen op til fjordlandet, nærmere betegnet to næs omkring den ydre del af *Lammefjorden* (zone 4). Jord-

Tabel 2. Undersøgelsens seks naturgeografiske zoner og deres primære karakteristika.

Zoner	Naturgeografiske karakteristika	
	Jordbundsforhold	Terræn
1 Jernløse	Overvejende FK4 (sandblandet lerjord) med en del vådbund.	Jævnt til småkuperet.
2 Tølløse	Overvejende FK4 (sandblandet lerjord) med en del vådbund.	Kuperet.
3 Åmosen	Overvejende vådbund med en del FK3S og FK5.	Generelt fladt, kuperet i nordlig del.
4 Lammefjorden	Overvejende FK3L (lerblandet sandjord på moræneler) med en del FK4.	Jævnt til kuperet.
5 Skarresø	Overvejende FK3S (lerblandet sandjord på sand) med en del FK3L.	Fladt i vestlig del, kuperet i central og østlig del.
6 Vest-Ars	Overvejende FK5 (lerjord) med en del FK4.	Fladt til jævnt.

bundsmæssigt er næssene karakteriseret ved overvejende at bestå af let lerjord (FK3L). I *Skarresøzonen* (zone 5) findes Nordvestsjællandss største koncentration af egentlig sandjord (FK3S). Dele af området er desuden forholdsvis kuperet og har langt op i tiden været stærkt præget af skov. Af den smule lerjord, der dog er, er omtrent halvdelen blevet udvasket i en sådan grad, at den har dannet let lerjord (FK3L). Fra Nordvestsjællands sandkasse vender vi til slut blikket mod vest til regionens mest lerholdige egn, der findes i den vestlige del af middelalderens Ars herred. I *Vest-Ars* (zone 6) er jordbunden omtrent ligeligt fordelt imellem jordbundstyperne FK4 og FK5, altså mellemtung og tung lerjord.

Opdyrkningsgraden 1688

Det opdyrkede areals størrelse op gennem middelalderen har givet anledning til flere forskellige teorier. Udfra Matriklen 1688 kan det opdyrkede areal på denne tid opgøres til omkring 50% af landet, om end med store regionale variationer. På landsplan er der således stor forskel imellem Øst- og Vestdanmark, hvor opdyrkningsgraden på Øerne ifølge Peder Dam gennemgående lå på 30-60%.⁶ Til sammenligning er opdyrkningsgraden i 1680'ernes Jylland af Jørgen Rydén Rømer blevet beregnet til 20-30%, med de højeste andele i Øst-

jylland og det vestlige Limfjordsområde. I Vestjylland lå opdyrkningsgraden generelt et niveau lavere end i resten af Jylland med 15-20%, inde på heden nogle steder under 10%.⁷ Også indenfor regionerne varierede agerlandets andel. Således kunne Finn Stendal Pedersen finde en gennemsnitlig opdyrkningsgrad i de fynske sogne på 45% med betydelige intraregionale forskelle, hvor de mindst opdyrkede områder lå på knap 36%.⁸ Disse variationer kan i vidt omfang kædes sammen med jordbundsforholdene, men også terrænet har tydeligvis haft stor betydning for opdyrkningen på mere lokalt plan. Således har Per Grau Møller for tre fynske sogne påvist, at områder med mere end 6 graders hældning sjældent blev opdyrket, selv hvis jordbetingelserne her umiddelbart var mere ageregnet end i tilstødende agerbygder.⁹

Selvom omkring halvdelen af landets jord officielt var opdyrket i 1680'erne, drejede det sig reelt om betydeligt mindre. I det traditionelle østdanske trevangsbrug lå en tredjedel hvert år brak, mens det i egne med tovangsbrug og i de fleste jyske græsmarksbrug oftest var omkring halvdelen. Rundt om på de dyrkede vange lå desuden en mængde småstykker af svært vandlidende eller af andre årsager ufrugtbar jord, der ikke blev opdyrket og i stedet anvendtes til græsning for tøjrede kreaturer; dette kunne gælde for så meget som mellem en fjerdedel og en tredjedel af vangenens agerjord.¹⁰ Der er dog ikke blot tale om, at spredte områder med uegnet agerjord rundt om på marken slet ikke blev anvendt. Alt efter jordens beskaffenhed synes bønderne at have praktiseret et ret kompliceret hvilebrug også på de dyrkede vange. Fænomenet blev beskrevet af godsejeren og landbrugspolitikeren Otto Lütken i midten af 1700-tallet:

»... den gør en ganske urigtig Calcul, som regner til at $\frac{1}{3}$ Del af Agerlandet paa det fynske Bøndergods aarlig besaas. Nej, der er de Byer endog i de allerbedste Egne, og deriblandt den By, jeg beboer, hvor man ikke kan regne til, at der aarlig besaas mere end det halve Agerland, siden hver Mand lader $\frac{1}{4}$ Del hvile i hver af de to Marker, som besaas, og alternerer deri med Skifterne alt efter bedste Indsigt og Grundenes Beskaffenhed.«¹¹

Tilsvarende forhold er blandt andet konstateret i Flandern, hvor man ifølge Erik Thoen allerede i højmiddelalderen dyrkede jorden i trevangsdrift, men selv på indmarken blev mindre end halvdelen af arealet rent faktisk besået med korn. Den resterende halvdel bestod dels af de braklagte arealer, dels af de mest sandede og dårligt drænede stykker på de dyrkede vange, som man enten helt undlod at så til eller nøjedes med at dyrke kortvarigt med eksempelvis havre i en slags kombineret vange- og græsmarksbrug.¹² Dertil mente Viggo Hansen at kunne påvise en afstandsrelateret faktor i opdyrkningsgraden. Ganske vist viste markbørgernes beskrivelser et mønster, hvor knap halv-

Opdyrkningsgrad 1688

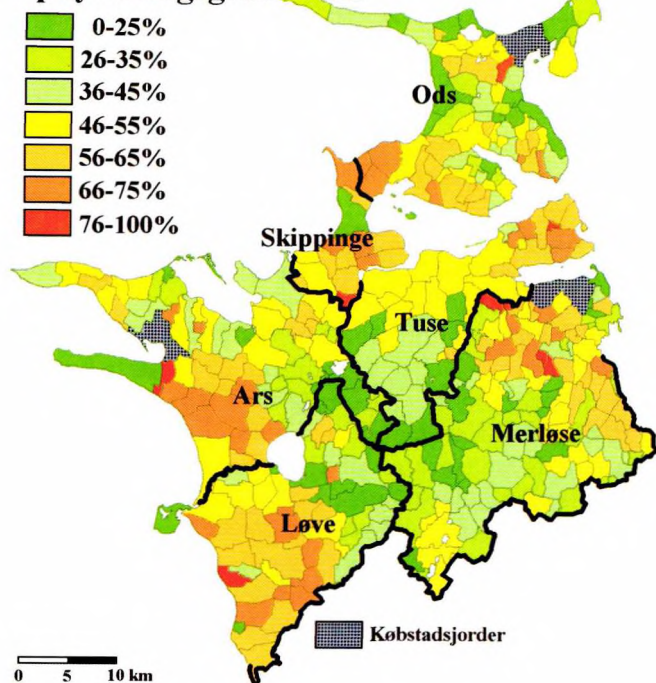

Fig. 3. Opdyrkningsgraden i de nordvestsjællandske ejerlav 1688. Købstadsjorder er ikke medtaget i analysen. De optrukne sorte streger markerer middelalderens herredsgrænser.

delen af ejerlavets jord var opdyrket, men ejerlavets opdyrkede areal kunne yderligere inddeles i en intensivt opdyrket indmark og en mere ekstensivt dyrket udmark. Hansens undersøgelser fra forskellige steder i Danmark indikerede, at grænsen mellem indmark og udmark i gennemsnit lå i en afstand af 800-1000 meter fra byen.¹³

Til analysen af opdyrkningsgraden i Nordvestsjælland 1688 indgår samtlige ejerlav, hvilket foruden landsbyejerlavene også vil sige hovedgårdsjorder og uopdyrkede fællesoverdrev. Den gennemsnitlige opdyrkningsgrad i Nordvestsjælland kan beregnes til 46%; lavest i Merløse herred med 41% og højest i Skippinge herred med 54%. I figur 3 er ejerlavenes opdyrkningsgrad vist på et oversigtskort med farveinddelte intervaller. De højeste procenter findes syd og nord for Holbæk, omkring den indre Lammefjord og i den vestlige del af Ars og Løve herreder. I den centrale del af regionen findes et stort område med relativt lave opdyrkningsprocenter, hvilket falder sammen med terrænkortets mere kuperede og vådbundsprægede egne jævnfør figur 1. Også det nordlige Odsherred er præget af relativt beskedne opdyrkning.

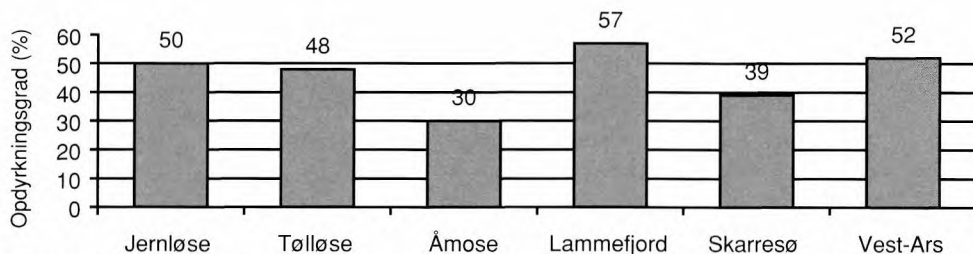

Fig. 4. Gennemsnitlig opdykningsgrad i 1688 på ejerlavsniveau i undersøgelsens seks zoner.

Ved inddelingen af undersøgelsens seks naturgeografiske zoner træder forskellene tydeligt frem, se figur 4. Den typiske østdanske opdykningsgrad på omkring 50% genfindes i Merløse herreds Jernløse- og Tølløsezoner, hvorimod Åmosezonens opdykningsgrad er helt nede på 30%; det generelt lave herredsgennemsnit kan altså primært tilskrives Åmosen. Mens der ikke er nogen betydelig forskel på opdyrkningen i de to lerjordszoner i Merløse herred og zonen i Vest-Ars, så findes en påfaldende høj opdykningsgrad med 57% på Lammefjordszonens lette lerjorder (FK3L). Når man kommer ud på de rene sandjorder i Skarresøzonen (FK3S) falder opdykningsgraden derimod markant til 39%.

Konklusionen synes dermed at være, at opdykningsgraden i Nordvestsjælland 1688 tydeligt korrelerer med de naturgivne forhold, idet lerjorder generelt er mere opdyrkede end sandjorder og især vådbundsgrunde. Terrænets indflydelse viser sig især i de centrale dele af regionen, hvor både sand- og lerjorder generelt er mindre opdyrkede i kuperet terræn. Det er imidlertid påfaldende, at morænesletten syd for Lammefjorden generelt er mindre opdyrket end andre af regionens lerjorder, hvilket naturforholdene ikke umiddelbart giver forklaring på. Det kan derfor ikke udelukkes, at også nærheden til markedscentre har haft betydning, idet de opdykningsintensive områder især findes omkring Holbæk, Dragsholm, Kalundborg og Slagelse. Købstaden Slagelse er ganske vist ikke med i den undersøgte region, men den ligger umiddelbart øst for Løve herreds sydspids. Jævnfør både klassisk von Thünen-teori og en række konkrete studier fra England, Nederlandene og Nordfrankrig er der i middelalder og tidlig moderne tid en generel tendens til voksende jordpriser og intensiveret opdyrkning og produktivitet, jo tættere man kommer de store byer.¹⁴ Også herhjemme kunne afstand til marked, udskibningssted, herregård, købstad og tilsvarende ifølge Viggo Hansen tillægges stor betydning for landbrugets strukturudvikling.¹⁵ Selvom samtidens danske provinskøbstæder dårligt tåler sammenligning med de urbane centre i Nordvesteuropa, så har

Peder Dam kunnet påvise, at produktiviteten i landbruget – målt som hartkornstakseringen i 1688 i forhold til ejerlavsareal – også herhjemme generelt var faldende med øget afstand til byerne, idet den primære forskel typisk indtraf omkring 10-15 km fra købstadens centrum.¹⁶ I det omfang, at opdyrkningsgraden i anden halvdel af 1600-tallet kan føres tilbage til middelalderen, kan også ejerforholdene og den overordnede godsstruktur udpeges som mulig supplerende forklaringsfaktor. Det er således tankevækkende, at hovedparten af de dyrkningsintensive områder i Nordvestsjælland anno 1688 falder sammen med godsdistrikter drevet af Roskildebispens hovedgårde i senmiddelalderen. Således de bispelige hovedgårde Tølløse i Sydøst-Merløse, Ellinge i Nordvest-Merløse, Mose på Tuse Næs, og Dragsholm i Skippinge herred, samt Brorup og Rollerup ved Slagelse med gods i sydvest-Løve. Eneste større, intensivt opdyrkede område uden en senmiddelalderlig, bispelig hovedgård er det vestlige Ars herred, hvor jorderne som nævnt til gengæld er ekstra lerholdige. Igen er det fristende at sammenligne med studier fra England, Flandern og Nordfrankrig, der tyder på en betydelig godspolitisk indflydelse på fæstegodsets bebyggelsesstruktur, produktionsorientering og afgrødevalg.¹⁷ Muligheden for en sådan eventuel sammenhæng mellem opdyrkning og ejerforhold i Nordvestsjælland er dog ikke blevet nærmere forfulgt i nærværende undersøgelse.

Boniteten 1688

Jordens bonitet eller potentielle dyrkningsværdi er blevet inddraget af flere danske, svenske, tyske og engelske forskere som en væsentlig forklaringsfaktor i den historiske bebyggelses- og landbrugsgeografi. Det er imidlertid kendetegnende, at boniteten gerne spiller ind som en noget diffus størrelse, som man har svært ved at sætte tal på. Det har den lidt uheldige effekt, at man nogle steder kan se sandjorder og andre steder lerjorder anvendt som forklaring på samme fænomen, fordi den samme jord af forskellige forfattere anses for at have en enten høj eller lav dyrkningsværdi. I Danmark anvendes dog ofte også hartkornstakseringerne i Matriklen 1688 som et konkret og kvantificerbart udtryk for landbrugsøkonomiens niveau, men sammenligningerne af flere byer eller sogne tager da sjældent hensyn til, at takseringerne også bygger på store arealmæssige forskelle ejerlavene eller sognene imellem. Et par undtagelser findes i Erland Porsmoses og Per Grau Møllers samling af bygdekort over den kulturhistoriske inddeling af Danmark, hvor de på sogneniveau blandt andet beregnede jordens såkaldte produktionsværdi i 1688 udtrykt ved hvor mange hektar, der gik på én tønne hartkorn.¹⁸ Undersøgelsen viste dels en markant forskel på den arealrelative produktivitet selv mellem Østjylland og Øerne, dels at de mest produktive områder på Sjælland kunne findes på

Tabel 3. De gennemsnitlige arealrelative ejerlavsboniteter i forskellige regioner af Danmark jævnfør Matriklen 1688. Ejerlavsboniteten 1688 er beregnet som ejerlavets areal i tønder land i forhold til ejerlavets samlede taksering i tønder hartkorn. (Kilde: Dam, 2004 s. 85)

Region	Arealrelativ ejerlavsbonitet 1688 (tønder land per tønde hartkorn)
Sjælland	11,1
Lolland-Falster	10,6
Fyn	10,8
Østjylland	15,1
Limfjordsområdet	15,3
Nordjylland	26,7
Vestjylland	49,6
Danmark (eksklusiv Slesvig-Holsten og Bornholm)	18,6

Stevns, langs Storebæltskysten, i hele det sydlige Isefjordsområde og på Heden vest for København. En smule overraskende var det, at de fede, kalkholdige lerjorder på Lolland, Falster og Møn gennemgående ikke var bedre boniterede end de sjællandske. Senere har Per Grau Møller foretaget tilsvarende bonitetsanalyser af tre fynske sogne på ejerlavsniveau, hvor han kunne konstatere højere boniteter i agerdomineret jævnt terræn end i mere kuperet, skovpræget terræn.¹⁹ Peder Dam har efterfølgende i sit speciale benyttet metoden til at beregne produktiviteten i samtlige danske ejerlav 1688, hvor han – omregnet til de her anvendte enheder – opnår gennemsnitsværdier for Øerne på omkring 10-11 tønder land per tønde hartkorn, mens der i Østjylland og Limfjordsområdet gik godt 15 tønder land til én tønde hartkorn, mod ca. 27 og 50 tønder land i henholdsvis Nordjylland og Vestjylland, se tabel 3. Bonitetsværdierne på landsplan synes således tydeligt at afspejle den geologiske forskel på *sandjordsdanmark* og *lerjordsdanmark*.²⁰

Ved at sammenligne jordbundsforholdene med bonitetsværdierne kan Peder Dam da også konstatere en generel tendens til, at boniteten i 1688 synes at stige med lerindholdet. De samme jordbundstyper har imidlertid ikke opnået samme boniteter i forskellige regioner; således synes både sandjorder og lerjorder højere boniteret på Øerne end i Jylland. På Sjælland kan Dam endvidere kun konstatere yderst små gennemsnitlige forskelle i boniteringen af de fire dominerende jordbundstyper, hvor de to mest sandede (FK3S og FK3L) ligger i niveauet 9,9-10,2 tønder land per tønde hartkorn, mens FK4 og FK5 ligger tilsvarende tæt i niveauet 9,4-9,9. Det mest forbavsende ved disse tal er måske, at den gennemsnitlige FK3S-bonitet er lige så god som for FK3L.²¹

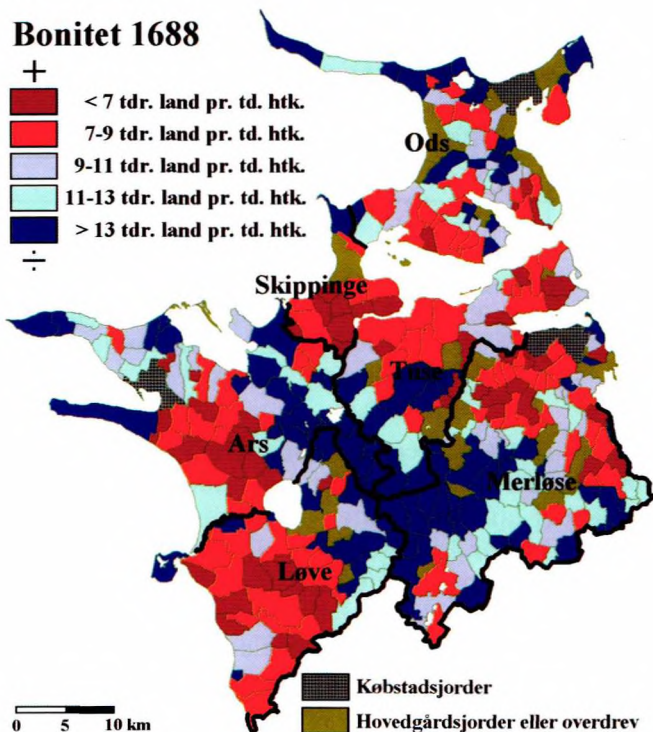
Beslægtede analyser af arealrelative jordværdier er forholdsvis sjældne i udlandet. Her skal blot nævnes Bruce Campbells beregning af de arealrelative agerjordsværdier på engelske hovedgårde i første halvdel af 1300-tallet, der indikerer, at middelalderens jordværdi var et produkt af tre faktorer: 1) adgang til arbejdskraft, 2) adgang til afsætningsmarkeder enten gennem nærhed til byer eller god beliggenhed i forhold til veje, floder og kyst, og endelig 3) jordens potentielle produktivitet, hvor lette lermuldede eller drænedede vådbunds-jorder var bedst, mens sandede, stenede og tunge lerjorder var dårligst.²²

Selv har jeg tidligere anvendt gennemsnitlige arealrelative bonitetsværdier på baggrund af 1688-matriklens hartkornstakseringer til studier af variationer i jordværdien på den potentielle indmark omkring adelbyer og torper i tre nordvestsjællandske herreder og på Falster.²³ Disse undersøgelser viste, at agerjordens bonitering i 1688 tilsyneladende korrelerede med ganske små forskelle i jordbundens tekstur i landsbyens nærmeste opland ved en radius af 1000 meter, hvor lerjorder over ét var vurderet betydeligt højere end sandjorder, mens boniteringen af lerjordstyperne indbyrdes vekslede mere og blandt andet syntes at afhænge af terrænforholdene. I Nordvestsjælland havde FK4- og FK3L-jorder gennemgående de bedste bonitetsværdier, mens FK5-jorderne var bedst på Falster.

Jordens landbrugsøkonomiske værdi eller bonitet ved hartkornstakseringen i Matriklen 1688 er i nærværende analyse forsøgt beregnet som en gennemsnitsværdi for det enkelte ejerlav, hvor ejerlavets samlede areal målt i tønder land er sat i forhold til ejerlavets samlede taksering målt i tønder hartkorn. Det betyder, at jo færre tønder land, der skal gå til én tønne hartkorn, jo bedre er jorden vurderet. Relationen kan umiddelbart virke lidt omvendt, da vi i dag er vant til stigende forholdstal ved stigende værdiansættelser, men da der er tale om den opstilling, som anvendtes i selve matrikuleringsarbejdet, har jeg valgt at fastholde den. Også Per Grau Møller og Erland Porsmose bruger dette forhold, dog i enheden hektar per tønne hartkorn. Det skal understreges, at der altså er tale om en gennemsnitsværdi for hele ejerlavet, som i princippet både kan dække over homogene jorder over hele området og en kombination af vældigt gode og vældigt ringe jorder. Bonitetsværdien siger heller intet om, hvorvidt jordens værdi blev vurderet i forhold til ager, høslet eller græsning. I denne analyse er kun landsbyejerlavenes boniteter medtaget, mens hovedgårde og overdrev er udeladt.

De arealrelative bonitetsværdier for landsbyejerlavene i Nordvestsjælland, som ses i figur 5, kan for det første siges at fordele sig ret polariseret. Den gennemsnitlige værdi for hele regionen ligger på 10,1 tønder land per tønne hartkorn, men hovedparten af ejerlavene samler sig i to områder med bonitetsværdier enten under 9,0 eller over 12,0. De gode landbrugsjorder anno 1688

Fig. 5. Boniteten af de nordvestsjællandiske ejerlav i Matriklen 1688. Bemærk at jordværdien vokser ved faldende bonitetsfaktor. Købstadsjorder, hovedgårdsjorder og uopdyrkede overdrev er ikke medtaget i analysen. De optrukne sorte streger markerer middelalderens herredsgrenser.

skal ifølge denne analyse findes i det nordlige og østlige Merløse herred, det nordlige Tuse og sydlige Skippinge, på sydsiden af de to Isefjordsnæs i Ods herred, samt i det vestlige Løve og sydvestlige Ars herred. De absolut ringeste jorder findes i regionens centrale dele, især omkring Åmosen og Skarresø, samt på de mest udsatte kystnæs uden for Isefjorden.

Blot ved en visuel sammenligning af figur 3 og 5 kan der konstateres et umiddelbart sammenfald af fordelingen af ejerlav med en høj opdykningsgrad og en høj arealrelativ jordværdi, hvilket vil sige en lav bonitetsfaktor. I ejerlavene med den gode jord har man tilsyneladende været mere ihærdige til at omdanne denne til agerjord, eller også har taksatorerne i 1682 generelt takseret ejerlav med relativt store agerjorder højere end de mere begrænset opdyrkede ejerlav. Overvejelser omkring 1688-matriklens fokus og eventuelle under-vurdering af de ikke-opdyrkede jorder vil blive taget op sidst i artiklen.

Den ejerlavsbaserede arealrelative bonitetsværdi anno 1688 giver forskellige gennemsnitsværdier i de seks zoner, se figur 6. De bedste, det vil sige de laveste, bonitetsværdier findes for ejerlavene i Jernløsezone, Lammefjordszo-

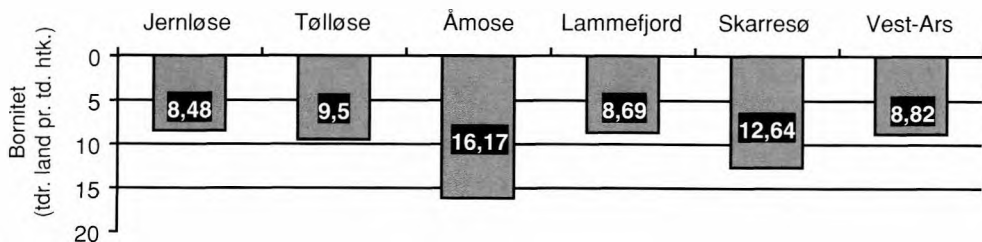

Fig. 6. Gennemsnitlig bonitet i 1688 på ejerlavsniveau i undersøgelsens seks naturgeografiske zoner. Ejerlavsboniteten er udtrykt ved en arealrelativ jordværdi i form af tønder land per tønde hartkorn. Bemærk at jordværdien vokser ved faldende bonitetsfaktor.

nen og Vest-Ars, hvor gennemsnitsniveauet ligger så tæt som 8,5-8,8 tønder land per tønde hartkorn. Et trin under kommer ejerlavene i Tølløsezone med 9,5 tønder land per tønde hartkorn, mens ejerlavene i Skarresøzone og Åmosezone halter langt efter med gennemsnitsværdier på henholdsvis 12,6 og 16,2. At dømme ud fra denne analyse lå bonitetsopfattelsen af de tre lerjordsvarianter (FK3L, FK4 og FK5) altså ret tæt i 1680'erne, hvor terrænet tilsyneladende spillede en større rolle for boniteten end graden af lernedslemning. Ganske tydelig forskel er der derimod fra lerjorder til sandjorder og vådbunds-jorder, hvor der på sandjorderne går knap 1½ tønder land til at modsvare den økonomiske værdi af 1 tønde land lerjord, mens ejerlavene i Åmosen må op på næsten 2 tønder land per *lerjordstønde*. Eller udtrykt på en anden måde: Hvor den kuperede lerjord i Tølløse vurderet per arealenhed kun blev takseret til ca. 90% af lerjorderne i jævnt terræn, var FK3-sandjorden i gennemsnit nede på ca. 68% og vådbunds-jorden på 53%.

De små bonitetsforskelle internt imellem lerjordstyperne kan yderligere belyses ved at sammenligne bonitetsværdierne med zonernes gennemsnitlige opdyrkningsgrader i figur 4. Her kan det konstateres, at ejerlavene i Jernløsezone har en relativt lille opdyrkningsgrad på 50% sammenlignet med deres gode bonitetsværdi, og set i forhold til de tre andre lerjordszoner. Man kan altså sige, at ejerlavene i Lammefjordszone med den lette lerjord (FK3L) gennemgående har opdyrket en større del af deres ejerlav end i den FK4-prægede Jernløsezone, men at FK3-lerjorden tilsyneladende ikke kunne yde helt så meget per arealenhed. Omvendt synes det, at selvom FK4-jorderne i den kuperede Tølløsezone var ligeså opdyrkede som de jævne FK4-jorder i Jernløsezone, så var de førstnævnte boniteret klart dårligere. Af de tre lerjordstyper i jævnt terræn blev FK5-jorderne tilsyneladende boniteret en anelse ringere end de øvrige, men forskellene her er meget små.

Afgrødesammensætningen 1662

De tre store kornarter på 1600-tallets Sjælland var byg, rug og havre, samt i nogle egne tillige boghvede og blandkorn. Hvede derimod mistede betydning i skandinavisk landbrug under en klimaforværring i jernalderen, og endnu i 1662 synes den uden betydning i Nordvestsjælland.

Den vigtigste østdanske kornart i middelalder og tidlig moderne tid var byg. Her blev den dyrket som vårsæd og kunne anvendes som byggryn til grød og i maltet form som grundlaget for det livsnødvendige øl; byg er derimod ikke videre velegnet til brødbagning. Jordbundsmæssigt trives byggen bedst på især kalkrig lerjord. Når byg siden midten af jernalderen synes at have overtaget førerrollen i dansk korndyrkning fra hvede, der ellers er betydelig bedre egnet til menneskeføde, skyldes det formentlig, at byg bedre tåler køligere vejr end hvede og faktisk trives bedst med rigelig nedbør i hele vækstperioden, bortset fra under selve høsten. Byg er til gengæld meget følsom over for tørke, hvilket historisk har gjort den problematisk at dyrke på sandede jorder på grund af sandjordens manglende evne til at binde vand.²⁴ Af alle kornarterne var byg den udbyttmæssigt mest stabile og blandt andet derfor også den mest dyrkede. Generelt opnås der højere foldudbytter af byg med gødskning, hvorfor byggen herhjemme gerne blev sået som *førstekorn* i sædskiftet umiddelbart efter indmarkens gødskning. Når byg i England og mange steder i Tyskland var degraderet til andet skifte i afgrøderotationen, hænger det sandsynligvis sammen med, at hvede – i Nordøsttyskland rug – var den primære kornart, hvorfor hvede som vintersæd dyrkedes sammen med rug i første skifte efter gødskningen.²⁵ Mens byg både tjente som malkorn og madkorn i Skandinavien, anvendtes den i Nordvesteuropa næsten udelukkende som malkorn, hvilket gør det vanskeligt at sammenligne bygdyrkning i de to områder – også hvad angår byggens jordbundsmæssige udbredelse, idet hvede og i Flandern tillige spelt uden for Skandinavien ofte dominerede på de jorder, der heroppe ville være typiske bygjorder. En tilsvarende landbrugsøkonomisk betydning af byg – blandt andet som brødkorn – kendes uden for Skandinavien primært i Normandiet og Bretagne.²⁶ I stedet kan vi til sammenligningsformål med fordel vende blikket imod 1600-tallets Skåne, hvor Sven Dahl kunne finde tydelige regionale forskelle i afgrødesammensætningen, idet der på de frugtbare baltiske morænelerjorder, der svarer til almindelig sjællandsk lerjord, primært dyrkedes byg og havre, mens rug fyldte mere i billedet, jo mere sandholdig jorden blev. I 1747 blev skånsk bygjord ligefrem betegnet som *lerjord*, rug- og bygjord som *sand- og lermuldet jord*, mens havrejord var *ringere og delvist sid lerjord*. Det er i bonitetsmæssig sammenhæng endvidere interessant, at skånsk *bygjord* tydeligvis regnedes for ringere end *rug- og bygjord*.²⁷

I figur 7-8 har jeg afbildet andelen af henholdsvis byg og rug på sogneniveau.

Byg

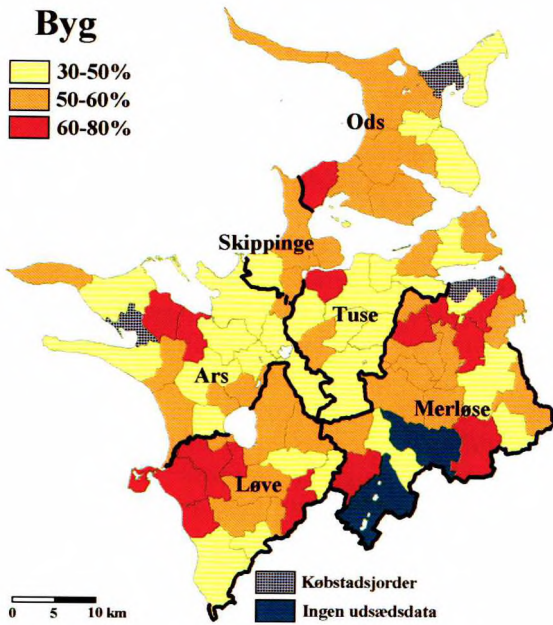
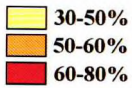
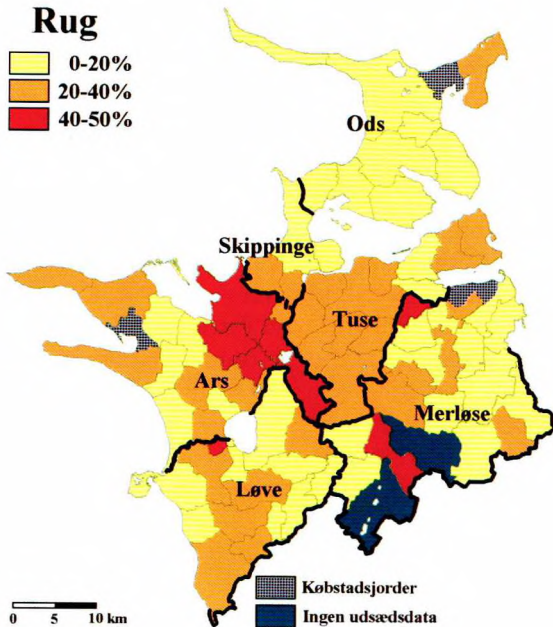

Fig. 7-8. Byg og rug's relative andel af det årligt besåede areal på sogneniveau i Nordvestsjælland 1662 bedømt ud fra udsædsdata og landgildeydelse.

Rug

Afskrifterne af Matriklen 1662 giver ikke direkte oplysning om alle afgrødernes relative andele af det besåede areal. Mens udsædstallene oplyser antal tønder for henholdsvis havre og hver af de øvrige sekundære afgrøder, så er udsædstallet i Nordvestsjælland for byg og rug slået sammen til ét tal. I landgildeydelse er byg, rug og havre angivet hver for sig, men her matcher havreydelserne tydeligvis langt fra den udsåede mængde. Andelen af havre – inklusiv blandkorn og boghvede – er derfor her beregnet ud fra udsædstallene alene, mens den relative andel af byg og rug er beregnet af to omgange. Først er de to kornarters fælles andel af den samlede udsæd beregnet ud fra udsædstallene, hvorpå fordelingen på henholdsvis byg og rug er overført fra de to kornarters indbyrdes vægtforhold i landgildeydelse. Dette kan illustreres med et eksempel: I et ejerlav med en oplyst udsæd på 30 tønder byg og rug samt 20 tønder havre, og en landgilde på 10 tønder byg og 5 tønder rug, vil den relative afgrødesammensætning dermed blive beregnet til 40% byg, 20% rug og 40% havre. Metoden er langt fra optimal, da den bygger på to forskellige opgørelser, og er en sammenblanding af kornydelseernes økonomiske vægtning i landgilden og udsædsarealet – eller rettere udsædsmængden, hvilket ikke engang er helt det samme kornarterne imellem. Med de foreliggende data er metoden imidlertid efter min vurdering det mindst ringe alternativ, hvis man vil inkludere de sekundære afgrøder i beregningen. Endelig skal det anføres, at jeg til denne del af analysen har valgt at vise fordelingen på sogneniveau, hvor tendenserne visuelt fremtræder mere tydeligt end på ejerlavsniveau.

Der blev i 1662 dyrket byg i samtlige nordvestsjællandske sogne og med enkelte undtagelser samtlige ejerlav. Sat i forhold til udsædsmængder og landgildeydelse synes byggen gennemgående at have dækket omkring 50% af det årligt besåede areal; langt de fleste sognes gennemsnitsværdier ligger således i intervallet 40-60%. De få mere systematiske variationer i billedet kan noteres i det nordlige Merløse herred og det nordvestlige Løve herred, hvor byg har fyldt mere i landskabet end andre steder. Omvendt har byg haft en relativ mindre betydning i store dele af Tuse herred, det østlige Ars herred og det nordøstlige Odsherred.

Da næsten al sjællandsk jord tilsyneladende har været anvendt til bygdyrking, er det måske i virkeligheden mere interessant at undersøge, hvor man især har dyrket de andre, primære afgrøder. Rugens spredning i 1660'ernes Nordvestsjælland er jævnfør figur 8 betydelig mere systematisk end byggen. Det ses således, at rug faktisk dækker tæt op mod halvdelen af det dyrkede areal i det østlige Ars herred. På regionsplan udgør rug ca. 20% af korn dyrkningen, så også sognene i Tuse herred, omkring Åmosen og det sydvestlige Løve herred skiller sig ud som rugdyrkere over middel. Af større områder

med mindre udbredt rugdyrkning kan nævnes Merløse herred, mens Odsherred skiller sig ud med ekstremt lave rugandele.

Rug adskiller sig fra byg ved selv på mager og sandet jord at kunne give et rimeligt udbytte, da den tåler lange tørkeperioder og ikke er videre næringskrævende. Den er samtidig ganske robust over for frost, hvilket gør den velegnet som vintersæd til forskel fra middelalderens byg. Mens kerneudbyttet er mindre end hos byg, er anvendeligheden i husholdningen noget større, idet rug kan bruges som brødkorn, mens halmstråene var velegnede til foder og tagtækning. Den største ulempe ved rug er, at den er sårbar over for fugtighed både vinter og sommer.

Sammenkædningen mellem rug og lette jorder går igen i adskillige historisk-geografiske studier, og en generel præference for rugdyrkning på de mere sandede jorder kan følges over hele Nordvesteuropa.²⁸ I Skåne antog korn dyrkningen på den sandede Vombslette for eksempel tydeligt en anden form end på morænejorden. Her var de primært anvendte klassificeringer ved matrikuleringen i 1703-05 *rugjord* og *rug- og boghvedejord*, mens der kun var begrænsede mængder *rug- og bygjord* og slet ingen *havrejord*.²⁹ Også på Fyn kunne Karl-Erik Frandsen finde en delvis korrelation mellem jordbund og rugdyrkning, der især dominerede på sandjorderne, men også var udbredt i flere områder med moræneler.³⁰ Således kunne Per Grau Møller finde forholdsvis enslydende udsædsandele på ca. 30-40% for rug i den midtfynske ager- og skovbygd, hvor bakkerne i skovbygden var forholdsvis lerjordsprægede, mens sletlandet i agerbygden overvejende bestod af lette til mellemtunge lerjorder. Den primære forskel i afgrødesammensætningen mellem de to landskabstyper var, at byg i agerbygden stod for 20-33% af udsæden mod ingen andel i skovbygden, hvor der i stedet dyrkedes mere boghvede og blandkorn.³¹

Nu kan man måske synes, at i områder med trevangsbrug havde bønderne jo heller ikke det helt store valg, hvad forholdet mellem byg og rug angår, idet vangene skiftevis måtte besås med byg og rug. Noget tyder imidlertid på, at udsædsmængden alligevel varierede ganske meget, idet man mange steder på Sjælland generelt såede betydeligt mindre rug end byg. Den resterende del af rugvangen kunne da besås med havre. Årsagen til rugens sekundære betydning på Sjælland synes at være uegnede jordbundsforhold. Således hedder det for Utterslev by i Brønshøj sogn nordvest for København: »*Siunet och erfaret, at deris march er iche ret dygtig till rug, offte scheer epter beretning iche saa møget igien, som saais kandt.*« Alligevel synes rugdyrkning nogle steder ligefrem at være påtvunget bønderne, som i nabobyen Husum, hvor det hedder, at bønderne »*..maa dog for landgielde schyldt saa rug.*«³² Generelt fylder rugen dog mindre i de østdanske landgildeydelse end byggen, hvor de to kornarter synes at have spillet ret forskellige roller. Således kunne Karl-Erik Frandsen

konstatere, at mens rug for eksempel i Vindinge herred på Fyn udgjorde omkring en tredjedel af udsæden, og var den mest anvendte afgrøde målt i udsæd, så var byg særdeles dominerende som landgildeydelse, hvor der mange steder i herredet slet ikke betales i rug.³³ Faktisk foreslog Svend Gissel, at når der overhovedet blev dyrket rug på Sjælland, var det ikke fordi det rent jordbundsøkonomisk kunne betale sig, men fordi kornarten havde særdeles stor vigtighed som brødkorn.³⁴ På Sjælland foregik rugdyrkingen altså groft sagt *på trods af jordbundsforholdene*. Med disse overvejelser in mente bliver det i denne sammenhæng relevant at overveje, om rugdyrkingens stigende betydning – om ikke økonomisk, så kostmæssigt – for de sjællandske bønder op gennem middelalderen har virket forøgende på sandjordernes bonitering? Og at dette kan være en del af forklaringen på den af Peder Dam fundne gode bonitering af FK3S på Sjælland, såvel sammenlignet med jordtypens bonitering i Jylland som med lerjorderne på Sjælland? En helt anden naturgeografisk faktor er af Janken Myrdal blevet foreslået som den primære årsag til afgrødefordelingen i 1500-tallets Sverige, nemlig klimaet og især nedbørsmængden, hvor de rugdominerede regioner i Østsverige tillige er præget af tørre forår, mens byg og havre tilsyneladende trivedes bedre i det nedbørsrige Vestsverige.³⁵ Klimaforskelle kan dog næppe bruges som afgørende årsagsfaktor på intraregionalt niveau som i Nordvestsjælland.

Den del af ageren i Nordvestsjælland, der i 1662 ikke blev dyrket med byg eller rug, blev først og fremmest anvendt til havre. I forhold til de to andre kornarter må havren regnes for den mindst anvendelige. Brugen af havregryn i husholdningen er et forholdsvis nyt fænomen og havre har primært haft sin anvendelse op gennem historien som hestefoder. Grødkogning har dog også været en mulighed, ligesom man kender til forsøg med fladbrød bagt på havremel – og sågar havreøl. Når havren traditionelt har været henvist til de ringeste jorder, skyldes det ikke, at den klarer sig specielt godt her, men den er i stand til at give et begrænset udbytte under selv de sværeste jordbundsforhold, såvel på sandede eller stærkt lerede marginaljorder, som på sure lavbundsjorder i moser og kær. I hele det nederlandske område kan det således følges, at havre ud over at være en udmarksafgrøde på de fjerneste og mindst behandlede jorder, som for eksempel nyligt ryddede skovjorder, ofte blev dyrket på de mest vandlidende jorder, eksempelvis langs floder og moser, samt på drænedede marsk- eller engjorder.³⁶ Også når det gælder vejrliget, er havren hårdfør over for både fugtige og kølige somre. Det højeste udbytte af havre opnås dog klart på en god muldet lerjord, og dens optimale betingelser minder meget om byggens, om end den måske foretrækker knap så meget kvælstof, hvilket let får den til at gå i leje; det vil sige, at den lægger sig ned.³⁷ Havrens styrke lå således i dens evne til at gro på de marginale jorder og uden gødning.

Dermed kunne den dyrkes på de yderste agerjorder og udmarker, men den blev først egentlig interessant, da hesten i løbet af middelalderen begyndte at afløse studen som trækdyr i landbruget. Mens byg og rug i vidt omfang blev sået i de samme jorder, som benævnes *sædejorden*, synes dyrkningen af havre på Sjælland overvejende at være foregået i udmarken eller i særlige havrevænger på indmarken. Både på Sjælland og i Skåne er der da også tegn på, at man i 1500-tallet nøje har skelnet mellem hartkornsjord og havrejord. Sven Dahl kunne finde tegn på, at skåningene generelt anvendte de letteste jorder til rug og byg, mens havren måtte døje med de tunge og ikke mindst fugtige jorder. I Dalby beskrives 1786-88 en havrejord, der med dræning kan omdannes til kornjord. Dahl vurderede, at havren især havde betydning i slettelandet, hvor der var størst mangel på eng og overdrev.³⁸ Også i Vestjylland fandt Jørgen Rydén Rømer en generel sammenhæng imellem vandlidende jorder og betegnelsen *havrejord* i 1683,³⁹ mens middelalderens havredyrkning i England koncentrerede sig til kolde og stive jorder, såsom den tunge og stenede moræneler i Essex. Dertil blev nyiddiget, engelsk marskland ofte som det første besået med havre, der som det eneste kunne tåle den endnu meget vandmættede og saltholdige jord.⁴⁰ I Flandern var havre derimod primært koncentreret til de magre sandjorder i det centrale indland, hvor den dyrkedes ekstensivt i en form for udmarkspræget græsmarksbrug.⁴¹

Foruden ren havre dyrkedes med varierende vægt rundt om i regionen til lige en blanding af byg og havre under betegnelsen *blandkorn*. I England kendes denne blandsæd som *dredge*, og hvor dredge i eftertiden ligesom det sjællandske blandkorn havde sin primære betydning som foderkorn, nød det i middelalderen næsten udelukkende anvendelse som malkorn.⁴² I sine studier af jordbundsforholdenes sammenhæng med boniteringerne i 1682 på Fyn kunne Karl-Erik Frandsen konstatere, at hvor jorden fik bedømmelsen *blandkorns-* eller *boghvedejord*, var jordbunden samtidig beskrevet som gruset og muldfattig.⁴³

De sekundære afgrøders udbredelse i Nordvestsjælland 1662 er i figur 9 samlet under overskriften *havre mv.*, hvilket foruden ren havre dækker over blandkorn og boghvede. Anførslerne om blandkorn i Nordvestsjælland anno 1662 findes i begrænset omfang i Tuse og Skippinge herreder, men blandsæden har sin primære betydning i Odsherred, hvor den gennemgående står for 15-25% af udsæden. Mens blandkorn således står for hovedparten af de høje andele af havre mv. i Odsherred, viser kortet en reel og ganske betydelig dyrkning af ren havre i især det vestlige Ars herred, mens også Løve herred og det østlige og nordlige Merløse herred i mere behersket grad kan betegnes som havrelande med andele på 20-50%.

Udbredelsen af en anden foderafgrøde, boghvede, der indgår i havre mv.-tal-

Fig. 9. Den relative andel af det årligt besåede areal på sogneni-
veau i Nordvestsjælland 1662,
der bedømt ud fra udsædsdata
og landgildeydelse anvendtes til
de sekundære afgrøder havre,
blandkorn, boghvede og ærter.

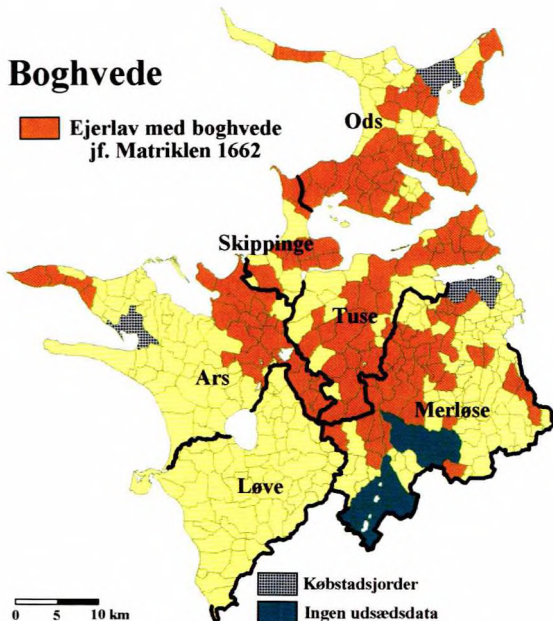
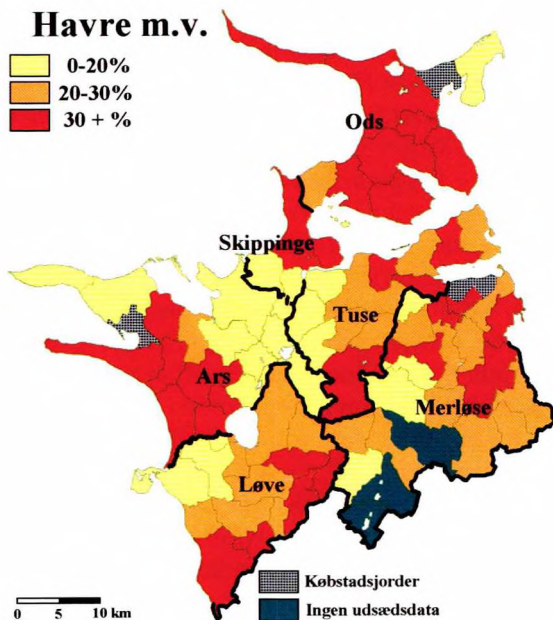

Fig. 10: Kort over udbredelsen af
nordvestsjællandiske ejerlav, hvor
der ifølge Matriklen 1662 dyrke-
des boghvede.

lene, har jeg ladet afbilde i figur 10 med sit eget udbredelseskort. Boghvede blev i starten af 1800-tallet af landøkonomen Christian Olufsen betegnet som »Sandegnenes Manna«, idet han begejstret kunne berette, at »Boghvede groer i de allersletteste Jorder, og saaes sjelden i god Jord. Til at besaae nybrudte skarpe Jorder med er den især fortrinlig; og til at nedpløje som grøn Gjødskæ har man neppe nogen bedre Plante. Den er derfor et vigtigt Middel til at forbedre slette Jorder.«⁴⁴ Hvornår boghveden er kommet til Danmark er uvist, men den kendes i Mecklenburg i første halvdel af 1400-tallet, mens den første danske omtale synes at stamme fra 1506, hvor der blev svaret boghvedetiende på Fyn.⁴⁵ Mens netop fynboerne herhjemme er berømte for deres hang til boghvedegrød, så synes kornarten generelt at have haft sin primære nytte som foderafgrøde – og ifølge Olufsen altså også til jordforbedring. Som det ses af figur 10, er dyrkningen af boghvede i Nordvestsjælland koncentreret til visse dele af regionen. Skål man forsøge at forklare udbredelsesmønsteret naturgeografisk, kan der findes en meget tydelig sammenhæng med udbredelsen af de mest sandede jorder (FK3S og FK3L), samt i mindre grad med kuperet, skovpræget land. Endelig har også vådbunden omkring Åmosen lagt jord til en del boghvede, men at jorden ikke kan være den eneste forklaring, fremgår af, at i andre dele af regionen ligger såvel kuperet lerjordsterræn som vådbundsjord hen uden mindste tegn på boghvededyrkning. Om boghvedens udbredelse i 1600-tallets Nordvestsjælland skal det dog påpeges, at der kendes til dyrkning af denne afgrøde i mindre og ret ubetydelig målestok udenfor de angivne områder i 1580'erne.⁴⁶ Omtalen i 1662-matriklen synes altså kun at gælde områder, hvor dyrkningen fandtes at have økonomisk betydning.

Kornfordelingen i undersøgelsens seks naturgeografiske zoner er vist i figur 11. Som det fremgår, har det relativt jævne FK4-landskab i Jernløsezone med 58% haft en bygdyrkning noget over normalen på 51-53%, men her må man foruden naturforholdene nok også tage den nære beliggenhed til Holbæk med i billedet, idet den gode adgang til bymarked og udskibning kan have spillet ind; også de to øst for Kalundborg liggende sogne markerer sig således med høje andele af byg. Den lave bygandel på 42% i Skarresøzone harmonerer med teorien om, at byg trives relativt dårligt på sandjord på grund af jordens tendens til let at tørre ud. I Skarresøzone har man – helt efter bogen – i stedet dyrket rug langt ud over det normale: Rugandelen var således på 40% mod typisk 14-19%. Mere overraskende er det måske umiddelbart at konstatere, at også Åmosezone har dyrket forholdsvis meget rug, idet den her udgjorde 27%. Jeg kan dårligt forestille mig, at dette har foregået på de fugtige jorder, hvor rugen trives særdeles dårligt, så andelen skal snarere afspejle de store partier af sandjord, der findes i udkanten af Åmosen. Omvendt kan det måske undre, at andelen af rug trods alt er så høj som 17% i Vest-Ars, hvor jorden ellers ikke

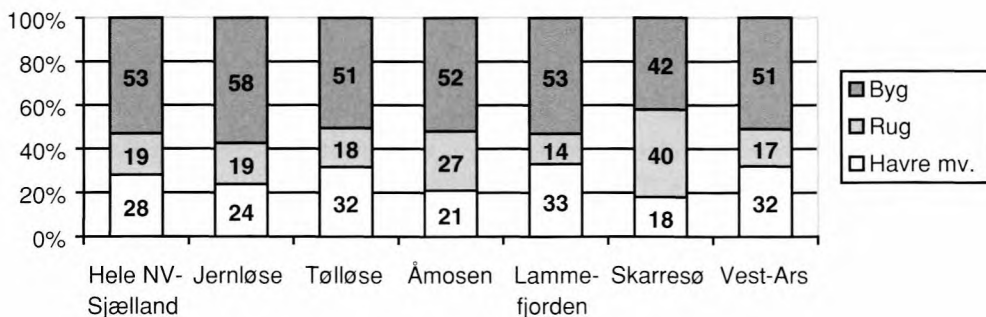

Fig. 11. Relativ fordeling af kornarter på det besåede areal i Nordvestsjælland 1662.

ligefrem inviterer til rugdyrkning, mens den største overraskelse for mig ligger i, at den laveste af alle rugandele findes i Lammefjordszonen med 14%, hvor de lette lerjorder ellers fremstår ganske rugegnede. Den nordvestsjællandske havre mv.-dyrkning anno 1662 har især domineret i Tølløsezonen, Lammefjordszonen og Vest-Ars med 32-33%, hvor tallene fra Lammefjorden som tidligere nævnt primært skyldes boghvede. De laveste havre- og boghvedeandele på 18-21% findes i Skarresø- og Åmosezonen, hvor det endda kan påvises, at boghvede står for næsten hele gruppens andel. Dermed kan det slås fast, at man skal være meget varsom med at opfatte havre som en marginaljordsafgrøde. Havre trives faktisk bedst på samme jorder som den krævende byg, og den har nærmest ingen betydning haft på Nordvestsjællands sandjorder og vådbundsjorder i 1662 – måske fordi den på det tidspunkt var afløst af den mere nøjsomme boghvede som foderafgrøde? De mest udtalte havreområder i de seks zoner synes faktisk dels at være de meget lerede jorder i Vest-Ars og det kuperede FK4-terræn i Tølløsezonen.

Produktionens fordeling på agerbrug og husdyrbrug 1662

Der er gennem tiden gjort flere forsøg på at estimere den historiske landbrugsproduktions fordeling på agerbrug og husdyrbrug. På baggrund af 1688-matriklens modelbøger, der angiver hartkornets fordeling på ager, eng og overdrev, er det således blevet beregnet, at mens de udyrkede arealer på Fyn stod for ca. 6% af hartkornet,⁴⁷ så lå den gennemsnitlige andel af eng- og overdrevshartkornet for Ulfborg herred i Nordvestjylland på 20%.⁴⁸ Det må på forhånd forventes, at den nordvestsjællandske hartkornfordeling ligger tættest på den fynske.

En anden måde at vurdere orienteringen i landbrugsproduktionen på, og som vil blive benyttet her, er at se nærmere på landgildeydelsernes fordeling.

Lad det være sagt med det samme: Ved at sammenholde landgildens fordeling på ydelser med udsædstallene i 1662-matriklen kan det hurtigt konstateres, at landgildens sammensætning *ikke* kan anvendes som en direkte afspejling af produktionen. Dette gælder ikke blot fordelingen af kornarter, men også i forholdet mellem korn og andre ydelsesformer. Omvendt er det dog også tydeligt, at de lokale og regionale variationer i landgildesammensætningen er så systematiske og markante, at landgilden trods alt afspejler produktionens orientering.⁴⁹ En landsby, hvor eksempelvis korn udgør 80% af landgilden, har altså ikke nødvendigvis 80% af produktionen baseret på korn, men den er efter al sandsynlighed mere orienteret på agerbrug end en landsby med 30% af landgilden erlagt i korn. Således synes især smørlandgilde at være en vigtig indikator for animalsk produktion. På Fyn kunne Karl-Erik Frandsen finde smørlandgilder spredt ud over det meste af øen, men smørets andel af landgilden viste sig især i fire traditionelle skovområder med kuperet landskab; nemlig Vissenbjerg, de fynske alper nord for Fåborg, Ringe og Sydøstfyn. I sine nærstudier af tre midtfynske sogne fandt Per Grau Møller en tilsvarende dominans af smørydelser i skovbygden.⁵⁰

Selvom korndyrkningen måske nok har haft størst produktionsmæssig betydning i mange landbrugsområder, bør det ifølge Bruce Campbell tages med i betragtning, at den animalske produktion gennemgående har en relativt større kommerciel betydning, idet de animalske produkter er langt mere handelsorienterede. Dette kommer blandt andet af varens vægt og transportegnethed i forhold til varens pris, hvor for eksempel havre, rug og byg gennemgående kun har haft ganske lokal kommerciel betydning.⁵¹ Da smørs kommercielle værdi i forhold til vægt og fylde er langt større end korns, betyder det, at smør er den mest rentable ydelse fra svært tilgængelige gårde i det kuperede indland, hvilket ifølge Svend Gissel kunne være en medvirkende faktor til, at smørlandgilden på Sjælland især dominerende omkring Åmosen.⁵²

Matriklen 1662 gør rede for landgilden for hver enkelt gård i landsbyen. I nogle landsbyer, typisk dér hvor alle gårdene havde samme ejer og var egaliseret til samme størrelse, kunne også landgilden være præcis ens i størrelse og fordeling på ydelser. Et tilfældigt valgt eksempel er Butterup i Butterup sogn, Merløse herred, hvor samtlige 12 gårde var ejet af det nærliggende Birkholm Gods, tidligere Ellingegård, havde 4 tønder udsæd korn om året, ydede en landgilde på 16 skæpper byg, 15 skæpper rug og 3 skæpper havre, foruden 1 lam og 2 høns. Gårdene blev derfor også ens takseret i 1662-matriklen til 6 tønder hartkorn. I de fleste nordvestsjællandske landsbyer var billedet dog lidt mere broget. I nogle byer kan man se, hvordan én gård næsten udelukkende betalte sin landgilde i byg og rug, mens en anden gård i samme ejerlav primært betalte med smør eller foder. Som et eksempel på dette kan nævnes

landsbyen Kongsted i Niløse sogn, Merløse herred, hvor de fem første gårde primært betalte i smør, og de fem næste udelukkende i korn. Sådanne interne forskelle synes blandt andet at henføre til ejerforholdene, idet forskellige ejertyper kunne have forskellige præferencer. I Kongsted var alle de smørydende gårde således ejet af Kalundborg Slot, hvilket vil sige Kronen, mens de fem kornydende gårde var ejet af Sorø Akademi. Forskelligt ejerskab kunne i teorien også udmønte sig i forskelligt landgildeniveau. Dette er dog umiddelbart ikke indtrykket fra undersøgelsen af Nordvestsjælland, hvor forholdet mellem udsæd og landgilde generelt forekommer ensartet på tværs af ejerskaber – i hvert fald i de enkelte landsbyer – sådan som også Svend Gissel har kunnet konstatere, men denne vurdering bygger udelukkende på et skøn.⁵³ Dette forhold fortjener en nærmere undersøgelse på et senere tidspunkt.

Det mest normale er dog, at gårdene i samme landsby dels havde en nogenlunde jævnbyrdig korrelation imellem samlet landgilde og udsædsmængde, dels en nogenlunde ensartet ydelsesmæssig fordeling af landgilden. Landsbyens samlede landgilde synes dermed ganske godt at repræsentere de enkelte gårdes ydelser, og eftersom de gennemsnitlige landsbyydelse også optræder med et nogenlunde ensartet fordelingsmønster regionalt, synes det rimeligt at formode, at landgildesammensætningen langt hen ad vejen også repræsenterer produktionen i ejerlavene.

I 1662 betalte den gennemsnitlige nordvestsjællandske fæstebonde 81% af sin landgilde i korn, hvilket var fordelt på 43% byg, 15% rug og 23% havre. De resterende 19% blev ydet i dyr og foder, samt smør. De fleste gårde skulle ved siden af kornlandgilden yde et par lam, gæs og høns, der imidlertid havde en meget begrænset økonomisk betydning i landgilden. I ejerlav med enge eller skove kunne kreaturfoder eller -opfostring indgå som en mere betydningsfuld ydelse, men i 1660'ernes Nordvestsjælland var smør uden sammenligning den mest vægtige landgildeydelse udover kornet. Langt fra alle ejerlav ydede smør i landgilde – de fleste gjorde rent faktisk ikke – men hvor de gjorde, stod smørlandgilden ofte for en tredjedel eller mere af den samlede ydelse. Sammensætningen af landgilden på ejerlavsniveau i Nordvestsjælland 1662 er forsøgt afbildet i figur 12, der viser andelen af den samlede kornlandgilde, hvilket vil sige byg, rug og havre, af den samlede hartkornstaksering. Som det fremgår, stod kornydelse for mere end en tredjedel af landgilden i langt de fleste af regionens ejerlav. Især i regionens vestlige del blev landgilden næsten udelukkende betalt i form af korn. De laveste andele af kornlandgilde findes i regionens centrale og sydøstlige del omkring Åmosen og på sydsiden af Skarresø, samt i det nordøstlige Odsherred.

Af de seks zoner fremstår Jernløse- og Lammefjordszonen som uhyre gennemsnitlige, hvad angår landgildens fordeling på korn og animalsk produk-

Kornlandgildens andel af samlet landgilde 1662

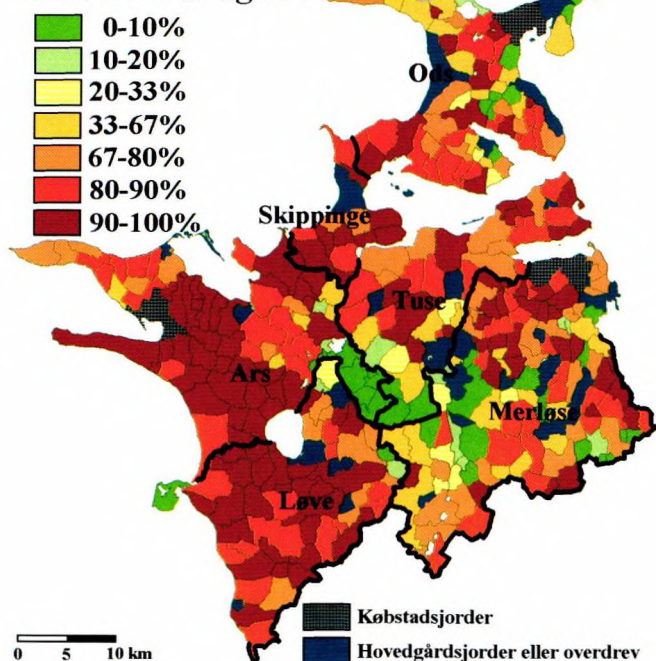

Fig. 12. Kornlandgildens andel af det samlede landgildehartkorn i de nordvestsjællandiske landsbyejerlav 1662. Købstadsjorder, hovedgårde og overdrev er ikke medtaget i analysen. De optrukne sorte streger markerer middelalderens herredsgrænser.

tion, se figur 13. I Tølløse-, Skarresø- og Åmosezonen optræder smørlandgilde i mange af ejerlavens ydelser, og som påvist af Gissel med særlig vægt omkring Åmosen. I modsætning hertil står ejerlavene i Vest-Ars, som var stærkt kornorienterede.

Jordbundsforholdene synes således at have spillet afgørende ind på landgildens sammensætning og dermed sandsynligvis også på produktionens orientering på ager eller husdyr, idet lerjorderne primært har været brugt til korn. Ved at sammenholde zonegrafen i figur 13 med landgildekortet i figur 12 er det dog muligt at nuancere sammenhængen yderligere. Når Vest-Ars skiller sig så markant ud fra de øvrige zoner, kunne man fristes til at forklare dette med de mere lerede jorder (FK5), hvilket dog kun synes at være en del af forklaringen, idet samme høje kornandele dominerer på FK4-jorderne i Skippinge og Løve herreder. Teksturforskellen mellem Lammefjordszonen (FK3L) og Jernløsezonen (FK4) har tilsyneladende heller ikke haft betydning for korndyrkningens omfang, mens der kan påvises en forholdsvis tydelig forskel mellem Jernløse-

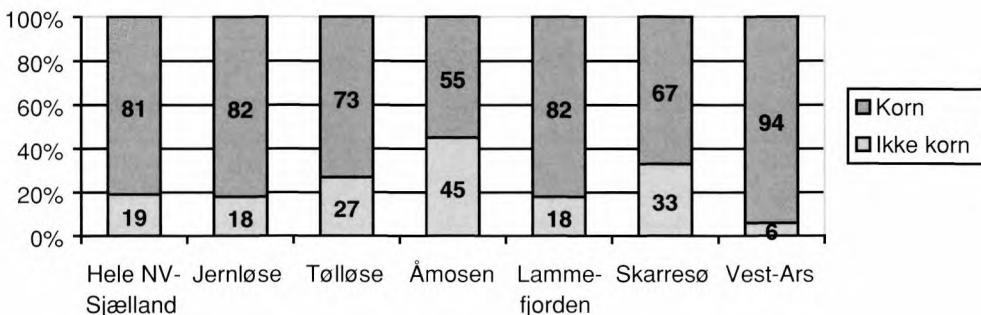

Fig. 13. Den økonomiske vægtning af agerbrug kontra animalsk produktion i Nordvestsjælland og i de seks naturgeografiske zoner udtrykt ved landgildens fordeling på ydelstyper i 1662.

og Tølløsezonen, der begge er præget af samme jordtype (FK4). Forklaringen og konklusionen synes at være, at produktionens orientering mod husdyr eller korn relaterer sig mere til terrænet end til jordbundsforholdene. Terrænets betydning hænger utvivlsomt sammen med, at de kuperede områder – som påvist af Per Grau Møller – uanset jordbundsforhold i overvejende grad har ligget skovklædte hen, mens de lavtliggende vådbundsområder har været brugt som enge og engskove. Overalt i sletlandet derimod dominerer agerbruget. Her har sandjorderne, som i Skarresøzonen, nok været mindre agerprægede end de fedeste lerjorder, som i Vest-Ars, mens forskellen indbyrdes lerjordstyperne imellem (FK5, FK4 og FK3L) faktisk i højere grad end teksturens betydning for boniteten synes at afspejle det lokale omfang af skovrydning.

Ændring i hartkornstakseringen fra 1662 til 1688

Det har gennem tiden været livligt debatteret, om hartkornstakseringerne i Matriklen 1688 giver et retfærdigt billede af den reelle produktionsværdi i samtidens landbrug. Et udbredt synspunkt er, at græsningsværdien af enge, overdrev og skov ikke blev takseret tilstrækkeligt højt sammenlignet med værdien af agerjord. Mændene bag matriklen var selv opmærksomme på problemet. Efter at den oprindelige tanke om en bonitering og taksering af græsningslandet på samme detaljerede niveau som for agerlandet måtte opgives, blev økonomerne snart opmærksomme på et blandt andet derved tiltagende problem med, at det uopdyrkede land generelt blev undervurderet. De greb imidlertid også ind overfor problemet. Ved en resolution af 1684 blev hartkornstakseringen for eng, overdrev og skov hævet ganske betragteligt; takseringen af enghø steg med 50%, mosefoder med 140%, overdrev med 50% og

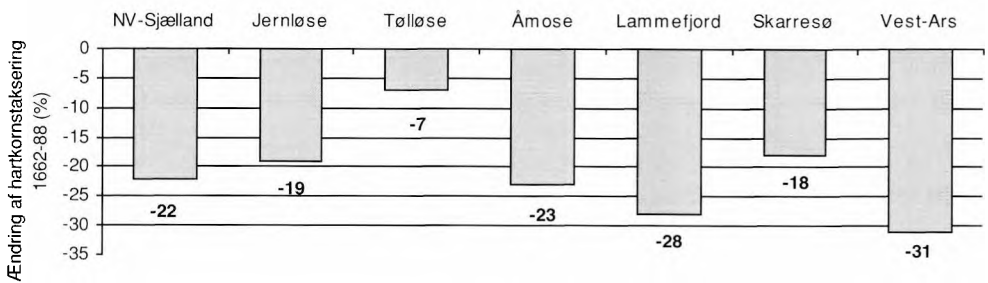

Fig. 14. Relativ ændring af hartkornstakseringen fra 1662 til 1688 beregnet i procent af 1662-hartkornet for Nordvestsjælland og undersøgelsens seks naturgeografiske zoner.

skovene med 33%. Set over ét blev de uopdyrkede arealer forhøjet i taksering med en faktor $1\frac{1}{2}$. Den nye vægtning blev yderligere forstærket ved, at ejerlav med relativt få enge fik fradrag i det endelige hartkorn, så fradraget kunne udgøre op til en ottendedel af den samlede taksering.⁵⁴

Der blev med andre ord gjort tiltag for at gøre takseringen af de forskellige slags driftsjorder så økonomisk rimelig som mulig, men var 1688-matriklen alligevel stadig for mild over for de mindre kornorienterede områder i forhold til agerbønderne? Denne antagelse kan efterprøves ved at sammenligne hartkornstakseringen i 1688 med forgængeren fra 1662. Den ældste af matriklerne var som bekendt baseret på landgildeydelse, så hvis vi tør formode, at godsejerne – alle deres øvrige eventuelle uretfærdigheder til trods – fastsatte landgilden mere efter gårdens samlede produktionspotentiale end efter omfanget af korndyrkningen alene, så skulle en eventuel systematisk forskel på de to takseringer kunne give et fingerpeg om, hvilken matrikel, der takserede hvilke driftsformer højest – eller om de synes at udtrykke præcis samme syn på produktionsværdierne. At også de ikke-dyrkede jorder spillede ind på landgilden understøttes af, at sammenhængen imellem udsæd og landgildehartkorn på mageskifternes og matriklernes tid ifølge Svend Gissel varierede med mængden af skov, idet gårde beliggende i skovbygder typisk måtte yde mere i forhold til udsæden end gårde beliggende ude på sletterne. Årsagen hertil synes at være, at gårdene i skovbygden i højere grad hentede deres indtægter udenfor agermarken – og at de også blev behørigt landgildesat derefter. Samme forhold gjaldt ifølge Gissel også de store engområder i Nordvestsjælland.⁵⁵ En tilsvarende sammenligning er blevet foretaget af Finn Stendal Pedersen på Fyn, hvor han ikke finder belæg for en formodning om, at de landgildebaserede matrikler fra 1662-64 i højere grad inkluderede den animalske produktion end 1688-matriklen.⁵⁶

Kornydelsers andel af landgildehartkorn 1662

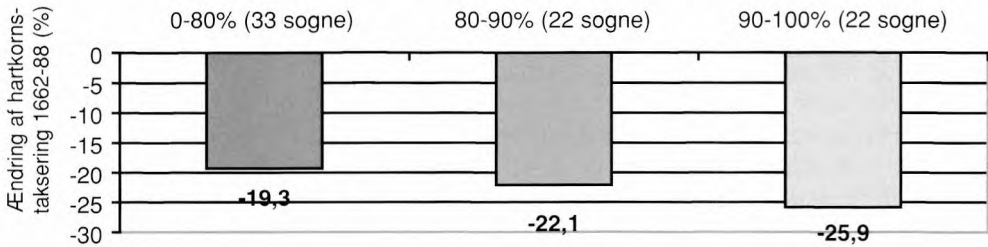

Fig. 15. Relativ ændring af hartkornstakseringen fra 1662 til 1688 (beregnet i procent af 1662-hartkornet) for Nordvestsjællands landsogne inddelt i tre grupper efter kornlandgildens andel af hartkornet 1662.

I figur 14 er afbildet den samlede ændring i hartkornstakseringerne fra 1662 til 1688 for samtlige landsbyejerlav i de seks zoner, samt for hele Nordvestsjælland. Som det fremgår, kan såvel regionen som alle zonerne notere en samlet nedgang i hartkornet, der for Nordvestsjælland som helhed er på 22% af hartkornets størrelse i 1662. Den største nedgang findes i Vest-Ars og Lammefjordszonen med henholdsvis -31 og -28%, mens Tølløsezonen med -7% udskiller sig med den markant mindste nedgang. Det skal dog siges, at gennemsnitsværdierne på sogne- og zoneniveau dækker over ganske store forskelle ejerlavene imellem, idet forskellene typisk går fra +10% til -50%. En sammenligning med figur 13 og zonernes landgildefordeling på korn og animalske ydelser viser bestemt ingen tegn på, at 1688-matriklen skulle have tilgodeset de mindst agerorienterede landbrug, snarere tværtimod.

Faktisk har de af regionens sogne, der ydede mindre end 80% af landgilden i korn, gennemgående oplevet en nedgang i hartkornsansættelsen på 18-20% i perioden 1662-1688, hvorimod sogne med en kornlandgildeandel på 80-90% i gennemsnit var gået 22% ned i hartkorn, mens de mest kornydende sogne med over 90% af landgilden var gået over 25% ned i hartkornstaksering; se figur 15. I Nordvestsjælland er der altså en forholdsvis klar tendens til, at de mest agerorienterede sogne gennemgående oplevede en større nedgang i hartkornstakseringen i 1688 end de mere græsningsorienterede.

Undersøgelsen kan intet sige om, hvorvidt græsningsarealerne målt i økonomisk værdi blev bedømt retfærdigt i forhold til agerarealerne ved nogen af matriklerne, men den synes i hvert fald at tale imod en opfattelse af, at Matriklen 1688 mere end hidtil favoriserede husdyrbruget på bekostning af agerbruget.

Sammenfatning

Den regionalkomparative analyse af landbruget i 1600-tallets Nordvestsjælland har såvel kunnet bekræfte som nuancere flere tidligere fundne tendenser fra ind- og udland vedrørende variationer i den historiske landbrugsproduktion – herunder ikke mindst sammenhængen mellem landbrug og naturforhold.

Opdyrkningsgraden i Nordvestsjælland 1688 korrelerer tydeligt med de naturgivne forhold, idet lerjorder generelt var mere opdyrkede end sandjorder og især vådbundsjorder. Mens der ikke kan noteres videre forskel på tung og mellemtung lerjord, var den lette lerjord tilsyneladende mest intensivt opdyrket. Terrænets indflydelse viser sig især i de centrale dele af regionen, hvor både sand- og lerjorder generelt var mindre opdyrkede i kuperet terræn. Langt fra alle variationer kan dog forklares med naturgeografien alene. Ligesom i udlandet er der i Nordvestsjælland flere indikationer på en opdyrkningsmæssig afhængighed af nærhed til økonomiske centre som større købstæder og slotte, samt af fortidige ejerforhold.

I analysen har jeg indført udtrykket *arealrelativt hartkorn* for jordernes dyrkningsværdi til brug for regionalkomparativ analyse, hvilket er sket ved at sætte ejerlavenes fladearealer op imod den samlede hartkornstaksering i 1688. Mens regionens lette lerjorder som nævnt var relativt mere opdyrkede end lerjorder generelt, var lerjorderne under ét boniteret omtrent enslydende, og analysen antyder dermed, at de lette lerjorder var nemmere at opdyrke, men til gengæld knap så højtydende. Analysen viser desuden en markant værdiforskel på lerjorder, sandjorder og vådbundsjorder, hvor der på sandjorderne gik knap 1½ tønder land til at modsvare den økonomiske værdi af 1 tønde land lerjord, mens ejerlav præget af vådbund måtte op på næsten 2 tønder land per tønde land lerjord.

Ud fra oplysningerne i Matriklen 1662 om udsæd og landgilde er det tydeligt at følge, hvordan afgrødesammensætningen har varieret med jordbundsforholdene. Byg var overalt den primære kornart, men med varierende dominans. Rug har haft sin primære betydning på sandjorderne, og fyldte til gengæld påfaldende lidt på jorder nær købstæderne – uanset jordtype – og i hele Odsherred. Havren derimod dominerede især på de mest lerede jorder, samt på de kuperede lerjorder, mens den på sand- og vådbundsjorder synes næsten helt erstattet af boghvede. Af ikke klarlagte årsager var blandkorn bestående af byg og havre af stor betydning i Odsherred.

Helt i henhold til opdyrkningsgraderne findes den største orientering på ikke-korndyrkning ifølge landgildeydelseerne 1662 i regionens centrale skov- og moseområder, hvor først og fremmest smør udgjorde et betydningsfuldt betalingsalternativ til korn. Igen er der en klar relation til naturforholdene, idet fæstebønder i det jævne lerjordslandskab næsten udelukkende betalte land-

gilde i form af korn. Mest udtalt var denne korndominans i den vestlige del af regionen, hvilket formentlig ikke så meget skyldes, at jorderne her var ekstraordinært velegnede til agerbrug, men snarere at alternativerne her var knappest, idet *Sletten* langs Storebæltskysten fra naturens side er forholdsvist engfattig og endvidere tidligt udgjorde Vestsjællands mest skovløse egn.

I forlængelse heraf er det mit håb, at jeg med den afsluttende analyse har bidraget til debatten om 1688-matriklens eventuelle overfokusering på agerjorden og undervurdering af de ikke-opdyrkede arealer. Jeg mener at kunne påvise, at sammenlignet med landgilden i 1662-matriklen, var det ejerlavene med den største orientering på agerbrug, der oplevede den største nedgang i hartkornet ved bedømmelsen i 1688-matriklen. Uanset hvor meget Matriklen 1688 må have undervurderet den ikke-kornbaserede produktion og dermed også værdien af de ikke-opdyrkede arealer, så forværrede den tilsyneladende ikke forholdene sammenlignet med 1662-matriklen – snarere tværtimod!

Litteratur og kilder

Matriklen 1662 (Frederik III's Matrikel, Kommissionsmatriklen). Findes i oprindelig protokolform på Rigsarkivet. Afskrift af denne foretaget ved Karl-Erik Frandsen, Københavns Universitet.

Matriklen 1688 (Christian V's Matrikel). Delvist udgivet af Henrik Pedersen i *De danske Landbrug – Fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688*, reprotryk for Landbohistorisk Selskab, København 1975.

Ejerlavskortet 1682-83, digitalt. Udarbejdet af Peder Dam (Roskilde Universitetscenter) i samarbejde med Peter Korsgaard (Kort & Matrikelstyrelsen) på baggrund af Karl-Erik Frandsens kort (Frandsen 1984), Roskilde og København (2003).

Kombinationskort 1:50.000, digitalt. Udarbejdet af Peder Dam (Roskilde Universitetscenter) på baggrund af Danmarks digitale jordartskort (Danmarks og Grønlands Geologiske Undersøgelse) og Den danske jordklassificering (Danmarks Jordbrugsforskning), Roskilde, 2004.

Bas J.P. van Bavel: »Arable yields and total arable output in the Netherlands from the late Middle Ages to the mid-19th century«, *Land productivity and agro-systems in the North Sea area (Middle Ages – 20th Century)*, CORN Publication Series bind 2, red. af B.J.P. van Bavel & E. Thoen, Brepols, Turnhout, 1999, s. 85-112.

Gérard Béaur: »From the North Sea to Berry and Lorraine: land productivity in Northern France, 13th-19th centuries«, *Land productivity and agro-systems in the North Sea area (Middle Ages – 20th Century)*, CORN Publication Series bind 2, red. af B.J.P. van Bavel & E. Thoen, Brepols, Turnhout, 1999, s. 136-167.

- Kathleen Biddick: »Agrarian productivity on the estates of the Bishopric of Winchester in the early thirteenth century: a managerial perspective«, *Land, labour and livestock: historical studies in European agricultural productivity*, red. af B.M.S. Campbell & M. Overton, Manchester, 1991, s. 95-123.
- Bruce M.S. Campbell: *English seigniorial agriculture, 1250-1450*, Cambridge, 2000.
- Georges Comet: »Technology and agricultural expansion in the middle ages: The example of France north of the Loire«, *Medieval Farming and Technology – The Impact of Agricultural Change in Northwest Europe*, red. af G. Astill & J. Langdon, Leiden, 1997, s. 11-39.
- Sven Dahl: *Torna och Bara. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860*, Lund, 1942.
- Peder Dam: *Landbrugsproduktiviteten i tidlig moderne tid*, upubliceret speciale i historie og geografi, Roskilde Universitetscenter, 2004.
- Peder Dam & Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen: *Den historiske bonitet på Falster – en analyse af bonitetsbegrebets sammenhæng med geografiske forhold og dets udvikling fra Falsterlisten til Matriklen 1844*, upubliceret geografiprojekt, Roskilde Universitetscenter, 2001.
- Guy Dejongh & Erik Thoen: »Arable productivity in Flanders and the former territory of Belgium in a long-term perspective (from the Middle Ages to the end of the Ancien Régime)«, *Land productivity and agro-systems in the North Sea area (Middle Ages – 20th Century)*, CORN Publication Series bind 2, red. af B.J.P. van Bavel & E. Thoen, Brepols, Turnhout, 1999, s. 30-64.
- Georges Duby: *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*, University of South Carolina Press, 1968.
- Georges Duby: *Medieval Agriculture 900-1500*, overs. af R. Greaves, The Fontana Economic History of Europe I:5, London & Glasgow, 1969.
- Karl-Erik Frandsen: *Vang og tægt*, Forlaget BYGD, Esbjerg, 1983.
- Karl-Erik Frandsen: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, bind 1-2, Dansk Historisk Fællesforening, 1984.
- Svend Gissel: *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder: Retrospektive studier i landbo- og bebyggelsehistorie*, Landbohistorisk Selskab, København, 1968.
- C. Rise Hansen & Axel Steensberg: *Jordfordeling og Udskiftning*, Historisk-filologiske skrifter, bind 2:1, Det kongelige danske Videnskabernes Selskab, 1951.
- Viggo Hansen: »Historisk Kulturgeografi – Eksempel på arbejds metode med arkivmateriale«, *Geografisk Orientering*, 1:1973, s. 11-17.
- Viggo Hansen: »Geografiske variabler«, S. Gissel (red.): *Horsensundersøgelsen, med indledende metodeafsnit*, København 1977, s. 32-35.
- Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, Peder Dam & Laura Hedemand: »Tor-

- perne – marginale udflytterbebyggelser eller begunstige agerbrugsbyer?», *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift*, 2003:1-2, s. 101-131.
- Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen: *Middelalderens landbrug og bebyggelse: En statistisk-geografisk undersøgelse af landbrugs- og bebyggelsesforholdene i NV-Sjælland gennem vikingetid, middelalder og tidlig moderne tid*, upubliceret geografispeciale, Roskilde Universitetscenter, 2004.
- Jens Villiam Jensen: »Godserne og bønderne i 1500- og 1600-tallet«, *Mellem hav og hede – Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*, red. af K. Dalsgaard & al., Aarhus Universitetsforlag, 2000, s. 240-266.
- Kristian Marius Jensen & Anette Reenberg: *Landbrugsatlas Danmark*, Det Kongelige Danske Geografiske Selskab, København, 1986.
- Gunnar Knudsen: »De danske Matrikler og deres Benyttelse ved historiske Undersøgelser«, *Fortid og Nutid*, bind 2, Dansk historisk Fællesforening, København, 1919, s. 1-42.
- Anneliese Krenzlin: *Dorf, Feld und Wirtschaft im Gebiet der großen Täler und Platten östlich der Elbe*, Forschungen zur deutschen Landeskunde, bind 70, Remagen, 1952.
- Otto D. Lütken: *Undersøgelser angaaende Statens almindelige Oeconomie*, bind 2, Sorø, 1760.
- Henrik Breuning Madsen & al.: *Atlas over Danmark – Den danske jordklassificering*, Det Kongelige Danske Geografiske Selskab, København, 1992.
- Alan Mayhew: *Rural settlement and farming in Germany*, Batsford Historical Geography Series, London, 1973.
- Janken Myrdal: »The Agrarian Revolution Restrained. Swedish Agrarian Technology in the 16th Century in a European Perspective«, *Agrarian Systems in Early Modern Europe*, red. af B. Liljewall, Stockholm, 1999, s. 96-145.
- Per Grau Møller: »Under skoven – Bebyggelsesudvikling i en fynsk skovbygd«, *Mark og menneske – Studier i Danmarks historie 1500-1800*, red. af C. Bjørn & B. Fønnesbech-Wulff, Skippershoved, Skårup, 2000, s. 11-26.
- Per Grau Møller & Erland Porsmose: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet, Skov- og Naturstyrelsen*, Odense, 1997.
- David Nicholas: *Medieval Flanders*, Longman, London & New York, 1992.
- Christian Olufsen: *Lærebog i den danske Landoeconomie*, Nyt og forbedret Op- lag 1814, Udg. paa den Classenske Fideicommisses Bekostning, 1805.
- Finn Stendal Pedersen: *Fynsk landbrugs vilkår 1682 – Statistiske studier i produktionsmuligheder og ejendomsstruktur på grundlag af forarbejderne til Christian V's matrikel*, Odense Universitetsforlag, 1985.
- Henrik Pedersen: »Udsæden og det dyrkede Areal paa Falster i sidste Halvdel af det 17de Aarh. Nogle statistiske Bemærkninger«, *Historisk Tidsskrift*, 8. række bind 1, Den danske historiske Forening, København, 1907-08, s. 101-137.

- Henrik Pedersen: *De danske Landbrug – Fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688*, reprotryk for Landbohistorisk Selskab af førsteudgaven (1928), København, 1975
- Erland Porsmose: *Den regulerede landsby – studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel*, Odense Universitetsforlag, 1981.
- Erland Porsmose: »Foldtal og kornproduktion«, *Plov og pen – Festskrift til Svend Gissel 4. januar 1991*, Det kongelige Bibliotek og Landbohistorisk Selskab, København, 1991, s. 173-196.
- Bjørn Poulsen: »Korn eller kvæg – Landbrugets specialisering i senmiddelalderen belyst ved studier på Stevns og i Odsherred«, *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift* 1985:1, s. 7-20.
- Jørgen Rydén Rømer: »Landbruget i Ulfborg herred i 1683/86«, *Mellem hav og hede – Landskab og bebyggelse i Ulfborg herred indtil 1700*, red. af K. Dalsgaard & al., Aarhus Universitetsforlag, 2000, s. 302-317.
- Gertrud Schröder-Lembke: »Entstehung und Verbreitung der Mehrfelderwirtschaft in Nordostdeutschland«, *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, bind 2, Frankfurt, 1954, s. 123-133.
- Peter Stabel: *De kleine stad in Vlaanderen (14de-16de eeuw)*, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Brussel, 1995.
- Erik Thoen: »The birth of »The Flemish Husbandry«: agricultural technology in medieval Flanders«, *Agricultural technology in Western Europe in the Middle Ages*, red. af J. Langdon & G. Astill, 1997, s. 69-88.
- Christopher Thornton: »The determinants of land productivity on the Bishop of Winchester's demesne of Rimpleton, 1208 to 1403«, *Land, labour and livestock: historical studies in European agricultural productivity*, red. af B.M.S. Campbell & M. Overton, Manchester, 1991, s. 183-210.
- J.H. von Thünen: »*Der isolerte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*«, Rostock, 1826. Genudgivet i hans samlede værker, Berlin, 1875-76.
- Svend Aakjær: Indledning til Henrik Pedersen: *De danske Landbrug – Fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel 1688*«, reprotryk for Landbohistorisk Selskab af førsteudgaven (1928), København, 1975, s. 5*-62*.

Noter

1. Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, 2004.
2. Min egen introduktion til matriklerne er primært gået via Henrik Pedersen, 1907-08; Gunnar Knudsen, 1919; Svend Aakjær, 1928; C. Rise Hansen

- & Axel Steensberg, 1951; Karl-Erik Frandsen, 1983; Finn Stendal Pedersen, 1985; og Henrik Breuning Madsen & al., 1992.
3. Henrik Pedersen, 1928.
 4. Karl-Erik Frandsen, 1984.
 5. En introduktion til jordtypekortlægningen og jordtypernes betydning for boniteten er givet i Jakobsen, Dam & Hedemand, 2003.
 6. Peder Dam, 2004 s. 101-102.
 7. Jørgen Rydén Rømer, 2000 s. 288-289.
 8. Finn Stendal Pedersen, 1985 s. 340.
 9. Per Grau Møller, 2000 s. 16.
 10. Erland Porsmose, 1991 s. 177.
 11. Otto Lütken, 1760 s. 21 og 45 (jævnfør Pedersen, 1907-08 s. 120-121).
 12. Guy Dejongh & Erik Thoen, 1999 s. 36.
 13. Viggo Hansen, 1973.
 14. For eksempel Bruce Campbell, 2000 s. 204 og 352-356; Bas van Bavel, 1999 s. 107; Peter Stabel, 1995; Erik Thoen 1997, s. 73; Guy Dejongh & Erik Thoen, 1999 s. 43-45; Georges Duby, 1969 s. 26-29; Gerard Béaur, 1999 s. 156-157.
 15. Viggo Hansen, 1977 s. 33.
 16. Peder Dam, 2004 s. 110-113.
 17. For eksempel Kathleen Biddick, 1991 s. 108-113; Christopher Thornton, 1991 s. 187-188; Erik Thoen, 1997 s. 73; Georges Duby, 1968 s. 81-85.
 18. Per Grau Møller & Erland Porsmose, 1997 s. 32-33.
 19. Per Grau Møller, 2000 s. 21-22 (med figur 11).
 20. Peder Dam, 2004 s. 82-85.
 21. Peder Dam, 2004 s. 89-96.
 22. Bruce Campbell, 2000 s. 352-354.
 23. Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, Peder Dam & Laura Molbæk-Steen-sig Hedemand, 2003 s. 123-127; Peder Dam & Johnny Jakobsen, 2001.
 24. Kristian Marius Jensen & Anette Reenberg, 1986 s. 38-42.
 25. Bruce Campbell, 2000 s. 218-221 og 297; Gertrud Schröder-Lembke, 1954 s. 124-125.
 26. Blandt andet Georges Comet, 1997 s. 17.
 27. Sven Dahl, 1942 s. 115-121.
 28. Blandt andet Anneliese Krenzlin, 1952 s. 53-54; Alan Mayhew, 1973 s. 20; Bas van Bavel, 1999 s. 102-103; Bruce Campbell, 2000 s. 267-268.
 29. Sven Dahl, 1942 s. 103.
 30. Karl-Erik Frandsen, 1983 s. 201.
 31. Per Grau Møller, 2000 s. 20-21.
 32. Jævnfør Karl-Erik Frandsen, 1983 s. 100 og 106. Citater fra Sokkelund Herreds Tingbøger 1634-36.

33. Karl-Erik Frandsen, 1983 s. 125.
34. Svend Gissel, 1968 s. 77.
35. Janken Myrdal, 1999 s. 111.
36. David Nicholas, 1992 s. 98-101; Guy Dejongh & Erik Thoen, 1999 s. 34-38; Bas van Bavel, 1999 s. 102-103 og 107.
37. Kristian Marius Jensen & Anette Reenberg, 1986 s. 42-44.
38. Sven Dahl, 1942 s. 123-130.
39. Jørgen Rydén Rømer, 2000 s. 104.
40. Bruce Campbell, 2000 s. 225-226.
41. Erik Thoen, 1997 s. 72.
42. Bruce Campbell, 2000 s. 226.
43. Karl-Erik Frandsen, 1983 s. 91.
44. Christian Olufsen, 1805. Jævnfør Gissel 1968 s. 85.
45. Svend Gissel, 1968 s. 87.
46. Svend Gissel, 1968 s. 76-77.
47. Erland Porsmose, 1981 s. 94.
48. Jørgen Rydén Rømer, 2000 s. 312 figur 219.
49. Blandt andet Karl-Erik Frandsen, 1983 s. 193; Bjørn Poulsen, 1985 s. 10; Per Grau Møller, 2000 s. 18-21; Jens Villiam Jensen, 2000 s. 262.
50. Per Grau Møller, 2000 s. 21.
51. Jævnfør personligt møde med Bruce Campbell 2004.
52. Svend Gissel, 1968 s. 56-57.
53. Svend Gissel, 1968 s. 156-157
54. Erland Porsmose, 1981 s. 92-93.
55. Svend Gissel 1968, s. 240-241.
56. Finn Stendal Pedersen, 1985 s. 335.

Forfatter

Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen (født 1968), cand.scient. i geografi og historie fra Roskilde Universitetscenter 2004. Ansat som Ph.D.-stipendiat ved Syddansk Universitet med et projekt om prædikebrødrenes samfundsrolle i middelalderens Danmark. Udgivelser med landbohistorisk indhold: »Da Stavns Fjord skulle drænes – glimt fra forarbejdet til inddæmningen af Stavns Fjord på Samsø«, *Århus Stifts Årbøger*, 2002, s. 73-86; (med Laura Hedemand og Peder Dam) »De danske torp-landsbyers jordbundsforhold«, *Nordiske torpnavne*, red. af P. Gammeltoft & B. Jørgensen, Norna-Förlaget, Uppsala, 2003, s. 95-108; (med Laura Hedemand og Peder Dam) »Torperne – marginale udflytterbebyggelser eller begunstigede agerbrugsbyer?«, *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift*, 2003:1-2, s. 101-131.

Hoveriets udvikling på Lynderupgård 1768-1803

Artiklen omhandler hoveriets udvikling på godset Lynderupgård, beliggende nord for Viborg, i perioden 1768-1803. Hoveriet var den arbejdsydelse, som fæstegårdmændene udførte for jorddroten som en del af afgifterne for brugsretten til en gård. I artiklen analyseres hoveriets udvikling på Lynderupgård ud fra det eksisterende arkivmateriale, som blev skabt af de oplysninger centraladministrationen i henhold til love og cirkulærer afkrævede de private godsejere i den pågældende periode.

Indledning

1700-tallet var en brydningstid i Europa, hvor der skete gennemgribende forandringer på flere fronter. Den franske revolution betød en omstyrtning af landets monarki og aristokratiets privilegier til fordel for skabelsen af et samfund, der skulle bygges på frihed, lighed og broderskab. I England vandt industrialiseringen frem, og tusindvis af bønder forlod det eksisterende agrarsamfund til fordel for arbejde i miner og industri. Oplysningstidens ideer vandt indpas med deres tro på samfundsmæssige og humanistiske fremskridt gennem udvikling af fornuften og folkelig oplysning.

I Danmark mærkede man også til tidens strømninger, dog uden de revolutionære indslag, som Europa andetsteds var vidne til. Til trods derfor ændredes det danske samfund fundamentalt i løbet af 1700-tallet, hvilket i høj grad skyldtes landboreformerne, som var en mængde økonomiske, sociale og retslige reformer, der blev forsøgt implementeret i århundredets sidste halvdel. Reformtiltagene fik betragtelige konsekvenser for de hidtil eksisterende, fasttømrede strukturer, og et af de områder, der undergik en betydelig transformation som følge deraf, var hoveriet.

I 1768 var hoveriomfanget kun undtagelsesvis præciseret, men inden århundredets udgang var det underlagt en udførlig offentlig lovgivning, hvilket har gjort det muligt at kortlægge hoveriets omfang og udvikling. Det til trods findes der ikke mange dybdegående studier af hoveriets omfang og udvikling i 1700-tallets slutning. Mange har udtalt sig, og langt hovedparten er af den overbevisning, at hoveriet steg i den pågældende periode, men antagelserne mangler vægt, da de ikke understøttes af konkrete undersøgelser.

Emnet for denne artikel er som nævnt at undersøge, hvorledes hoveriet rent faktisk udviklede sig i perioden 1768-1803. Denne periodisering er valgt, fordi

det var i 1768, at regeringens første lovgivningsforsøg indenfor hoveriområdet for alvor tog sin begyndelse. Sluttidspunktet er sat til 1803, fordi hoveriet på dette tidspunkt var lovgivningsmæssigt blevet lagt i forholdsvis faste rammer, og det var samtidig året, hvor Lynderupgårds godsejer døde. Konflikten mellem godsledelse og hovbønder døde dermed endeligt ud.

Godset Lynderupgård er beliggende i Lynderup Sogn, Rinds Herred, Hald, senere Viborg Amt. Blandt årsagerne til, at Lynderupgård er valgt som udgangspunkt for undersøgelserne er, at godset i årene 1781-1802 var vidne til en langstrakt og omsiggribende hoverikonflikt mellem herremand og hoverigørende fæstebønder, hvilket indikerer, at hoverispørgsmålet her var et kontroversielt anliggende, der kunne få sindene i kog. Endvidere foreligger der fra Lynderupgård et fyldigt godsarkiv med relevante hoveridokumenter.

Hoveriundersøgelsen er baseret på den betydelige mængde utrykte kilder fra perioden 1768-1803, der ligger på landets arkiver. I bestræbelserne på at nå frem til, hvorledes hoveriet på Lynderupgård udviklede sig, vil dette kilde-materiale blive sammenstillet ud fra fire forskellige analyseparametre, der bliver bragt i anvendelse for at opnå et så repræsentativt og pålideligt billede af hoveriudviklingen som muligt. Allerførst skal Lynderupgård og dets beboere dog præsenteres nærmere.

Lynderupgård

I den analyserede tidsperiode 1768-1803 havde Lynderupgård hele tre ejere. Det er dog primært Mogens Lottrup, der har betydning for analysen af hoveriets udvikling, idet han var indehaver af godset i hovedparten af den undersøgte periode. De øvrige ejere var: Malthe Christen Friis 1763-1778 samt Ole Christen Secher 1778-1779.¹

Som en mellemstor jysk herregård havde Lynderupgård i begyndelsen af den analyserede periode en hovedgårdsjord på ca. 38 tønder hartkorn og fæstegods på hen ved 300 tønder fordelt på 67 fæstegårde. Hovedgården blev som på de fleste andre godser i Danmark primært drevet ved hjælp af fæstebøndernes hoveri. Det var dog ikke alle Lynderupgårds fæstebønder, der var hoverigørende. Kun de tre nærmeste landsbyer: Rind, Lynderup og Låstrup med deres i alt 36 fæstegårde ydede fuldt hoveri til godset. Fire ud af de i alt 36 hoveripligtige forrettede dog kun halvt hoveri, hvilket betød, at Lynderupgård i alt rådede over 34 fuldt hoverigørende hovningspligter. Lynderupgårds fjernere beliggende fæstegårde havde fået deres hoveri afløst af en pengeafgift, og de skulle kun forrette enkelte hoverirejser samt lidt villighedsarbejde. Den før-omtalte hoverikonflikt i 1781-1802 foregik derfor udelukkende mellem Lynderupgårds herremand Lottrup og hans fæstebønder fra Rind, Lynderup og Låstrup.²

Hoverikonflikten 1781-1802

I sidste halvdel af 1700-tallet oplevede Danmark stabile prisstigninger, og i forsøget på at udnytte de gunstige konjunkturer var det danske samfund fra omkring midten af 1700-tallet vidne til en lang række agrare driftsomlægninger.

Godsejerne ejede størstedelen af den danske landbrugsjord, og det var på deres hovedgårdsjord, at mulighederne for at udnytte højkonjunkturerne til egen vinding var bedst. Årsagen dertil er blandt andet, at hovedgårdsdriften i forvejen var markedsorienteret, og i modsætning til landsbyfællesskabet stod alene godsejeren eller forvalteren med ansvaret for beslutningen om forandringer.³ Det kunne blandt andet gøres gennem udvidelser og omlægninger af den eksisterende hovedgårdsdrift med tiltag som dræning, rydning af skov og krat, opdyrkning af overdrev, mose, enge og hedearealer. Derudover satsede godserne på en bedre jordbehandling med blandt andet indførelse af nye afgrøder som kløver, ærter og kartofler. I forbindelse dermed valgte man endvidere flere steder at overgå til et nyt driftssystem, kobbeldruget, som gav mulighed for et mere varieret sædskifte. Princippet i kobbeldruget var, at jorden blev inddelt og indhegnet i omkring 10-11 markstykker benævnt kobler, der blev drevet i en fast rotation svarende til antallet af kobler. Det første år lå jorden brak, og de næste 4-5 år blev jorden tilsået med forskellige kornafgrøder, hvorefter de i tilsvarende 4-5 år lå hen med græs.

Lynderupgård var et af de steder, hvor sådanne private initiativer blev iværksat. Allerede i 1763 blev en betydelig opdyrkning af heder og kær påbegyndt, og godsejer Lottrup fortsatte disse udvidelser, da han overtog Lynderupgård i 1779. Lottrup, som havde været godsforvalter på Tjele gods i perioden 1773-1776, og dermed havde et indgående kendskab til det eksisterende landbrugs driftsproblemer, iværksatte blandt andet en udvidelse af hovedgårdens jord gennem en nyopdyrkning af herregårdens enge og fik foretaget grundforbedringer via gravning af nye grøfter. Desuden fik han etableret en stor besætning af stude, opført nye staldbygninger samt bygget folde i marken. Den øgede studebesætning resulterede i en større gødningsmængde, hvilket medførte et forøget høstudbytte. For de hoveriydende fæstebønder betød det imidlertid, at de både skulle tærskes og køre mere korn fra gården til salg i blandt andet Viborg, Randers og Hobro, hvilket umiddelbart var ensbetydende med mere hoveri.

Det springende punkt i den senere hoverikonflikt var, at Lottrup ønskede at inddrage den største fæstegård i Rind, kaldet Nørrise, under hovedgården, da den lå tæt på Lynderupgård. Det var dog ikke så enkelt, idet der havde eksisteret et forbud mod at nedlægge bøndergårde siden 1682. Lottrup søgte derfor i sommeren 1780 om tilladelse til et mageskifte, det vil sige bytning af fa-

ste ejendomme mellem Nørrise og Åstrup, som var en af hans mindre gårde. Han forpligtede sig til gengæld til altid at holde fæstere på Åstrup, og derved ville forholdet mellem fæstegods og hovedgård forblive uændret. Om end forholdet mellem fæstegods og hovedgård ikke ændrede sig, så medførte det dog mere hoveri for fæstebønderne, idet Åstrup ikke havde været hoveripligtig hovedgårdsjord. Med andre ord betød det, at når Nørrise for fremtiden skulle indgå som en del af hovedgårdens marker, så skulle mere hoveri bæres på færre skuldre. Mageskiftet blev godkendt af Rentekammeret, men Lynderupgårds hoverigørende bønder var ikke enige i beslutningen. I efteråret 1781 indledte de *arbejd-langsomt* aktioner, hvilket skulle blive indledningen til den hoverikonflikt, der med skiftende intensitet skulle komme til at vare mere end 20 år. Et eksempel på en *arbejd-langsomt* aktion på Lynderupgård er, da hovbønderne under efterårsopgaverne nøjedes med at køre 5-6 læs gødning om dagen med hver vogn, og det uden at vognen på nogen måde var fyldt. Lottrup vurdering var, at de fem læs knap nok svarede til et normalt halvt læs.⁴

Lynderupgårds hoverigørende bønder tog efterhånden skrappe midler i brug i deres kamp mod det efter deres mening stigende hoveritryk, der i sidste ende ville få dem til at *gribe til Betlestaven*.⁵ Udover deres *arbejd-langsomt* aktioner forsøgte de sig også med deciderede hoveristrejker samt skattenægtelser. Årsagen til, at skattenægtelser kunne lade sig gøre, var, at bønderne stort set agerede kollektivt. Manglende skattebetaling var normalt udsættelsesgrund, men godsejeren kunne ikke reagere med denne sædvanlige trussel på grund af hovbøndernes store antal. Det ville nemlig være umuligt at finde tilstrækkeligt kompetente fæsteovertagere til at afløse dem. Hovbønderne forsøgte også at gå rettens vej, idet de både indsendte hoveriklager til amtmanden og Rentekammeret samt endog til kronprinsen og kongen.

I løbet af den mere end 20-årige hoverikonflikt på Lynderupgård forekom der flere forsøg på at forlige parterne, men forgæves. En kommissionsdomstol forsøgte blandt andet i 1790 at afgøre sagen, men hoveribønderne nægtede at anerkende deres afgørelse og ankede dommen til Højesteret. Hoverikonflikten på Lynderupgård fik reelt set ingen afgørelse, og først da Lottrup døde i 1803, faldt der ro over situationen.⁶

Hoverikonflikten på Lynderupgård var ikke et enkeltstående tilfælde i det danske kongerige i 1700-tallets anden halvdel. Flere og flere steder protesterede bønderne mod et hoveri, der efter deres mening havde et forceret og uholdbart omfang. Der er flere årsager til, at det netop var i denne periode, at bønderne luftede deres utilfredshed. Det politiske klima havde ændret sig, og bønderne vidste flere steder besked om, at man fra centraladministrativ side arbejdede med en fastsættelse eller en decideret afløsning af hoveriet, hvilket gjorde opsætsighed mod godsejeren knap så risikabel. Hoveriklagerne er der-

for ikke nødvendigvis ensbetydende med, at bøndernes hoveri reelt set steg, men netop den følgende undersøgelse af hoveriets udvikling på Lynderupgård i perioden 1768-1803 vil give svaret derpå i Lynderupgårds tilfælde.

Hoveriets udvikling på Lynderupgård 1768-1803

Kildematerialet, som ligger til grund for denne undersøgelse, er aktstykker med tilknytning til centraladministrationens vigtigste bestemmelser på hoveriområdet i perioden 1768-1803. Det drejer sig om Lynderupgårds indberetning til Generallandvæsenskollegiet i 1768, som var Lynderupgårds kommentar til Generallandvæsenskollegiet vedrørende hoveriets eventuelle afskaffelse. Derudover er der tale om Lynderupgårds generalhoverireglement fra 1770, som berammede alt det arbejde, fæstebonden var forpligtiget til at forrette, samt et generalhoverireglement fra 1773, der fastsatte *det øvrige hoveri*. Dertil kommer en hoveriefterretning fra 1792, som var et dokument, hvori godsejerne bestemte det arbejde, de for fremtiden ønskede foretaget af de hoveripligtige gårdmænd. Dokumentet blev udfærdiget de steder, hvor det ikke var lykkedes at indgå en mindelig overenskomst mellem godsejer og hovbønder. Som de sidste kilder er Lynderupgårds endelige hoveriforening fra 1799 samt godsets hoveriprotokol 1800-1803 blevet benyttet.⁷

I bestræbelserne på at få analyseret, hvorledes hoveriet på Lynderupgård udviklede sig 1768-1803, skal det tilvejebragte kildematerials oplysninger sammenholdes ud fra fire udvalgte parametre:

- A) Det samlede hoveris udvikling i pløje-, spand- og gangdage.
- B) Det øvrige hoveris udvikling i spand- og gangdage.
- C) Hovmålenes udvikling i henholdsvis ager og eng.
- D) Forholdet mellem det normerede og det faktiske hoveri på Lynderupgård.

A: Hoveriets udvikling i pløje-, spand- og gangdage

Det er som nævnt en udpræget antagelse blandt landboreformforskere, at hoveribyrden forøgedes betragteligt fra 1770'erne til 1790'erne. Det kildemæssige grundlag for denne antagelse er dog spinkel, da der ikke findes tilstrækkelige kildestudier til at be- eller afkræfte påstandens generelle værdi. Men forhold såsom at avlingshoveriet atter blev gjort ubestemt med hoveriforordningen af 12. august 1773, hvilket bevirkede, at godsejerne i realiteten kunne forlange alt det hoveri de ville, samt det faktum, at adskillige hovedgårdsmarker udvidedes og driften intensiveredes i denne periode, antyder en interesse i at udnytte den tilstedeværende arbejdskraft.⁸

Jens Skriver, som er en af de historikere, der har gjort hoveriet til genstand for selvstændige undersøgelser, opponerer i bogen *Den værste straf? Hoveriet i*

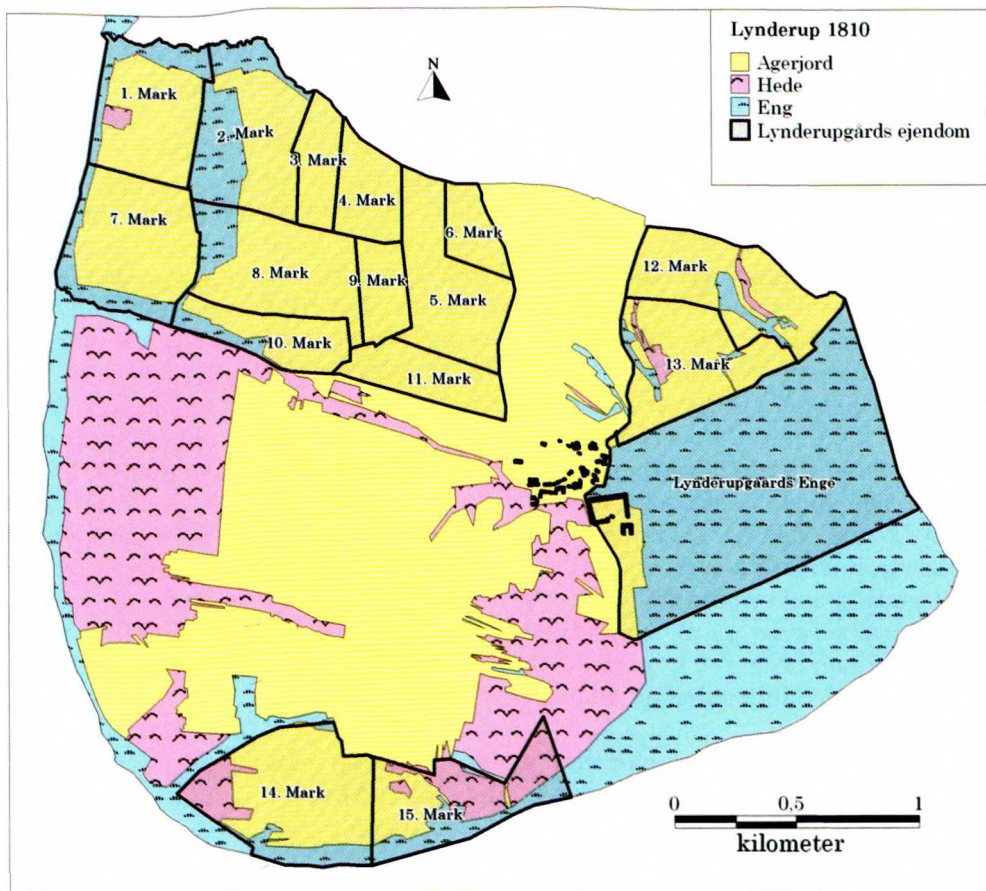

Fig. 1. Landsbyen Lynderup og Lynderupgård 1810. Kortet er udarbejdet på baggrund af det såkaldte original-1 kort og viser fordelingen af ejerlavets vigtigste ressourcer og hvilke områder der hørte til Lynderupgård og hvilke der hørte til landsbyen. Lynderupgaard's jorde var delt i 15 markter og ét stort engstykke. Landsbyens gårde var endnu ikke udskiftede, men blev det inden 1835. Tegning: Adam Schacke.

praksis imod denne påstand, baseret på de undersøgelser, han har foretaget på fem østjyske godser. Han når frem til, at hoveribyrden *ikke* blev fordoblet mellem 1770'erne og begyndelsen af 1790'erne. 1771-forordningens tilladte hoveniveau var faktisk til tider højere, end hvad man forhandlede sig frem til i de frivillige hoveriforeninger, som hans eksempelmateriale omfatter. De fem god-

ser, som Jens Skriver har gjort til genstand for sine undersøgelser, er Vilhelmsborg, Constantinborg, Moesgård, Østergård og Marselisborg. Det interessante ved Skriver er, at han tolker hoveriet og dets udvikling i landboreformperioden 1770-1790 markant anderledes end traditionelle landbohistorikere. Skrivers tese er dels, at det ikke var hoveriet, men derimod landgilden, der var den mest tyngende afgift for fæstebønderne. Endvidere forsøger han at gøre op med den generelle formodning om, at hoveriet i de sidste årtier af 1700-tallet var stigende.⁹

Metoden, som Jens Skriver benytter sig af, beror på en sammenligning af det tilladte hoveri efter hoveriforordningen af 20. februar 1771 med de pløje-, spand- og gangdage, som godsejerne krævede i deres hoveriefetterretninger fra starten af 1790'erne. En lignende metode kan effektueres på Lynderupgårds kildemateriale. Det er kun Lynderupgårds hoveriefetterretning fra 1792, der kan bruges i denne forbindelse, da det er den eneste kilde fra Lynderupgård, der omregner hele hoveriforbruget i faste pløje-, spand- og gangdage. Det skal tilføjes, at en spanddag var ensbetydende med, at fæsteren skulle stille en karl, en vogn og to heste til rådighed for godset. En gangdag indebar tilstedeværelsen af en karl, pige eller dreng, og en pløje- eller harvedag krævede en plov eller harve samt det fornødne antal folk og heste til at udføre arbejdet.

Hoveriforordningen af 20. februar 1771 fastsatte det maksimale hoveri, som en herremand kunne kræve af sine fæstebønder. Udgangspunktet i forordningen var formuleret ud fra en gård på seks tønder hartkorn, der som maksimum måtte forrette et hoveri på 96 gangdage og 48 spanddage årligt, hvoraf 10 måtte være pløjedage. Var gården større eller mindre, skulle hovarbejdet reguleres i forhold hertil.¹⁰

I Lynderupgårds hoveriefetterretning fra 1792 udregnede godsejer Lottrup, at han til hovedgårdens drift årligt havde brug for, at hver af de 34 fuldt hoverigørende bønder skulle forrette hoveri bestående af 12½ pløjedage, 54 spanddage og 156 gangdage, om end deres hartkorn var af varierende størrelser.¹¹

Det vil være et for omsigribende arbejde at behandle hver enkelt af hovbøndernes faktiske hoveriydelse, og der er derfor udvalgt tre repræsentanter for Lynderupgårds hovbønder – én fra hver hoverigørende landsby, som var tilknyttet Lynderupgård. I den forbindelse er der forsøgt taget højde for den usikkerhed, som generalisering indeholder. De tre repræsentanter er blevet udvalgt ud fra det kriterium, at de skulle være *typiske personer*. De tre lokal-samfund var nogenlunde ensartede, i hvert fald hvad gjaldt hartkornstilligheder, hvilket har lettet udvælgelsen.

Nedenstående skema sammenligner det maksimale antal hovdage, som disse tre hovbønder måtte forrette ifølge 1771-forordningens udregninger, med de hovdage, som Lynderupgårds godsledelse krævede i 1792.

Sted	Navn	Hartkorn				1771- forordningen			1792- forordningen		
		Tdr.	Skp.	Fj.	Alb.	Pløje- dage	Spand- dage	Gang- dage	Pløje- dage	Spand- dage	Gang- dage
Rind	Jacob Christensen	5	4	0	0	10	44	88	12 ^{1/2}	54	156
Lynderup	Thomas Thøgersen	2	7	2	1	5	22	44	12 ^{1/2}	54	156
Låsterup	Christen Knudsen	4	2	0	0	10	34	68	12 ^{1/2}	54	156

Note: Hartkorn var en værdisættelse af jordbrugenes ydeevne, der måltet i tønne á 8 skæpper, á 4 fjerdingkar, á 3 album.

Vi kan konstatere, at Lottrup's ønskede hoveriniveau i hoveriefterretningen fra 1792 var betydeligt højere, end hvad 1771-forordningen ville have tilladt som maksimum. Især fæstegårdmand Thomas Thøgersen fra Lynderup, der havde det mindste hartkornstilliggende af de tre analyserede fæstegårdmænd, skulle forrette langt flere spand- og gangdage, end hvad 1771-forordningen som det højeste ville have tilladt.

Lynderupgård passer med andre ord ikke ind i det billede, som Jens Skriver skitserer ud fra sit kildemateriale fra fem østjyske godser, hvor hoverimængden i henhold til 1771-forordningens maksimumbestemmelser og hoveriefterretningernes krav i høj grad var enslydende. I Lynderupgårds tilfælde er der derimod tale om, at godsledelsen krævede et betydeligt højere hoveriniveau, end 1771-forordningen ville have tilladt. Problemet er dog, at hoveriforordningen af 20. februar 1771 kun kom til at bestå i ganske få år, idet Struense, som havde foranlediget forordningen, blev henrettet i januar 1772. Man kender derfor kun til ganske få eksempler på implementeringen af denne hoveriforordning, idet den officielt blev afløst af en ny hoveriforordning den 12. august 1773, der atter gjorde avlingshoveriet ubestemt. Hvis 1771-forordningen på nogen måde nåede at blive implementeret, så må bønderne have mærket en betydelig forøgelse af deres hoveri i perioden 1771-1792. Under alle omstændigheder var det i dette tidsrum, at bønderne påbegyndte deres klager samt aktioner imod hoveriniveauet på Lynderupgård.

Det er endvidere vigtigt at huske på, at godsledelserne ofte stillede høje krav i hoveriefterretningerne, hvilket skete som et forsøg på at stille sig så gunstigt som muligt i forhandlingerne om hoveriets bestemmelse. En måde, hvorpå man kan afprøve, om det forholdt sig således i Lynderupgårds tilfælde, er ved at sammenligne kravene i Lynderupgårds hoveriefterretning fra 1792 med den

endeligt indgåede hoveriforening fra 1799. Hvis hoveriefterretningen og hoveriforeningen er enslydende på de punkter, hvor det er muligt at foretage en direkte komparation, anses det for plausibelt, at hoveriefterretningens krav ikke var sat urealistisk højt.

Det viser sig, at hoveriefterretningen fra 1792 og hoveriforeningen fra 1799 i vid udstrækning var overensstemmende. Hovmålsstørrelserne var sat til samme niveau i både ager og eng, og kravene til rensedage og tærskedage var tillige identiske. Dog var kravet til ægter i 1799 reduceret en kende i forhold til Lynderupgårds hoveriefterretning fra 1792. Alt i alt kan der iagttages en tendens til, at hoveriefterretningen pressede kravene en smule højere op, end hvad man enedes om i den endelige aftale fra 1799. Det kan blandt andet aflæses i kravene til det maksimale antal hovdage, som var betydeligt højere i 1792.¹² Det er dog ikke tilstrækkeligt grundlag til at afskrive 1792-efterretningen, da der trods alt er så mange enslydende punkter mellem 1792-efterretningen og 1799-foreningen, at der er tale om en betragtelig kontinuitet i de to dokumenters hoverikrav. Når der derfor er tale om denne betydelige forskel mellem 1771-forordningens maksimumbestemmelser og 1792-efterretningens hoverikrav, så har der også været en nogenlunde tilsvarende forskel mellem 1771-forordningen og Lynderupgårds endelige hoveriforening fra 1799. Og med sine 12½ pløjedage, 54 spanddage og 156 gangdage placerede Lynderupgård sig dermed langt over 1771-forordningens maksimumbestemmelser.

B: Det øvrige hoveris udvikling i spand- og gangdage

Ovenstående kildetilgangsvinkel koncentrerer sig om hoveriet som helhed, men hoveriet kan underinddeles i blandt andet avlingshoveri, som var det egentlige markarbejde, og det øvrige hoveri, som blandt andet optrådte i forbindelse med hovedgårdens husholdning, og her skal fokus rettes mod det øvrige hoveri. Udviklingen indenfor dette område kan belyses ved hjælp af spand- og gangdage-terminologien, og det behandlede kildemateriale er Lynderupgårds hoverireglement fra 1773 samt hoveriefterretningen fra 1792.

1773-forordningen gav som tidligere nævnt atter avlingshoveriet frit, men den resulterede også i, at hver godsejer skulle udarbejde et hoverireglement over det øvrige hoveri, som blev fastsat til bestemte spand- og gangdage. Det skal i den forbindelse nævnes, at den gængse definition af avlingshoveri inkluderer kornets rensning, men både i dette reglement og i senere hoverikilder medregnes det under det øvrige hoveri.

Om end der kun er tale om ni forskellige slags hoveriarbejder, er det dog muligt at sammenligne visse af disse områders krævede spand- og gangdage med Lynderupgårds hoveriefterretning fra 1792. Det optimale ville have været, hvis Lynderupgårds generalhoverireglement fra 1770 kunne have været in-

kluderet i denne delanalyse, men dette dokument præciserede i Lynderupgårds tilfælde ikke de forskellige hoveriposters spand- og gangdageomfang. Det nøjedes med at fastsætte det øvrige hoveri til 52 spanddage og 104 gangdage, og det er derfor ikke muligt at udarbejde en direkte sammenligning. Det var et udbredt fænomen, at kravene i hoverireglementerne fra 1773 var væsentligt lempeligere end kravene fra generalhoverireglementerne, hvilket endnu engang udbygger teorien om, at generalhoverireglementernes hoverikrav langt oversteg det reelle behov.¹³

Opgaver	1773- reglementet		1792- hoveriefterretningen	
	Gangdage	Spanddage	Gangdage	Spanddage
Kornets rensning	12	–	12	–
Ladegårdshusenes reparation	5	2	4	2
Flytning ved gårdens handel mm.	–	2	–	1½
Vandstedernes rensning	4	2	1	1
Korn- og halmstakke	3	1	1	1½
Tørv- og lyngbjærgning + kørsel, samt skovning af brænde	18	8	19½	10

1773-reglementet vurderede ovenstående arbejdsområder til at svare til 42 gangdage og 15 spanddage, mens hoveriefterretningen fra 1792 anslog det tilsvarende arbejde til 37,5 gangdage og 16 spanddage, hvilket vil sige fem gangdage færre og en spanddag mere. Det betyder, at kravene ikke blev forøget i perioden fra 1773 til 1792 på disse hoveriposter, tværtimod er der på visse punkter tale om en reduktion. Denne indikerer dermed, at det på Lynderupgård ikke var indenfor det øvrige hoveri, at der fandt en forøgelse sted. De kildokritiske overvejelser vedrørende disse to kildetyper er, at det er uvist, hvorvidt 1773-reglementet i virkeligheden blev implementeret på godset, samt at 1792-efterretningen var godsledelsens forhandlingsdokument, og ikke nødvendigvis ensbetydende med de reelle hoveritilstande på Lynderupgård. I det forrige afsnit blev der dog foretaget en sammenligning af hoveriefterretningen fra 1792 og hoveriforeningen fra 1799, som fastslog, at der i vid udstrækning var tale om mange enslydende punkter i de to dokumenter.

Årsagen til stagnationen kan være affødt af, at 1773-forordningen krævede, at der blev udfærdiget et hoverireglement omhandlende det øvrige hoveri, som skulle godkendes af amtmanden og uvildige mænd. Denne restriktion kan have medført, at det øvrige hoveri holdt samme niveau fra 1773 til 1792. Endvidere kan sammenhængen være, at det var avlingshoveriet, som var det pri-

mære hoveri for godsejeren – det øvrige hoveri havde knap så stor en betydning og knap så store vækstmuligheder.

Avlingshoveriet var et af de områder, hvor godsejerne vægrede sig imod en opgørelse i faste spand- og gangdage. Årsagen dertil var blandt andet, at det nærmest var en umulig opgave at fastsætte præcist, hvor mange dage, der skulle bruges til en bestemt funktion, som eksempelvis pløjningen, da dette arbejde i høj grad var afhængigt af vejrforholdene.¹⁴ Lynderupgårds ejere foretrak derfor i vid udstrækning en inddeling i faste hovmål, hvis udvikling er genstand for den følgende delanalyse.

C: Avlingshoveriets udvikling i hovmål

Allerede i Lynderupgårds indberetning til Generallandvæsenskollegiet i 1768 foretrak godsledelsen at inndele hovedgårdens marker og enge i faste hovmål eller hovlodder. På den måde havde hver bonde sit foreskrevne arbejde, som han skulle forrette. Den daværende godsejer Friis var af den overbevisning, at denne hoveriorganisering var den mest effektive, blandt andet fordi bønderne selv foretrak denne struktur. Et fast hovmål gav desuden bønderne et incitament til at arbejde hurtigere og mere effektivt, da hoveriet ville være aftjent, når det fastsatte arbejde var gennemført.¹⁵ Endvidere var centraladministrationens insisteren på en opdeling i fastsatte pløje-, spand- og gangdage et rigtigt et system at arbejde efter, og det kunne være svært for godsejeren at administrere det arbejde, han havde ret til. Det er derfor ikke en overraskende udvikling, at hoveriet på Lynderupgård i stigende grad overgik til at være inddelt i faste hovmål. Disse hovmåls udvikling kan i høj grad bidrage med oplysninger om, hvorledes avlingshoveriet udviklede sig i perioden 1768-1803.

I Lynderupgårds indberetning til Generallandvæsenskollegiet i 1768 blev det fastslået, at på Lynderupgårds agerjord skulle den enkelte bonde forrette alt det krævede arbejde på et område, der svarede til, at der blev sået en tøn-de byg, to tønnder rug og to tønnder havre udsæd årligt. En tøn-de havre blev i modsætning til byg og rug blot anslået til en halv tøn-de hartkornstakst, hvilket betød, at hver fuldt hoverigørende bonde i 1768 havde et agerhovmål på fire tønnder udsæd årligt.¹⁶

I generalhoverireglementet fra 1770 var Lynderupgård endnu ikke overgået til koppelbruget, men benyttede sig af et dyrkningssystem, hvor hovedgårdsjorden var inddelt i 10 marker, hvor hver kunne besås med 30 tønnder rug. Fire af disse marker var besåede, mens seks hvilede. Det betød, at der hvert år var udlagt jord svarende til 120 tønnder udsæd, hvis drift skulle fordeles på de på daværende tidspunkt 30 fuldt hoverigørende bønder. På agerjorden havde hver hel hoverigørende bonde dermed et hovmål på fire tønnder rugs udsæd pr. bonde, hvilket var identisk med hovmålsstørrelsen fra 1768.¹⁷

I Lynderupgårds hoveriefterretning fra 1792 berettes det, at hovedgården i 1782 var overgået til kobbelbrug, hvilket betød, at fem kobler var i drift, mens seks hvilede. Hver kobbel bestod af ca. 40 tønder land, så det årligt besåede areal var på ca. 200 tdr. land. Den enkelte hoveripligtige bonde havde ansvaret for hvert sit hovmål i de fem dyrkede kobler, hvilket var angivet til 16.541 kvadratalen, hvilket svarer til ca. 1,2 tønder land, pr. kobbel. Den enkelte hoverigørende bondes hele hovmål på Lynderupgårds agerjord var dermed i 1792 på 82.705 kvadrat alen eller ca. seks tønder land.¹⁸

Den mindelige hoverioverenskomst blev endeligt indgået på Lynderupgård i 1799. Den betragtes i alle tilfælde som den gældende hoverioverenskomst på Lynderupgård, om end bønderne på et senere tidspunkt klagede over, at de var blevet presset til indgåelsen af foreningen. Godsejeren og fæstegårdmændene var i 1799 blevet enige om, at hovmålsomfanget på hver af de femkobler var på 16.541 kvadratalen, det vil sige seks tønder land i alt. Der var dermed tale om samme hovmålsomfang på agerjorden for de fuldt hoverigørende bønder ved både hoveriefterretningen i 1792 og den indgåede hoveriforening i 1799. Lynderupgårds årlige udsæd var følgelig også den samme, nemlig ca. 200 tønder.¹⁹

Avlingshoveriet indbefattede udover behandlingen af agerjorden også driften i forbindelse med hovedgårdens enge. I Lynderupgårds indberetning fra 1768 blev det blot nævnt, at høavlingen var inddelt i faste hovmål, men der blev ikke givet nogen oplysninger om, hvor stort et areal, eller hvor mange læs hø, det drejede sig om pr. fuldt hoverigørende bonde.

I Lynderupgårds generalhoverireglement fra 1770 blev det anført, at der i engene blev avlet mellem 300 og 400 læs hø årligt. Fordelt på de på det tidspunkt 30 fuldt hoverigørende bønder svarede det til mellem 10 og 13 læs hø, som hver hovbonde skulle slå, rive, stakke, hjemkøre med mere. Generalhoverireglementet er ikke helt tydeligt i oplysningerne om, hvorvidt engene var inddelt i hovmål eller ej. Det virker dog plausibelt, at der var tale om den samme organisering af hoveriet som to år tidligere, hvor den daværende godsejer indsendte sin indberetning til Generallandvæsenskollegiet, og heri erklærede sin forkærlighed for fast hovmålsarbejde.²⁰

Hoveriefterretningen fra 1792 er modsat generalhoverireglementet meget mere gavmild med oplysninger angående høbjærgningen i Lynderupgårds enge. Den estimerede høbjærgning fra de forskellige enge var på 678 læs hø i 1792, som fordelt på de 34 fuldt hoverigørende bønder svarede til ca. 20 læs hø pr. bonde. Godsejer Lottrup, som havde overtaget Lynderupgård i 1779, anslog dette arbejde til at korrespondere med 4^{1/2} spandage og 32 gangdage pr. fuldt hoverigørende bonde. Hoveriefterretningen meddelte tillige, hvor mange kvadratalen enghovmålet bestod af. Engenes samlede areal var på ca. 165 tønder

land, som fordelt ligeligt mellem de 34 fuldt hoverigørende bønder, svarede til knap fem tønder land pr. hovmål.²¹

I Lynderupgårds hoveriforening fra 1799 var arbejdet i engene atter blot angivet i hovmål. Disse hovmål var sat til nøjagtigt det samme som i 1792, så det estimerede læs hø pr. hovbonde i 1799 blev anslået til det samme som syv år tidligere, nemlig ca. 20 læs hø pr. fuldt hoverigørende bonde.²²

Skitseringen af hovmålenes udvikling i ager og eng i perioden 1768-1799 viser en klar stigning, hvilket kan illustreres med følgende skema:

	<i>Houpligtige gårde</i>	<i>Udsæd</i>	<i>Agerhovmålets størrelse</i>	<i>Høavl</i>	<i>Antal hølæs pr. hovbonde</i>
1770	30 fuldt hoverigørende	120 tdr.	4 tdr. land	300-400 læs	10-13 læs
1792	34 fuldt hoverigørende	200 tdr.	6 tdr. land	678 læs	20 læs
1799	34 fuldt hoverigørende	200 tdr.	6 tdr. land	678 læs	20 læs

Den komparative analyse har på foranledning af kildematerialets beskaffenhed hidtil kun behandlet det normerede hoveriniveau på Lynderupgård, mens det faktisk forrettede hoveri er meget sværere at udtale sig om. Der findes dog en metode, der muliggør en efterprøvning af, i hvilken grad der var overensstemmelse mellem det normerede og det faktiske hoveri. Det drejer sig om en komparation af oplysningerne fra Lynderupgårds hoveriprotokol fra 1800-1803 og Lynderupgårds hoveriforening fra 1799.

D: Det normerede kontra det faktiske hoveri

Forordningen af 6. december 1799 bekendtgjorde, at godsejerne i fremtiden skulle føre et nøjagtigt regnskab over hovarbejdet, og i den forbindelse blev godserne, inklusiv Lynderupgård, pålagt at føre en hoveriprotokol over al det arbejde, der ikke var fastsat til bestemte hovmål. Hver slags arbejde skulle have sin særlige rubrik, og indførelsen skulle ske dagligt. Hoveriprotokollen indeholder dermed oplysninger om det hoveri, der i virkeligheden blev udført på Lynderupgård.

Sammenholdt med hoveriforeningen fra 1799, hvis indhold må betragtes som de krav, godsledelsen fandt nødvendige til hovedgårdsdriften, vil det være muligt at modstille hoverioverenskomstens krav med de faktisk anvendte hovdage i perioden 1800-1803.²³

Som nævnt var det dog kun visse hoveriposter, der blev ført et nøjagtigt regnskab med. I Lynderupgårds tilfælde drejede det sig om tærskning af korn, rensning af korn, rejser, samt spand- og gangdage, der var brug for udover avlingshoveriet, og komparationen vil derfor udelukkende omhandle disse områ-

der. Hoveriprotokollens tal er baseret på de anførte arbejdsposter fra de tre udvalgte repræsentanter for fæstegårdmændene.²⁴

	<i>Tærskedage</i>	<i>Rensedage</i>	<i>Rejsedage</i>	<i>Spanddage</i>	<i>Gangdage</i>
<i>Hoveriforening 1799</i>	46	12	4-4½	10	20
<i>Hoveriprotokol 1800-1803</i>	35-37	6-10	2-4½	2-4	12-18

Tærskearbejdet var i hoveriforeningen fra 1799 blevet ansat til 46 dage, hvilket i øvrigt var et niveau, det tillige var blevet fastsat til i hoveriefterretningen fra 1792. Hoveriprotokollen fra perioden 1800-1803 viser dog, at hoveridagene til dette arbejde ikke blev udnyttet fuldt ud. I løbet af disse tre år oversteg tærskedagene ikke 37 hos nogen af de tre udvalgte bonderepræsentanter.

Til kornets rensning var der i Lynderupgårds hoveriforening fra 1799 blevet afsat 12 dage, et niveau, som kan spores helt tilbage til hoverireglementet af 1773. Hoveriprotokollen fastslog dog, at der i løbet af de tre undersøgte år kun blev afkrævet mellem 6 og 10 rensedage af de udvalgte repræsentanter, hvilket betød, at hoveriet ej heller på dette område blev anvendt i fuldeste mål.

Kornægterne blev i hoveriforeningen sat til mellem 4 og 4½ rejsedage, og modsat de to tidligere områder, så viser hoveriprotokollen, at der på dette område i højere grad var tale om en overensstemmelse mellem det normerede og det faktiske hoveri. I perioden 1800-1803 forrettede hovbønderne mellem 2 og 4½ dages hoveri til rejser.

Udover avlingshoveriet var man i hoveriforeningen af 1799 blevet enige om, at godsejeren kunne kræve 10 spanddage samt 20 gangdage til andet forefaldende arbejde. Når man ser på hoveriprotokollen, konstateres det, at der fra maj 1800 til maj 1803 blev benyttet 2-4 spanddage samt mellem 12 og 18 gangdage. Man kan dermed fastslå, at det hoveri, som man ifølge hoveriforeningen var berettiget til, langtfra blev udnyttet fuldt ud. En årsag til, at spanddagene og gangdagene var anslået til et så højt niveau i hoveriforeningen fra 1799, kan være, at det drejede sig om en gardering fra godsejerens side. De øvrige poster var nøje afgrænsede, mens denne post i højere grad sigtede mod eventuelle uforudsete situationer, der kunne opstå, såsom reparation af bygninger, flytning for gårdens sælger, køber eller forpagter med mere. Dermed kan den relativt store diskrepans mellem det faktiske og det normerede hoveri på dette område være et udtryk for, at Lynderupgård i årene 1800-1803 ikke oplevede forandringer, der krævede, at det ekstra hoveri skulle benyttes.

Ud fra den anvendte metode om forholdet mellem det normerede og det faktiske hoveri kan det konstateres, at Lynderupgård ikke fuldt ud gjorde brug af dets maksimale antal hovdage. Årsagerne til den lavere udnyttelsesgrad kan være, at godsledelsen skønnede, at hoveriet var for strengt. Denne forklaring virker dog ikke plausibel i betragtning af, at Lynderupgårds ejer stadig var Mogens Lottrup, som siden sin overtagelse af godset i 1779 havde haft problemer med hovbønderne på grund af, at han efter deres udsagn havde øget hoveriet. En anden forklaringsmulighed kan, som Jens Skriver foreslår, være, at godsledelsen anså det for nødvendigt at fare med lempe overfor bønderne i et forsøg på at sikre sig, at de dyrkede hovlodderne forsvarligt, da avlingshoveriet var klart den mest centrale del af hoveriet.²⁵ En tredje mulighed er, at det hoveriniveau, som hoveriprotokollen anførte, ganske enkelt var tilstrækkeligt for at få udført det arbejde, som godsejeren ønskede foretaget i denne periode.

Ud fra det tilvejebragte kildemateriale virker den sidste forklaringsmulighed umiddelbart som den mest plausible i Lynderupgårds tilfælde. Da man påbegyndte hoveriprotokollen i 1800 havde hoverikonflikten mellem godsejer Lottrup og hovbønderne stået på i en årrække, og godsejeren havde været udsat for adskillige arbejd-langsomt aktioner, som sikkert var gået ud over hovmålenes dyrkning undervejs. Hvis Lottrup havde gået efter at sikre sig en forsvarlig dyrkning af hovlodderne via lempeligere hoverikrav, ville det sikkert have været at spore i den indgåede hoveriforening fra 1799. Den bærer dog ikke præg deraf, da årsagen til, at det faktiske hoveri var mindre end det normerede må være, at hoveriprotokollens anførte hoveriniveau var tilstrækkeligt i perioden 1800-1803.

Hvad angår hoveriets udvikling på Lynderupgård i perioden 1768-1803, så kan det nu konstateres, at der er tale om et komplekst og sammensat billede. Indenfor avlingshoveriet var der tale om en markant stigning, mens udviklingen indenfor det øvrige hoveri øjensynligt forholdt sig mere stabil.

Årsager til hoveriets udvikling på Lynderupgård 1768-1803

Undersøgelsen af hoveriets udvikling på Lynderupgård viste, at avlingshoveriet på Lynderupgård steg i perioden 1768-1803. En af de medvirkende årsager dertil skal findes i konjunkturstigningerne i midten af det 18. århundrede, for da højkonjunkturerne for alvor slog igennem i 1750'erne og priserne på landbrugsvarer forbedredes, var det naturligt, at jordbesidderne forsøgte at drage bedst mulig fordel deraf. I et forsøg på at udnytte de bedre indtjeningsmuligheder blev der som tidligere nævnt mange steder taget initiativ til at øge produktionen på godsernes hovedgårdsjorder blandt andet via grundforbedringer og nyopdyrking. Det skal understreges, at der i løbet af sidste halvdel af 1700-tallet var tale om en bred vifte af initiativer med hoveriafløsning,

indførelse af arvefæste, udskiftning, bortforpagtning af hovedgårdsmarkerne og så videre.

På Lynderupgård tog godsledelsen hurtigt de agrare nytænkninger til sig. I godsejer Friis indberetning til Generallandvæsenskollegiet om spørgsmål til landvæsenets forbedring i 1768 rapporterede han, at Lynderupgårds moser var blevet udgravet, og at der var blevet påbegyndt en opdyrkning af hederne. I 1779 overtog Mogens Lottrup Lynderupgård, og han fortsatte sin forgængers moderniseringer. Han indførte kobbelfruget som det overordnede dyrknings-system og iværksatte andre driftsforbedringer såsom fortsatte grundforbedringer, nyopdyrkninger af engene, samt etablering af en stor besætning stude, hvilket betød en større gødningsmængde og dermed muligheder for et større foldudbytte.

Gennem godsejernes driftsforbedringer blev Lynderupgårds hovedgårdsjord udvidet ganske betragteligt, hvilket betød, at produktiviteten fik bedre vækstmuligheder. Udfra et godsejersynspunkt betød hovedgårdsændringerne dermed en øget økonomisk gevinst, om end moderniseringerne krævede en vis kapital at iværksætte. For den hoverigørende bonde betød det et stigende hoveriniveau på mere end én måde.

I første omgang krævede de forskellige nyopdyrkninger et betragteligt arbejde, der i vid udstrækning blev taget over hoveriet. Ved en række arbejder såsom grøftning og gærdesætning var det dog almindeligt, at hovedgårdene selv ansatte folk til at tage sig af det.²⁶ I anden omgang medførte grundforbedringerne, nyopdyrkningerne og driftsintensiveringerne også mere arbejde, da der blandt andet skulle høstes og bjærges mere korn. På Lynderupgård reagerede hovbønderne med trods og påbegyndte forskellige aktioner imod godsledelsens krævede hoveriniveau, hvilket med skiftende intensitet varede mere end to årtier. Der må derfor stilles spørgsmålstejn ved effektiviteten af godssets reformer, da udbyttet af reformerne grundet hoveriproblemerne formodentlig ikke har været overvældende. Hvor om alting er, så er det vigtigt at huske på, hvorfor godsejerne foretog disse ændringer. Lynderupgårds bønder protesterede mod de mange forandringer, som Lynderupgårds forskellige godsledelser ønskede, da de greb ind i bøndernes egen driftsform og medførte et øget hoveri, men godsejernes initiativer var set ud fra et driftsmæssigt og økonomisk synspunkt påkrævede.

Indenfor forskningslitteraturen vedrørende landbohistorie i 1700-tallets sidste halvdel er der en udbredt konsensus om, at den én gang fastsatte landgilde var bestandig indtil 1792, og at hoveriet og indfæstningen af den grund var de eneste to bestanddele af afgiftssystemet, der var variable. Nyere forskning har dog fastslået, at der visse steder forekom mindre landgildejusteringer, men dette var ikke en del af hovedtendensen.²⁷ En forøgelse af afgifterne på

bondejorden måtte derfor tages over indfæstningen eller hoveriet. Hvad angik indfæstningen, så var der her tale om en afgift i rede penge, der generelt var en mangelvare blandt bønder. Selvom indfæstningsbeløbet steg støt i landbo-reformperioden, så var der klare grænser for i hvilken grad, godsledelsen kunne øge godsindtægterne i den forbindelse. Opfattelsen er dermed, at hoveriet var den sikreste vej, hvorved godsøkonomierne kunne få del i konjunkturopsvinget. Manglen på likvid kapital ville også medføre, at de formuende bønder ville blive foretrukket til nye fæstegårde, om end de ikke var de mest kompetente, hvilket i det lange løb ville skade godset økonomi.²⁸

Indenfor de senere år er der imidlertid blevet sat spørgsmålstegn ved denne model. Jens Skriver stiller sig yderst kritisk i forhold til opfattelsen af hoveriets gunstige betydning for hovedgårdens økonomi, og plæderer derimod for, at landgilden var den vigtigste indtægtskilde for godserne. Hans argumentation er blandt andet, at mange fejlagtigt har afskrevet landgilden som stabil indtægt på grund af de store landgilderestancer, der var opført i regnskaberne. Hans undersøgelser har dog vist, at hovedparten af landgilden er blevet betalt efter nogle år. Når han dermed udregner den forholdsmæssige fordeling af fæsteindtægterne, så når han frem til, at landgilden var godserne vigtigste indtægtskilde.²⁹

En af årsagerne til, at Skriver kan konkludere, som han gør, er, at der i hans kildemateriale ikke kan aflæses nogen hoveristigning fra starten af 1770'erne til begyndelsen af 1790'erne, som ovenstående hoveritese ellers fordrer. Denne undersøgelse beskæftiger sig ikke med landgildens betydning på Lynderupgård. Det er dermed ikke sagt, at landgilden ikke havde nogen væsentlig betydning, men da der ikke er blevet foretaget en undersøgelse af Lynderupgårds landgildeindtjening, er det umuligt at udtale sig derom. Det, som analysen derimod behandler, er som bekendt hoveriets udvikling, og det er blevet konstateret, at avlingshoveriet på Lynderupgård steg i perioden 1768-1803.

I den sammenhæng er det vigtigt at huske på, at der ikke findes en undersøgelse, der afdækker hoveriets udvikling på landsplan. De resultater, som historikerne har, er fragmenter fra landets forskellige regioner, hvilket betyder, at billedet af hoveriets udvikling kan tage forskellige retninger alt efter på hvilket gods, man befinder sig. Jens Skriver kunne som tidligere nævnt ikke iagttage nogen hoveristigning i sit kildemateriale fra fem østjyske godser, hvorimod der på Lynderupgård var tale om en gedigen hoveristigning i en tilsvarende periode. Årsagerne til de forskelligartede resultater må i høj grad tilskrives faktorer som specifikke, sædvanebestemte egnsforhold, samt hvorledes de forskellige godsledelser greb de agrare udfordringer an.

Konklusion

Ved 1700-tallets udgang havde det danske samfund i løbet af en relativ kort tidsperiode undergået gennemgribende forandringer. I løbet af anden halvdel af det 18. århundrede var den gamle tætte landsbybebyggelse blandt andet gået i opløsning. Ejendomsretten til den danske jord havde i vid udstrækning skiftet hænder, da godsejerne havde afhændet op mod halvdelen af deres jord til de nye selvejerbønder. På hoveriområdet skete der tillige betydelige ændringer i løbet af perioden. Der er blandt landboreformforskere bred enighed om, at hoveriet steg i perioden, og da hoveriet i et vist omfang havde været underlagt offentlig kontrol siden 1768-69, har det været det muligt at efterprøve denne hypotese ved hjælp af aktstykker, som har tilknytning til centraladministrationens vigtigste bestemmelser på hoveriområdet i perioden 1768-1803.

Resultaterne fra Lynderupgård viser, at avlingshoveriet, som på Lynderupgård blev dyrket efter hovmålsprincippet, steg i perioden 1768-1799. Agerlandshovmålet forøgedes fra fire til seks tønder land, og i engene gik den enkelte hovbonde fra at have haft ansvaret for at dyrke og drive et engareal svarende til 10-13 læs hø og til at have ansvar for et areal svarende til 20 læs hø.

Hvad angår det øvrige hoveri, så var der tale om stagnation indenfor dette område. Årsagen til denne udvikling er, at »det øvrige hoveri« var blevet underkastet reguleringer i henhold til hoveriforordningen af 12. august 1773. Derudover var avlingshoveriet også det arbejdsområde, der besad det økonomisk mest fordelagtige ekspansionspotentiale for godsejeren. Det øvrige hoveri dækkede over mere perifere hoveriposter, der havde knap så stor betydning og vækstmuligheder.

Et andet resultat af undersøgelsen er, at der kan iagttages en betydelig forskel mellem 1771-hoveriforordningens maksimumbestemmelser og Lynderupgårds hoverikrav i deres hoveriefterretning fra 1792. Hvis 1771-forordningen på nogen måde nåede at blive implementeret, så har der været tale om en betragtelig hoveriforøgelse for Lynderupgårds hovbønder op til 1792.

Den afsluttende del af hoverianalysen vedrørte forholdet mellem det normerede og det faktiske hoveri. Iagttagelsen er her, at udnyttelsesgraden af hoveriet på Lynderupgård var langt fra 100 procent. Det betyder, at det aftalte hoveriniveau i den indgåede hoveriforening fra 1799 ikke blev fuldt ud implementeret, og at hoveritrykket dermed var lavere end først antaget. Hoveriprotokollen inkluderer dog ikke oplysninger vedrørende avlingshoveriet, og reduktionen af det faktiske hoveri i forhold til det normerede hoveri kan derfor kun siges at gælde for det øvrige hoveri, som var langt den mindste del af hoveriet, og hvis niveau forblev forholdsvist stabilt igennem perioden.

Avlingshoveriet på Lynderupgård forøgedes altså i perioden 1768-1803, og

årsagerne dertil skal blandt andet findes i de jord- og driftsforbedringer, som især godsejer Lottrup påbegyndte efter overtagelsen af Lynderupgård i 1779. Ud fra et økonomisk synspunkt var godsledelsens tiltag fornuftige initiativer, der ville forbedre og øge godsets samlede udbytte. Lottrup fremstår dermed som en efter tiden moderne og reformmivrig landmand, der via sit tidligere hverv som godsforvalter kendte til den eksisterende agrarstrukturs problemer indefra. Lynderupgårds hovbønder anskuede dog situationen fra en anden vinkel, og det stigende hoveri medførte, at de iværksatte forskellige hoveriaktioner imod deres godsejer. De protesterede mod de mange forandringer, som Lottrup ønskede, da han dermed forøgede deres hoveri. Netop disse protestaktioner blev i den analyserede periode mere og mere almindelige, og som et led i en større sammenhæng fik det den betydning, at fæstebondens sociale position gradvist ændredes i løbet af 1700-tallets sidste årtier. Deres protestaktioner havde et sådan omfang, at landets førende kræfter blev nødsaget til at tage dem alvorligt, og gårdmandsklassen endte med formelt at blive en ligestillet medspiller i blandt andet hoveriforhandlingerne.

Utrykt materiale

Landsarkivet for Nørrejylland(LAN):

- Folketællingslisten 1787: Hald Amt, Rinds Herred: Lynderup, Låstrup og Rind.
- *Lynderupgård godsarkiv: LAN G207:*
 - 8: Jordebøger og matrikler 1778-1889.
 - 10: Fæsteprotokol 1761-1865.
 - 13: Diverse dokumenter angående hoveriet 1781-99.
 - 16: Lynderupgård hovedbog 1777-1827.
 - 89/1a: Hoveriprotokol år 1800-1829.
- *Viborg Amtsarkiv LAN B4:*
 - 880: Hoveriforeninger 1791.

Rigsarkivet(RA): Rentekammeret:

- *Landvæsenskommissionernes og Generallandvæsenskollegiet 1767-73:*
 - 432-42: Indkomne betænkninger over spørgsmål til landvæsenets forbedring i henhold til cirkulære af 1768 fra bl.a. Hald Amt.
 - 432-57: Generalhoverireglementer indsendt fra proprietærene i overensstemmelse med forordningen af 6/5 1769.
- *Landvæsenskantorerne 1773-1846: Hoverisager og frirejser:*
 - 2485.89: Hoveriprotokoller i henhold til forordningen af 12. august 1773: Åstrup, Børghlum, Dueholm, Ørum, Vestervig, Hald og Skivehus Amt.

Litteratur

- Svend Aakjær, *Maal, Vægt og Taxter i Danmark*, Nordisk Kultur, København 1936.
- Claus Bjørn, *Bonde, Herremand og Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*, København 1981.
- Claus Bjørn, »Bondeuro på Fyn 1768-70«, i *Fynske Årbøger*, 1978.
- Claus Bjørn, »De danske Cahiers«, i *Bol og By*, 1983. 2. rk, bd. 5.
- Claus Bjørn, »Den jyske proprietærfejde: et studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790«, i *Jysk Selskab for Historie*, Ny rk. Bd.13, hft. 1/2. Århus 1979.
- Claus Bjørn (red.), *Det danske landbrugs historie II. 1536-1810*, Odense 1988.
- Claus Bjørn, »The Peasantry and Agrarian Reforms in Denmark«, i *Scandinavian Economic History Review*, 1977. XXV 1-2.
- Steen Busck m.fl. (red.), *Danmarks historie- i grundtræk*, Århus 2002.
- Niels Clemmensen, *Bønderne og landboreformerne 1750-1810*, København 1988.
- Dansk kulturhistorisk opslagsværk*, Bind 1-2, Dansk historisk fællesforening, Århus 1991.
- Lotte Dombernowsky, *Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjældnere. Retsopfattelse og adfærd hos fynsk landalmue omkring år 1800*, Landbohistorisk Selskab, Odense 1985.
- Ole Feldbæk, *Den lange fred 1700-1800*, Bd. 9 i Gyldendals og Politikens Danmarks historie, København 1992.
- Ole Feldbæk, »Kongen bød. Enevælden og reformerne«, i Claus Bjørn (red.), *Landboreformerne – forskning og forløb*, Odense 1988.
- Torben Hansgaard, *Danmark under forvandling – på landboreformernes tid. Træk af det danske bondesamfund 1700-1870*, Ålborg 1988.
- Lotte Jansen, *De fynske godsarkiver. En introduktion*, Odense 1975 .
- Lotte Jansen, *Hoveriet til Egeskovgård. Gårdmandshoveriet indtil hoveriafløsningen i det 19. århundrede*, Odense 1977.
- J.J. Jomtou, *Christian VII eller Regjeringsperioden fra den 14. januar 1766 til den 13. marts 1808*, København 1856.
- Thorkild Kjærgaard, »Gårdmandshoveriet i økonomisk og social sammenhæng. I anledning af en bog om hoveriet på Egeskovgård«, i *Fortid og Nutid*, bd. XXVII, København 1977-78.
- Thorkild Kjærgaard, *Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*, København 1980.
- Birgit Løgstrup, »Bondeprotest på Lynderupgård 1781-1802«, i Flemming Mikelsen (red.), *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, Århus 1986.

- Birgit Løgstrup, »Den bortforpagtede statsmagt. Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede«, *Bol og By*, Nr. 1, 1985.
- Birgit Løgstrup, *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret indenfor skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, København 1983.
- Margit Mogensen, *Fæstebønderne i Odsherred. Studier over sociale og økonomiske forhold ca. 1750-1800*, København 1974.
- Anna Kathrine Nielsen, »Fæsteforhold på Voergård og Rugtved godser ca. 1750-1800. – Med særligt henblik på bøndernes økonomiske og sociale forhold I-II«, i *Vendsyssel årbog*, 1977 og 1978.
- Henrik Gjøde Nielsen, *Lynderupgård*, Lynderupgård Forlag 1999.
- Gunnar Olsen, *Hovedgård og Bøndergård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774*, København 1957.
- Karl Peder Pedersen, *Vestfynske fæstebønder. En undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold på de vestfynske godser Erholm-Søndergårde i 1700-tallet*, Landbohistorisk Selskab, Odense 1984.
- Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. (red): *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919*, Århus 1987.
- J. H. Schou, *Chronologisk register over de kongelige forordninger*, København 1882.
- Jens Skriver, *Den værste straf? Hoveriet i praksis*, Århus 2002.
- Jens Skriver, »Hoveri og landgilde: fæsteafgifter på østjyske godser i 1700-tallet«, i *Jysk Selskab for Historie*, nr. 1. 1996.
- Fridlev Skrubbelttrang, *Det danske landbosamfund 1500-1800*, Odense 1978.
- Fridlev Skrubbelttrang, *Den danske husmand. Husmænd og husmandsbevægelse gennem tiderne*, København 1954.
- Fridlev Skrubbelttrang, »Hoveriindberetninger som Kilder til dansk landbohistorie«, i *Fortid og Nutid*, XIV. 1941.
- Fridlev Skrubbelttrang, »Om brugen af landbohistorisk talmateriale«, i Claus Bjørn (red.), *Fortid og Nutid – en antologi*, Dansk historisk Fællesforening 1984.

Noter

1. Henrik Gjøde Nielsen 1999, s. 60 ff. og s. 80.
2. LAN G207-13: Lynderupgård godsarkiv: Diverse dokumenter angående hoveriet 1781-99.
3. Ole Feldbæk 1992, s. 243.
4. Birgit Løgstrup 1986, s. 13 ff.
5. LAN G207-13: Lynderupgårds godsarkiv. Låstrups bønders klage til stiftsbefalingsmand Hauch den 14/3 1782.
6. Birgit Løgstrup har undersøgt Lynderupgårds hoverikonflikt tilbunds-

gående, og der henvises til artiklen »Bondeprotest på Lynderupgård 1781-1802«, i Flemming Mikkelsen (red), *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*.

7. De officielle hoveridokumenter som kildematerialet er affødt af, er: Cirkulæret af 1768 til »landøkonomiens og agerdyrkningens forbedring«, hoveriforordningen af 6. maj 1769, hoveriforordningen af 20. februar 1771, hoveriforordningen af 12. august 1773, plakater af 24. juni og 23. december 1791 samt hoveriforordningen af 6. december 1799. Disse bestemmelser afkrævede dokumentation fra landets godsejere for, at de handlede i overensstemmelse med disse officielle retningslinjer, hvilket resulterede i de kilder, som fremstillingen primært bygger på.
8. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. 1987, s. 81. Jens Skriver 2002, s. 49 f. og s. 174 ff.
9. Jens Skriver 2002, s. 174-189.
10. Schous forordninger. Deel 5. 20/2 1771.
11. LAN G207-13: Lynderupgård godsarkiv. Hoveriefterretning 1792.
12. LAN G207-13: Lynderupgård godsarkiv. Hoveriefterretning 1792 og hoveriforening 1799.
13. Bjørn (red) 1988, s. 342.
14. Jens Skriver 2002, s. 145 og s. 179.
15. RA. Rentekammeret: 432-42: Indkomne betænkninger over spørgsmål til landvæsenets forbedring i henhold til cirkulære af 1768. Jens Skriver, 2002. s. 179.
16. Svend Aakjær 1936, s. 175 ff. og s. 273.
17. RA. Rentekammeret: 432-57: Lynderupgårds Generalhoverireglement.
18. LAN G207-13: Lynderupgård godsarkiv, Hoveriefterretning 1792. Birgit Løgstrup 1986, s. 28-29.
19. LAN G207-13: Lynderupgård godsarkiv. Hoveriforening 1799.
20. RA. Rentekammeret. 432-57: Generalhoverireglementer.
21. LAN G207-13: Lynderupgård godsarkiv. Hoveriefterretning 1792.
22. LAN G207-13: Lynderupgård godsarkiv. Hoveriforening 1799.
23. Schous forordninger. Deel 12. 6/12 1799. Carsten Porskrog Rasmussen 1987, s. 58 ff.
24. LAN G207-13: Lynderupgård godsarkiv. Hoveriforening 1799. LAN G207-89/1a: Lynderupgård godsarkiv. Hoveriprotokol år 1800-1829.
25. Jens Skriver 2002, s. 244.
26. Thorkild Kjærgaard 1980, s. 33.
27. Claus Bjørn 1988, s. 286.
28. Claus Bjørn (red) 1988, s. 282 ff. Thorkild Kjærgaard 1980, s. 204.
29. Jens Skriver 1996, s. 66 ff.

Forfatter

Lone Haubro. Født 1978 i Viborg. Uddannet cand.mag. ved Aarhus Universitet i 2004 med hovedfag i historie og sidefag i religionsvidenskab. Det primære forskningsområde er dansk landbrugshistorie ca. 1750-1800. Artiklen er baseret på specialet *Hoveriets udvikling på Lynderupgård 1768-1803*.

Brahetrolleborg – fæstegodsets udvikling 1780-1920

Baroniet Brahetrolleborgs brugsstruktur undersøges i tiden efter udskiftningen frem til lensafløsningen med godsets jordebøger som hovedkilde. Det særlige forhold, at gårdene var knyttet til hovedgården frem til periodens slutning i kraft af arvefæstet, forårsagede en træg udstykning til forskel fra selvejerdominerede egne. Det påpeges, at arvefæstet i højere grad end hidtil, bør betragtes som en blanding mellem det regulære fæste og selvejet med hensyn til den strukturelle udvikling – i det mindste på Brahetrolleborg.

Indledning

Det er blandt andet i *Det danske landbrugs historie* blevet påpeget, at udparcelleringen og udstykningen af bøndergårdene i 1800-tallet var størst i selveje- og arvefæstedominerede områder.¹ For at finansiere selvejekøb solgtes nemlig ofte jord fra ved købet. Dette, og at nye gårde opstod ved at sammenlægge disse frasolgte lodder, førte ifølge V. Falbe-Hansen til, at selvejergårde gennemsnitligt var mindre end fæstegårde.² Denne tolkning har Per Grau Møller tilsluttet sig, og han har vist, at fæstegårde på landsplan gennemsnitligt havde overvægt i andelen af gårde på 4-8 tønder hartkorn, mens arvefæstegårdene sågar havde overvægt blandt gårde på 8-12 tønder hartkorn.³ Arvefæstet havde størst udbredelse på Sjælland og Bornholm, mens Fyn lå helt i bund med kun omkring 1% af alle gårdstørrelser. Møller har fremdraget den pointe, at ejendomsforholdene havde en konserverende effekt på bebyggelsesstrukturen. I områder med central ejendomsret, det vil sige fæstegods, udstykkedes ikke i særlig høj grad, modsat hvor der oprettedes selveje. Hvor der var store bundne godsejendomme, de såkaldte majorater, bevarede en godsstruktur med mange gårde i gennemsnitsstørrelse, 4-8 tønder hartkorn, langt op i 1800-tallet, hvilket var særlig markant på Fyn, hvor en tredjedel af samtlige grev- og friherreskaber befandt sig. Et baroni eller friherreskab kunne ifølge privilegieforordning af 1671 oprettes, hvis der var tillagt over 1.000 tønder hartkorn, hvilket medførte skattefrihed for 100 tønder hartkorn af dets bøndergods foruden hovedgårdsjorden samt en række andre privilegier – et grevskab på 2.500 tønder hartkorn fik frihed for 300 tønder hartkorn. Samtidig måtte majoratet ikke arvedeles, og der båndlagdes jordegods eller formue til efterslægtes underhold, en såkaldt fideikommissarisk båndlæggelse.⁴

Paw Stylsvig Jeppesen har set på overgangen til selveje i to fynske nabosogne. Han belyser forskellen i den økonomiske byrde for fæsteren over for selvejerer med det formål at punktere myten om, at selvejet var det mest fordelagtige. Frem til hoveriets pengeafløsning, i dette tilfælde omkring midten af 1800-tallet, var fæstet det mest økonomisk fordelagtige, da naturalieafgifter, afgifter betalt med landbrugsprodukter frem for penge, ikke var konjunkturfølsomme. I den såkaldte kornsalgsperiode mellem ca. 1830 og 1870 steg landgildeydelse, og sammen med hoveriafløsningen betød det en forringelse af fæsterens forhold i modsætning til selvejerens. Dette vendte igen med afslutningskrisen i 1880'erne. Stylsvig konkluderede, at fæsteren generelt gennem hele perioden havde de laveste udgifter og i særdeleshed klarede sig bedre i krisetider. Finansieringen af selvejekøb skete dels ved lån, som i høj grad blev indhentet hos naboer, familie eller andre private, men også udparcellering var en vigtig indtægtskilde. Dette betød, som også Erland Porsmose og Per Grau Møller har påpeget, at selvejergården generelt blev mindre, og der blev i selvedominerede områder en større befolknings- og bebyggelsesvækst.⁵ Også fæstegårdenes bygninger var større set ud fra brandtaksationer, hvilket Stylsvig så som en afspejling af det større jordtilliggende. Dette var særlig markant i perioden mellem 1875 og 1920.

I denne artikel skal udviklingen af brugsstrukturen på godset Brahetrolleborg undersøges for de sidste ca. 100-120 år af hovedgårdens levetid frem til den tvungne afhændelse af fæstegods i 1919. Undersøgelsens hovedvægt ligger på gårdens udstykningsgrad og sammenhængen med ejendomsforholdene for dermed at se, om udviklingen blandt arvefæsterne nu også mindende om den der i forskningen er beskrevet for selvejerne. Udviklingen er fulgt i godsets jordebøger for udvalgte år, med intervaller svarende omtrentligt til en generation på 20-25 år, nemlig 1793(1803), 1818, 1843-44, 1866, 1878, 1900 og 1920.

Fæste, selveje og arvefæste

De forskellige typer af ejendomsforhold på landet i 1800-tallet skal i det følgende kort beskrives som indledning til den egentlige analyse. Der var tale om to hovedformer og en mellemting: nemlig fæste, selveje og arvefæste.

Et *fæsteforhold* indebar, at gårdejer og -bruger ikke var samme person. Ejendommen med bygninger og jord og ofte redskaber tilhørte ejeren, mens produkterne af gården var fæsterens. Brugsretten til gården var overdraget til fæsteren.⁶ Fæstet kan således sammenlignes med et lejemål, hvor huslejen bestod af en række fæsteafgifter. Dels overtagelsesafgiften *indfæstning*, som var en engangssum, dels de løbende ydelser i form af en årlig del af produktionen, *landgilden*, enten som naturalier eller i stigende grad som penge, hvilket var almindeligt i anden halvdel af 1700-tallet,⁷ og endelig arbejdskraften, *hoveriet*,

der i 1700-tallet typisk blev leveret af bondens tyende,⁸ og som også på sigt blev afløst af penge. Lovgivningsmæssigt var der få begrænsninger på disse afgifter, som kunne reguleres efter godsejerens forgodtbefindende ved fæsteskitte.⁹ I fæstekontrakter var landgilden specificeret modsat hoveriet.¹⁰ Som led i landboreformerne var regulering og fastsættelse af hoveriet et meget væsentligt emne, der kulminerede i bestemmelsen af hoveriet på et fast niveau ved forordning af den 6. december 1799. At landgilden i praksis, men ikke lovfæstet, lå fast betød, at hoveriet var den afgift, godsejeren kunne skrue op for. Et andet aspekt af fæstet er spørgsmålet om varigheden og overdragelsen til næste generation. Fridlev Skrubbeltang har påpeget, at dette, at en gård gik i arv, var ganske almindeligt, også før arvefæstet blev indført.¹¹ Et af resultaterne af reformlovgivningen var den tvungne afløsning af fæstegodset i 1919, der dog havde begrænset betydning, da den frivillige afløsning allerede havde decimeret antallet af fæstegårde ganske markant. Således udgjorde fæstegodset i 1919 kun 3,5% i forhold til antallet i 1835.¹²

Modsat fæstet var *selvejet* med ejendomsret og dermed fri dispositions- og brugsret til gården. Dette var selvfølgelig begrænset af lovgivningen, der i en tid med fokus på familiegårdbruget, satte rammer for nedlæggelse og udvidelse af gården.¹³

En mellemting mellem de to brugsformer udgjorde *arvefæstet*, der fra midten af 1700-tallet indførtes som en del af reformerne.¹⁴ I 1766 indførtes det på krongodset i Slesvig, og det var et væsentligt emne i det i 1768 oprettede Generallandvæsenskollegium.¹⁵ Det var hensigten at øge fæsterens interesse i at vedligeholde og forbedre gården, og arvefæstet sikrede gården på familiens hænder ved arv. Ordningen kunne dels forekomme med ret til at sælge og pantsætte under forudsætning af godsejerens godkendelse, som på Brahetrolleborg, og dels uden denne ret; begge med en årlig fæsteafgift. Sidstnævnte form var fåtallig.¹⁶ Ifølge Hans Jensen var arvefæstet med ret til at pante og sælge gennem hele perioden betragtet som en besiddelsesform jævnbyrdig med om ikke bedre end selvejet, da afgifterne var bestemt efter kapitelstaksten,¹⁷ som var en konvertering af naturalieværdi til pengeydelse baseret på kornprisen ved årsskiftet afspejlende høstudbyttet og den internationale prisudvikling.¹⁸ Det var dermed mindre økonomisk risikabelt end selvejet, der var mere konjunkturfølsomt. Det er påpeget, at mange, der købte selveje i reformperiodens højkonjunktur før landbrugskrisen 1818-28, mistede deres investeringer i forbedringer af gården i kraft af kursfald, og ikke mindst kunne den gæld, der ved selvejekøbet var stiftet, medføre tvangsauktioner.¹⁹ Arvefæsteafgiften blev ved lov af 28. september 1918 fastsat til at skulle betales i penge som et gennemsnit af kapitelstaksterne 1890-1913 med undtagelse af de to højeste og de to laveste takster, hvilket i princippet var, hvad forholdet hele ti-

den havde været på Brahetrolleborg. Ordningen vurderedes af Hans Jensen til kun at være gunstig for arvefæsteren, men særdeles ugunstig for hans succes-
sor på gården, idet gården ville blive dyrere, og ikke mindst ugunstig for
godsejeren.²⁰

Arvefæstevilkårene på Brahetrolleborg, som de fremgår af de bevarede
kontrakter,²¹ betød, at gårdbrugerne fik ret til at købe og sælge jord til og fra
gården, når bare hovedlodden forblev mellem 30 og 120 tønder land, og køb og
salg skulle godkendes af godsejeren mod en opmålingsafgift til baroniet alt ef-
ter jordstykkernes størrelse. Opmålingsafgiften gjaldt ikke, hvis brugerens
børn overtog jorden, og det var dyrere for en fremmed uden for bondestand end
for en af bondestand eller en slægtning.²² Det var tilladt at udleje jordstykker
for en begrænset periode, dog ikke så længe at det kunne betragtes som af-
hændelse. Den årlige arvefæsteafgift fastholdt stadig arvefæstegården i en
økonomisk tilknytning til hovedgården på linie med, at det var hovedgårds-
ejeren, der til stadighed havde 1. prioritet i gården. Dette adskilte sig dog ikke
meget fra de samtidige selvejekøbere, der ofte måtte låne af godsejeren, selv-
om Creditkassen af 1786 og Den Almindelige Enkekasse skulle yde lån hertil.²³
Afgiften blev fastsat efter gårdenes nye hartkorn i 1788 og opgjordes dels *in*
natura dels i penge, dog således at kornopgørelsen betaltes i penge som et gen-
nemsnit af de sidste ti års kapiteltakst i Fyns stift.²⁴ Landgilde,²⁵ småredsel,
hoveripenge og tiende var alt iberegnet. Afgiften fastsattes per tønde hartkorn
således:

Pr. tønde hartkorn	Rug	Byg	Havre
Landgilde	4 skæppe	2 skæppe	4 skæppe
Hoveriafgift	6 skæppe	4 skæppe	6 skæppe
Tiendevederlag	5 skæppe	5 skæppe	5 skæppe

Desuden tre rigsdaler to mark i vederlag for renten af omkostningen for ud-
flytning, bygninger og besætning, samt et administrationsgebyr, det såkaldte
rekognition, afhængig af gårdstørrelse, og om køber var af bondestand.²⁶ Et
andet vilkår var, at der ikke længere skulle betales indfæstning, når en ny
overtog gården. Dispositionsretten til gården var således fri bortset fra før-
nævnte betingelser for hovedloddets størrelse og desuden restriktioner med
hensyn til at bevare underskov under skovriderens tilsyn, og ikke uden tilla-
delse at ødelægge skov- og moselod.²⁷ Desuden var der udførlige arveregler,
som udgjorde hovedparten af arvefæstekontrakten. Disse havde til formål at
sikre produktionsapparatet på gården, det vil sige bygninger, nagelfast inven-
tar, redskaber, besætning, sædekorn, frugttræer samt over- og underskov.

Desuden forbeholdtes arvingen til gården en sjettedel af den ved et skifte takserede værdi af gård og jord, efter fradragelse af gæld, og samtidig deltog gårdarvingen på lige fod med andre arvinger i delingen af det resterende beløb. Det var godsejerens udtrykkelige ønske, at gården til stadighed skulle kunne forbedre produktionen og i hvert fald ikke forringes. Godsejeren beholdt stadig visse herlighedsrettigheder som for eksempel jagt.

Hoveriet til Brahetrolleborg blev samtidig med arvefæstets indførelse pengeafløst, hvilket var tidligt i forhold til reformlovgivningen. Hoveriets bestemmelse var en væsentlig del af reformdebatten og et af de sværeste problemer at løse.²⁸ Det tilbageværende hoveri til hovedgårdsmarkerne pålagdes husmændene, og de nye huskolonier blev af samme årsag placeret tæt op af hovedgårdsmarkerne.

Konjunkturer

Udviklingen i Brahetrolleborgs tilliggende – godsets egen jord såvel som det tilhørende fæste- og arvefæstegods – skete selvfølgelig inden for rammerne af en samfundsudvikling, der en generation efter godsets udskiftning i 1788 spændte over landbrugskrise og dernæst en langvarig højkonjunktur igennem omtrent 50 år, der populært kaldes kornsalgsperioden. Herefter kom en ny gennemgående krise særligt på afsætningen af korn, som medførte, at landbruget lagdes om til animalsk produktion.²⁹ Ifølge Hans Jensen havde det en afsmittende effekt på udstykningen af landbrugsjorden, der havde vist vækst i det 19. århundrede, men standsede før 1880'erne.³⁰ Højkonjunkturen satte også skub i udflytninger af gårde.

Konjunkturerne gik i opadgående retning frem til 1870'erne, hvad angik landbrugets produkter, hvorefter priserne på de vegetabiliske produkter faldt kraftigt, væsentligst som følge af konkurrencen fra de nye kornproducerende lande. Arvefæsteafgiften på Brahetrolleborg var som nævnt udjævnet således, at den i princippet leveredes in natura, men omregnedes til penge ud fra det foregående tiårs gennemsnit af kapitalstaksten. På figur 1 ses udjævningen for Fyns stift eksemplificeret ved rug.³¹

Også ejendomspriserne ved salg steg fra omkring 1850 til 1885, hvorefter de igen faldt under afsætningskrisen i 1880'erne – om end knap så voldsomt. De første to årtier i 1900-tallet steg ejendomspriser for huse med ca. 150%, mens der for gårdene, over en tønne hartkorn, var tale om en tredobling. Kornpriserne 3-4dobledes i samme tidsrum, og animalske produkter steg endnu mere.³²

Bebyggelsesudviklingen

I sidste halvdel af 1800-tallet reduceredes fæstegårdene på landsplan ganske betydeligt, så der i antal og hartkorn i 1905 kun var omtrent en sjettedel af,

Kapitelstakster for rug

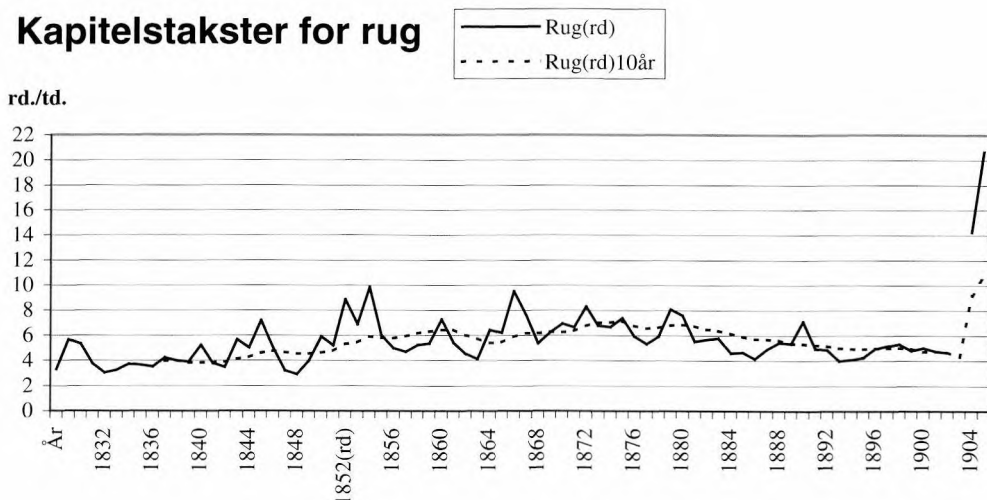

Fig. 1. Kapitelstakster i rigsdaler for rug, årligt og tiårs gennemsnit.

hvad der havde været i 1850, og fæstehusene reduceredes tilsvarende til knap en femtedel i antal og knap en sjettedel i hartkorn. Samtidig øgedes landbrugsarealet igennem århundredet med omkring 24% – primært i århundredets sidste halvdel – som følge af landvinding ved dræning og opdæmning.³³ På landsplan skete der samtidig en jævn vækst i bebyggelsesenhederne på landet fra 1805 til 1924 med en lille aftagen i vækstraten fra 1885, således at der skete godt og vel en fordobling til over 300.000 enheder.³⁴ Væksten var som resultat af befolkningsvækst og begrænset mulighed for ekspansion af landbrugsjorden primært båret af kategorien *huse*.³⁵ Bebyggelsesudviklingen for landet som helhed og i særdeleshed på Fyn er behandlet grundigt af Per Grau Møller. De små gårde eller bol på 1-2 tønder hartkorn fordobledes i antal såvel som samlet mængde hartkorn fra 1835 til 1905. Tilvæksten for de mellemstore gårde på 2-4 tønder hartkorn lå på knap en tredjedel, mens antallet og det samlede hartkorn for familiebrugene på 4-8 tønder hartkorn reduceredes med 20% og endelig reduceredes de store gårde på over 8 tønder hartkorn med en fjerdedel.³⁶ Dette er illustreret i figur 2.

Traditionelt er arvefæstet med ret til at sælge og pantsætte strukturmæssigt blevet betragtet som selveje, da båndet til godset kun bestod af en afgift og godkendelse af godsejeren ved transaktioner vedrørende fæstegårde eller -jord. Arvefæstet var primært en østdansk foreteelse, og det spillede kun en lille rolle på Fyn, der indtog en mellemposition i forhold til det udbredte selveje i Jyl-

Ejendomsudvikling i Danmark 1835-1905

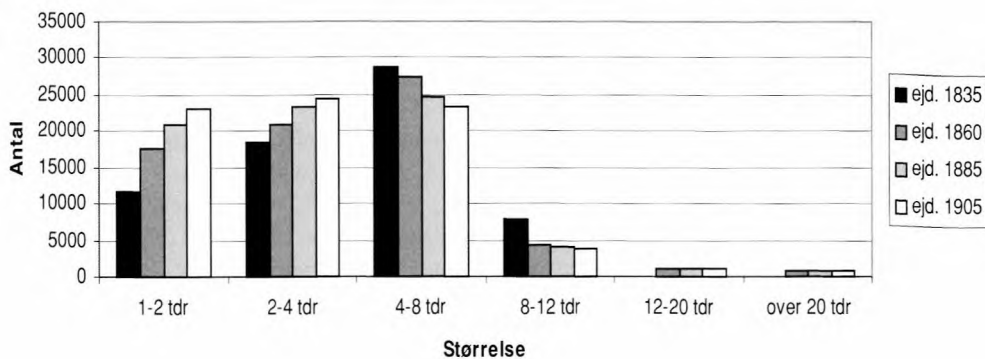

Fig. 2. Udviklingen i antal gårde fordelt på hartkornsgrupper. For 1835 er alt over 8 tønder hartkorn sammenlagt. Kilde: *Det danske landbrugs historie, III, 1988 s. 28 og s. 223.*

land og det fæstedominerede Sjælland.³⁷ Skrubbeltrang beskrev, at mere end halvdelen af de gårde, der fra 1870 til 1884 skiftede status fra fæstegård, blev arvefæstegårde.³⁸ Han mente, at arvefæstet ofte gav de bedste vilkår for bonden ved overgangen til selvstændig besiddelse. Generelt var overgangen til selveje i Danmark som nævnt markant i 1800-tallets sidste to tredjedele fra at omfatte godt halvdelen af bebyggelserne i 1835 til at udgøre 90% efter århundredeskiftet.³⁹ Arvefæsteandelen af det samlede antal gårde voksede fra 9% i 1835 til 17% i 1895, en stigning, der ses som bekræftelse af, at man generelt medregner arvefæstegårdene blandt selvejergårdene, hvis andel også var i vækst.⁴⁰ Grau Møller viste, at arvefæstegårdene generelt havde den største andel af store gårde på over 8 tønder hartkorn – ca. 20% både i 1835 og 1873 – mens de på Fyn fordelte sig mere jævnt med en svag overvægt på mellemstore gårde på 2-8 tønder hartkorn.⁴¹

Brahetrolleborg

Genstanden for denne undersøgelse, det fynske gods Brahetrolleborg, har sin oprindelse som herreklosteret Holme Kloster. Dette kan være årsagen til, at dets struktur indtil udskiftningen bestod af en stor del enestegårde, det vil sige gårde uden for landsbyfællesskabet, og et tidligt egaliseret bøndergods – allerede påbegyndt i middelalderen, hvor gårdene var gjort jævnstore i afgifter og jord.⁴² Dels kan godsområdets præg af enestegårde skyldes klostrets brug af forpagtergårde, og dels har den manglende arvedeling af klostergods i mod-

sætning til adeligt gods, resulteret i tidligt velarronderet tilliggende.⁴³ Topografien kan ligeså vel have været bestemmende for bebyggelsesstrukturen, idet munkene sandsynligvis har anlagt Holme Kloster ved skov og søer og et åforløb, der gav mulighed for anlæg af karpedamme.⁴⁴ Brahetrolleborg sogn befinder sig således i det, der er kaldt den sydfynske skovbygd, karakteriseret ved minimum 25% skov omkring 1800.⁴⁵

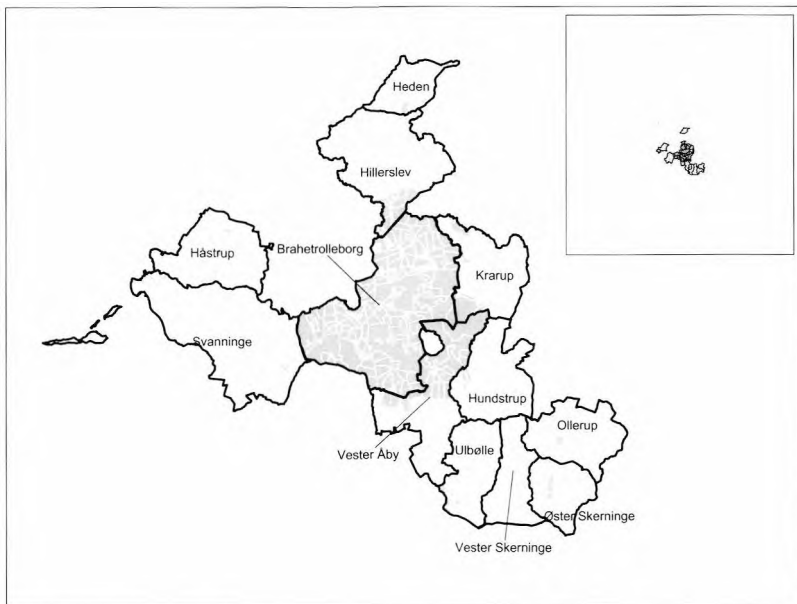
Fæstegodset blev arronderet, det vil sige samlet omkring hovedgården, i sidste del af 1700-tallet. I 1772 hørte således hele hovedgårdssognet samt det tilgrænsende Højrup ejerlav i Hillerslev sogn, bortset fra Højrupgård, og nogle gårde i Pejrup og Vester Åby i Vester Åby sogn under baroniet. Desuden var der en række enkeltgårde i Krarup sogn og forpagtergården Brændegård – sidstnævnte under Brahetrolleborgs hovedgårdstakst. Endelig var der få gårde og huse i Falsled, Svanninge, Heden, Hundstrup, Ollerup, Ulbølle og Ulbølle Strandgårde. I alt var der to hovedgårde, 107 gårde, 14 huse med jord, 97 jordløse husmænd og to møller under Brahetrolleborg i 1772, fordelt på 21 landsbyer, hvoraf de ni var helt ejet af baroniet – se figur 3. Denne godsfordeling bevares i hovedsagen i hele den undersøgte periode. Det skal dog påpeges, at antallet af husmænd uden jord ikke nødvendigvis afspejler bebyggelser.

Omkring 1750 blev der foretaget en gennemgribende omdeling af jorderne,⁴⁶ og denne nye egalisering ses udtrykt i jordebogen 1772. Alle landsbyer, hvor Brahetrolleborg ejede hele byen, samt de fem gårde i Vester Åby og gårdene i Højrup, var egaliseret i hartkorn. Gårdstørrelsen varierede fra de små i Gerup på lige under 1½ tønder hartkorn over en mellemgruppe på 5-6 tønder hartkorn til gårde på 7-9 tønder hartkorn. Landsgennemsnittet var omkring 5,6 tønder hartkorn for en gård i 1682 og henholdsvis 7 tønder hartkorn i agerbygden, det vil sige med hartkorn over gennemsnittet⁴⁷ og 5 tønder hartkorn i skovbygden, hvor ressourcerne var mere differentierede.⁴⁸ Der var altså tale om gennemsnitsgårde, når baroniets nordlige del, nemlig Højrup, Brænde Lydinge og Lydinge Gårde, med de største hartkornstilliggende betragtes som agerbygd.

Brugsstruktur 1772-1793

Ved udskiftningen i 1788 skete en ny regulering af fæstegårdenes hartkorn, og der blev ganske usædvanligt foretaget en egalisering af arealerne på bekostning af hartkornet – en historie jeg har behandlet andetsteds.⁴⁹ Brahetrolleborgs største arvefæstegård målt i hartkorn var efter udskiftningen på godt 9 ¾ tønder hartkorn, mens de mindste var bolstederne i Gerup på lige omkring en tønde hartkorn. Spredningen i gårdenes hartkorn lå før udskiftningen, når der ses bort fra bolstederne, mellem 3 ⅓ og godt 9 tønder hartkorn og efter udskiftningen mellem knap to og knap ti tønder. Ejerlavene kan groft opdeles i

Fig. 3. Baroniet Brahetrolleborgs afgrænsning 1788 vist sammen med sognegrænser.

tre grupper, hvor den med de mindste gårde på 2-5 tønder udgjorde ejerlavene i hovedgårdssognets sydlige del med undtagelse af Fagsted samt gårdene i Vester Åby. Mellemgruppen med gårde på 4,5-7 tønder hartkorn var at finde i Hågerup, Lydinge Gårde og Fagsted, mens de største gårde lå i Højrup, Brænde Lydinge samt Pejrup.

Dette mønster ændrede udskiftningen ikke, men det blev dog knap så skarpskåret. Set overordnet medførte udskiftningen en vis udjævning af hartkornsfordelingen, om end med nogle variationer. De større gårde reduceredes i hartkorn, og de mindre voksede lidt. Skjult i disse generaliseringer er fire gårddele, der skete kort efter udskiftningen, og som skabte nogle noget mindre gårde. Der var forskellige årsager til delingerne – blandt andet ringe jord, gæld og arvedeling.⁵⁰ Af disse havde kun gården Gladbo i Fleninge over fire tønder hartkorn, mens tre Gerup-gårde var små gårde i forvejen, nemlig henholdsvis 1,1, 2,5 og 2,8 tønder hartkorn. Der anes i Hågerup en tendens til, at de gårde, der flyttede ud af landsbyen, var lavere sat i hartkorn, end de der blev tilbage, hvilket kan forklares ved, at den tildelte jord ikke tidligere har været udsat for intensivt brug og derfor var lavere boniteret. Hvis tanken bag den arealmæssige egaliserings var rigtig, må det vise sig i en senere hartkornsregulering, hvilket det også gør – se nedenfor.

Tabel 1: Ejendoms- og hartkornsfordeling 1803: 105 gårde, eksklusiv hovedgård og to aflæggergårde.

Tdr. htk.	Antal fæste	Gnsntl. htk. fæste	Antal arvefæste	Gnsntl. htk. arvefæste	Antal forpagter	Gnsntl. htk. forpagter
1-2	4	1,5	6	1,5	1	1,2
2-4	2	3,8	22	3,4		
4-8	7	5,8	52	5,3		
8-12	1	9,4	6	8,7		
>12			1	17,8	1	15,8
I alt	14	4,5	87	4,9	2	8,5

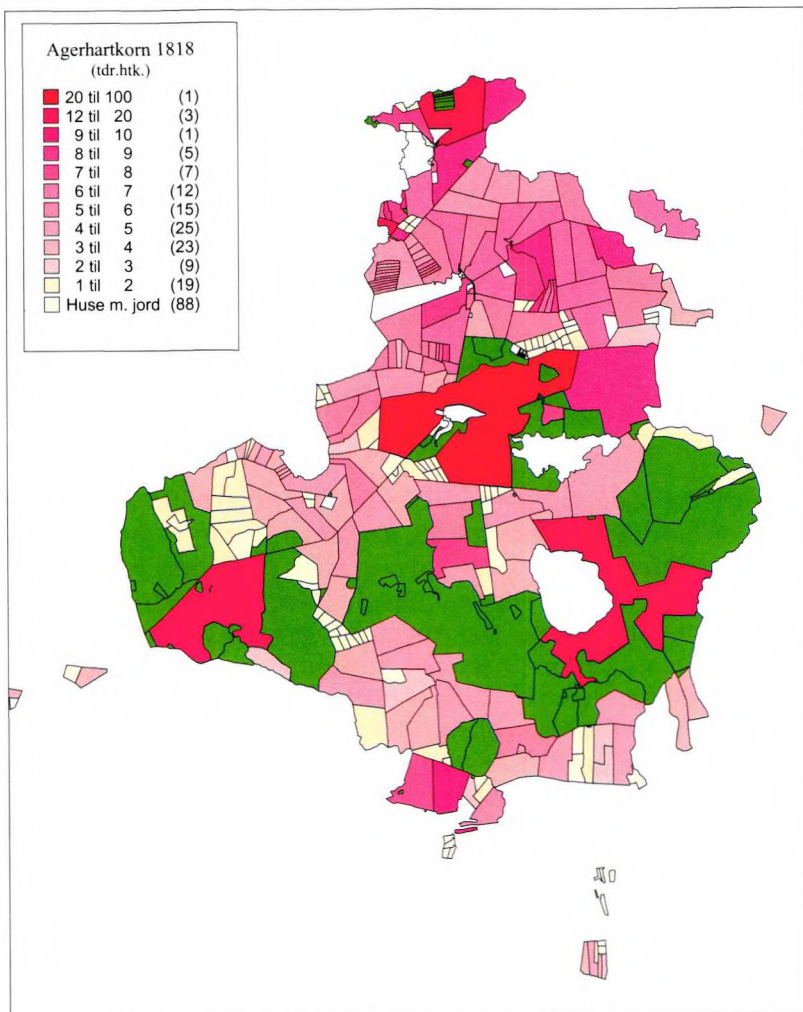
Desuden var der en skovridergård og en gård, som var skolegods. Den lille forpagtergård er linned-manufacturen. Der er ikke i jordebogen tal for hovedgårde og de to aflæggergårde samt en række huse med hartkorn over én tønde, som er hovedgårdsjord, hvorfor fæstegårdstallet er for lille i forhold til 1818.

Ovenfor i tabel 1 ses fordelingen af gårdene med hensyn til størrelse og ejendomsforhold lige efter udskiftningen. Beregningerne er foretaget ud fra jordebogen 1803, da det først her oplyses om ejendomsforhold. Gennemsnitshartkornet var en anelse højere for arvefæstegårdene end for fæstegårdene, men ser vi på de enkelte kategorier, så er mindre og mellemstore fæstegårde gennemsnitligt lidt større i hartkorn – det er høravlingsinstituttet Lykkenssæde, som er to gårde samlet til en, der trækker gennemsnittet op for arvefæstegårdene. Der var i alt 105 gårde med et samlet gennemsnit på 4,9 tønder hartkorn, hvoraf de 101 var fæste- og arvefæstegårde ligeledes med et gennemsnit på 4,9 tønder.

Brugsstruktur 1793-1818

Omtrent en generation efter udskiftningen var der kun sket få ændringer i brugsstrukturen, som ikke havde udspiring i udskiftningen eller udflytningen – se figur 4. Der var dog sket enkelte gårddeleliger, og der var frasolgt jord fra nogle gårde, men overordnet var strukturen bevaret. I Pejrup havde baroniets største gård målt i hartkorn fået udskilt en række mindre lodder på en til to tønder hartkorn, men havde bevaret en hovedlod på godt fem tønder. Også to af fem gårde i Vester Åby var blevet delt i henholdsvis to og tre lodder, mens én havde frasolgt en lille parcel. Også en gård i Fagsted havde fået fraskilt jord af flere gange,⁵¹ mens der var sket en enkelt gårddelelig i Højrup i 1802.⁵² De to gårde Lykkenssæde og Bækkelund i Højrup var 1793-94 blevet sammenlagt til oprettelsen af et høravlingsinstitut med et tilliggende på over 17 tønder hartkorn,⁵³ hvilket er en størrelse, der svarede til afbygger- og forpagtergårde-

Fig. 4. Hartkornsfordelingen 1818. De hvide arealer er præstegårdsjord og hovedgårdstomten, arealer uden oplyst hartkorn samt søer. De grønne er skov og mose. Strøgodset er for overskuelighedens skyld ikke medtaget. (Dette gælder også de følgende kort). Kilder: Jordebogen 1818, minorerede sognekort og målebordsblad o. 1880.

ne Høbbet og Brændegård under baroniet. En lille håndfuld gårddelelger og en enkelt sammenlægning var altså de største ændringer i gårdstrukturen under den første generation af arvefæstere, og hartkornsfordelingen var fortsat stabil.

Kun en enkelt gårddeling i perioden ser ud til at være betinget af arvedeling, mens et par af de delte gårde var gældsplagede og blev overtaget af godsejeren, da ingen ville byde på dem ved auktion. Et par gårde blev almindelige fæ-

Tabel 2: Ejendoms- og hartkornsfordeling 1818: 120 gårde, inklusiv hoved- og aflæggergårde.

Tdr. htk.	Antal fæste	Gnsntl. htk. fæste	Antal arvefæste	Gnsntl. htk. arvefæste	Antal forpagter	Gnsntl. htk. forpagter
1-2	8	1,4	10	1,5		
2-4	7	3,4	25	3,3		
4-8	5	6,3	53	5,4	1	4,3
8-12			5	8,7	1	8,6
>12			1	17,8	3	30,7
I alt	20	3,3	94	4,7	5	21,0

Med til fæstegårdene er regnet gårde under hovedgårdstakst, og i kategorien gårde 1-2 tønder hartkorn er bebyggelser, der i jordebogen er kategoriseret som huse, for eksempel Holsten.

stegårde igen, og det ser ud til, at frasalg af jord har skullet hjælpe på økonomien for dårligt kørende gårde. En anden årsag til udskillelse af små lodder var, at fratrædende brugere således sikrede sig lidt jord og eventuelt bygninger til deres aftægt. Gårdsammenlægningen i Højrup havde derimod rod i godsejerens interesse i landbrugsteknologi, da det var her høravlingsinstituttet oprettedes. I tabel 2 ses det, at arvefæstegårdenes gennemsnitshartkorn var dalet lidt mellem 1803 og 1818, mens antallet af gårde var steget. Til gengæld var fæstegårdenes hartkorn i gennemsnit meget reduceret. Det samlede gennemsnit for de nu 120 gårde var 5,1 tønder hartkorn, hvilket dog skyldes, at de store hoved- og aflæggergårde nu er medregnet. Hvis vi kun medregner fæste- og arvefæstegårde, bliver gennemsnittet af 114 gårde 4,5 tønder hartkorn, hvilket er et fald, der primært skyldes flere mindre fæstegårde.

Brugsstruktur 1818-1843

Der skete få større ændringer i strukturen i denne periode, der for første halvdel vedkommende er kendt som en periode med landbrugskrise, hvor dyb den så end var. I en undersøgelse på Falster er det påvist, at der ikke er sammenhæng mellem udstykninger og krise, samt at krisen ramte flere selvejere, men til gengæld slog hårdere på de ramte fæstere.⁵⁴ Det kan vel forventes, at der til finansiering af gældsbyrder på grund af en presserende krise må ske et større frasalg af parceller, og hvis ikke det er tilfældet, var krisen måske ikke så fatal.

En gennemgang af udstykninger fra baroniets gårde kan ses på kortene i figur 4, 6 og 10.

En enkelt gård i Højrup, der også var baroniets arealmæssigt største, havde

udstykket to større og fire små lodder til andre brugere, herunder et moseareal til herskabet. Samtidig var jorden til den nordligste Skelbo-gård lagt til brugeren af Lykkenssæde, der så samlet havde næsten 21,5 tønder hartkorn. Fem af femten gårde i Hågerup, tre af fire gårde i Brænde Lydinge og fem af ni i Lydingegårde, heraf den ene en fæstegård, havde alle fået udskilt en enkelt parcel, om end kun den ene havde en anden bruger oplyst end hovedloddet. De fraskilte lodder er som regel anført i jordebogen som huse, og kan meget vel være aftægtshuse – i hvert fald er der sjældent opført en anden bruger. Typisk er størrelsen på omtrent en halv tønde hartkorn. Den ene gård i Lydingegårde havde desuden måttet levere jord til Bernstorffsminde Seminarium.

Tre af 17 gårde i Gerup havde udstykket en parcel, og tre havde udskilt to parceller, og af Fleninges ni gårde udskilte én gård en lod og en anden hele tre – i alle tilfælde ved en landevej. Her var størrelsen omkring en tredjedel tønde hartkorn – dog var en parcel til en dyrlæge på tre fjerdedel tønde hartkorn. Teglgård og to af Nybygdgårdes tre gårde udstykkede, den ene hele fire parceller. Stenmark var den eneste af Grønderups otte gårde, der var udstykket, og den var til gengæld helt udparcelleret i fire parceller, hvor hovedparcellen kun var lige knap de påkrævede to tønder hartkorn – jævnfør plakaten af den 26. november 1800 og forordning af den 25. juni 1810. Bortsalget af de to lodder skete ifølge Niels Rasmussen Søkilde i 1806 og det sidste beholdtes ved afhændelse af gården 1809,⁵⁵ men delingen af arealerne fremgår først af jordebogen 1843-44. Dette har jeg ikke kunnet finde anden forklaring på end, at lodderne måske har hørt under gården som indsiddergårde – jævnfør nedenfor.

En tidligere udstykket lod fra gården Heldbjerg i samme by blev i perioden udvidet med jord fra gården Teglgård i naboejerlavet og kom op på gårdstørrelse, det vil sige over en tønde hartkorn. Endelig havde en enkelt gård i Fagsted udstykket en enkelt lod, mens der med gårdene i Nybo samt i Vester Åby sogn intet var sket. Generelt var de udstykkede parceller placeret i et hjørne af hovedparcellen, bortset fra de steder, hvor de, som i Gerup-Fleninge, lå op ad en hovedvej.

Der er ikke tale om et bestemt mønster i udstykningen, der i perioden ikke var særlig omfattende. Kun få gårde udstykkede flere lodder, og kun en enkelt gård var helt udparcelleret. Fordelingen af de enkelte udstykkede jordlodder var spredt jævnt i baroniets nordlige del med de større gårde samt i den sydvestlige del med små gårde i Gerup og Nybygdgårde. Bemærkelsesværdigt nok var nogle af de mindste gårde blandt de gårde, der udstykkede. Som nævnt er der i jordebogen 1843-44 sjældent opført brugernavne ved de nye lodder, og disse tolker jeg derfor som aftægtslodder, der er blevet udskilt, når den gamle gårdbruger gik på aftægt, og så er ført tilbage under hovedparcellen ved den-

Tabel 3: Ejendoms- og hartkornsfordeling 1843-44: 125 gårde, inklusiv hovedgårdsjorden – målt i 1844 hartkorn.

Tdr. htk.	Antal fæste	Gnsntl. htk. fæste	Antal arvefæste	Gnsntl. htk. arvefæste	Antal forpagter	Gnsntl. htk. forpagter
1-2	6	1,5	13	1,4		
2-4	3	3,3	20 (19)	2,8 (2,8)		
4-8	6	5,3	70 (70)	5,6 (5,6)		
8-12			1	8,4		
>12			1	13,5 (17,2)	5	32,8
I alt	15	3,4	105 (104)	4,6 (4,7)	5	32,8

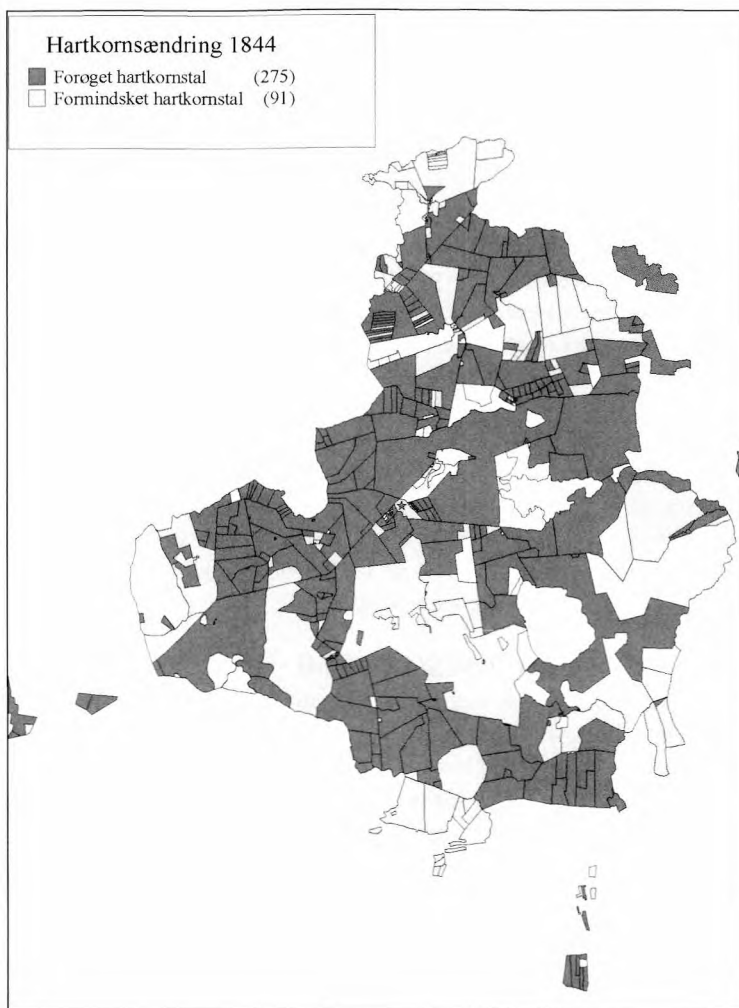
I parentes er tal for lodder samlet under samme bruger.

nes død. Denne aftægtsform var ganske almindelig.⁵⁶ En anden mulighed er, at der er tale om huse som gårdbrugeren udlejede for en begrænset periode til en *indsidder*, som var lejer af en stue i en anden gård, ofte aftægtsstuer, eller en *inderste*, der beskrives som lejer af eget hus.⁵⁷ Disse betegnelser brugtes i flæng, og det er ikke klart hvilken type Carl Dalgas hentyder til nedenfor. Her bruges betegnelsen *indsidder* dækkende over begge. Arvefæsteskedet gav som nævnt mulighed for udlejning til en *indsidder*, og i det tilfælde afholdt arvefæsteren den fulde hartkornsafgift og måtte selv inddrive penge fra lejeren.⁵⁸

Det tyder altså på, at udstykningen reelt er langt mindre, end det i første omgang fremstår af matrikelnumrene i jordebogen. Carl Dalgas har i øvrigt bragt en tabel over folkemængdens forøgelse sammenholdt med udparcelleringen i Svendborg amt. Her oplyses det, at Brahetrolleborg ikke var udparcelleret, og befolkningsvæksten på 11% 1801-1834, som i øvrigt var blandt de laveste vækstrater i Svendborg amt, opfanges af, at der er mange *indsiddere*.⁵⁹ Det er også bekræftet, at der ikke er sammenhæng mellem udstykning og gårdstørrelse. En enkelt af de gårde, der udstykkede, var en regulær fæstegård, hvilket kan understøtte argumentet om aftægtsjorder, idet fæsteren ikke kunne frasælge jord. Desuden var hovedparten af de nye parceller opført i jordebogen fra 1843-44 uden gammelt hartkorn, og må således tolkes som værende nye lodder ved jordebogens udfærdigelse. Det drejer sig om 26 af de 36 lodder. I nedenstående tabel 3 vises størrelsesfordeling og ejendomsforhold på baroniets gårde ifølge jordebogen 1843-44. Der er imidlertid ingen direkte relation til tabel 2 hvad angår størrelser, da tallene i tabel 3 stammer fra 1844-matriklen – se figur 3.

Der var i 1843-44, fraregnet syv gårde i Ullerup Strandgårde som var skole-

Fig. 5. Hartkornsændringer 1844. De lyse arealer er reduceret, de mørke forøget i hartkorn. Felter uden farver er primært skov.

gods, i alt 139 gårde med et gennemsnit på 5,2 tønder hartkorn, hvilket dækker over 131 gårdbrugere med 5,5 tønder hartkorn – herunder gemmer sig yderligere to gårde af ukendt status og fem lejemaal omkring garveriet, seminariet og teglværket. De 105 gårde var i arvefæste, og 15 var fæstegårde. Desuden var der 210 jordlodder eller huse med jord – heraf 63 arvefæste og 76 fæste.

Udfra 1688-hartkornet var der i 1843-44 12 fæstegårde med et gennemsnit på 3,5 tønder hartkorn og 100 arvefæstegårde med et gennemsnit på 4,4 tøn-

der hartkorn. Der var dermed tale om en stigning i fæstegårdenes og et fald i arvefæstegårdenes gennemsnitsstørrelser siden 1818. Nogle af disse gårde kommer under den statistiske gårdgrænse på en tønne hartkorn og andre over med den nye matrikel i 1844, således at tallene er ændret i ovenstående tabel.

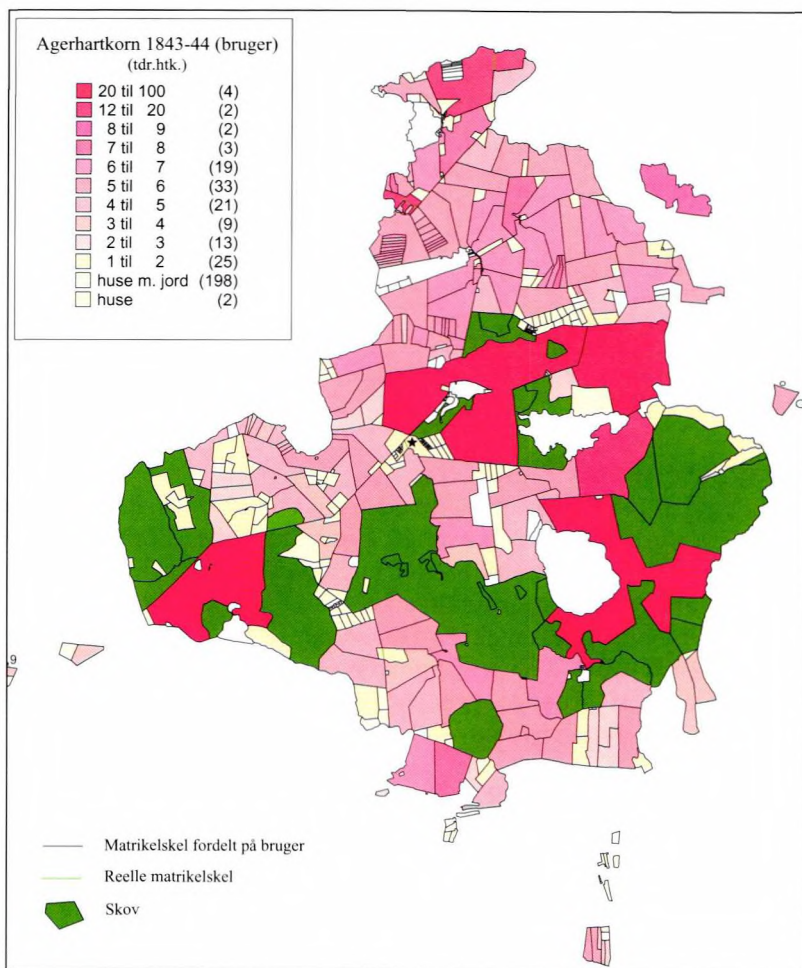
På baggrund af de til udskiftningen producerede kort var der med 1844-matriklen sket en omvurdering af hartkornet, det vil sige skatteberegningssnøglen, i forhold til 1688-matriklen. På landsplan bibeholdtes det samlede hartkornstal stort set, kun forøget med 2,3% på landsplan og 2% på Fyn.⁶⁰ Omkring Brahetrolleborg var der sognevis ikke sket nogen forskydning i størrelsen på det areal, der skulle til for at give en tønne hartkorn fra 1688 til 1844,⁶¹ om end sognets hartkorn som helhed forøgedes med over 15% – et karakteristikum for skovbygden.⁶² Som det fremgår af figur 3, blev gårdenes hartkorn nedsat i nogle få afgrænsede områder, svarende til hvor der var forholdsvis store gårde. Det drejer sig om den nordlige del af Højrup ejerlav, et bælte i centrum af Brænde Lydinge og Lydinge gårde, den sydlige del af Fagsted samt gårdene i Pejrup. Desuden blev et par gårde i Hågerup reduceret såvel som fæstegodset i Eskebjerg. Der er som ventet sket en udjævning af hartkornsstørrelserne, således at forskellen mellem udflyttede og ikke udflyttede gårde, især Hågerup, er udlignet.

Brugsstruktur 1843/44-1866

Strukturen ændrede sig ikke i denne periode – se figur 6, 7 og 10. Eneste markante ændringer var opsplittningen af gården Aldershvile i Brænde Lydinge, hvorfra der udstykkedes en række huslodder, og hovedparcellen næsten halveredes. Efter at være købt tilbage til godset 1817 og fæstet bort frem til 1854, solgtes gården til arvefæste, og der udstykkedes en lod til naboen Hågerup Skole, hvorefter gården solgtes videre.⁶³ Også gården Flidsager i Fleninge blev opsplittet i perioden, som start på den bymæssige bebyggelse omkring kroen Korinth. I 1849 købte kroejeren gården, og da dennes ejendomme solgtes på auktion i 1852, begyndte udparcelleringen af gården 1852-58 i lodder på 4-9 tønder land.⁶⁴ Lystgård i Nybo blev også delvis udparcelleret i 1861 knap 20 år efter overtagelsen.⁶⁵ To gårde blev omtrent halverede – Lykkebo i Grønderup, der arvedeltes,⁶⁶ og Teglgård i Keglholm ejerlav, der først købtes til arvefæste i 1832.⁶⁷ Sidstnævntes udskilte parcel blev dog tillagt brugeren af Øjetshvile i Grønderup, som nu havde næsten 7,5 tønder hartkorn. En stor del af de udskilte parceller, der ovenfor tolkedes som aftægtslodder eller indsidderhuse, fremstår i jordebogen 1866 med samme bruger som hovedparcellen, og flere steder var jorden helt samlet igen. Dette bekræfter ovennævnte argument om, at der er tale om aftægtsjord eller indsidderhuse.

Der nævnes i jordebogen 1866 desuden to uvisse, en skovridergård, en selv-

Fig. 6. Hartkornsfordelingen 1843/44. Kilder: Jordebogen 1843/44, minorerede sognekort og målebordsblad o. 1880.

ejer blandt skolegodset, to skovlodder samt tre lejemål – herunder garveriet – så antallet af gårde er 139 med et gennemsnit på 5,2 tønder hartkorn. Hvis det skal være reelle brugstal, var der 135 gårde og 5,5 tønder hartkorn. I 1866 var gårdtallet uændret i forhold til 1843-44 og arvefæstegodset udgjorde 109 gårde og 65 huse med jord. Desuden var 17 gårde, herunder syv skolegods, og 82 huse med jord i fæste. Der var desuden 226 jordlodder på mellem en album og en tønde hartkorn, heraf 19 legehuse og 83 fæstehuse samt 101 arvefæstegodslodder.

Tabel 4: Ejendoms- og hartkornsfordeling 1866: 131 gårde, inklusiv Hovedgårdsjorden.

Tdr. htk.	Antal fæste	Gnsntl. htk. fæste	Antal arvefæste	Gnsntl. htk. arvefæste	Antal forpagter	Gnsntl. htk. forpagter
1-2	12*	1,6	10 (9)	1,4 (1,5)		
2-4	3	2,8	27 (24)	2,8		
4-8	2	5	70 (69)	5,6		
8-12			1 (3)	8,4		
>12			1	13,5 (16,9)	5	33,4
I alt	17	2,2	109 (105)	4,6 (4,8)	5	33,4

* Heri er medregnet 7 gårde i Ulbølle Strandhuse, der var skolegods. I parentes er tal for lodder samlet under samme bruger.

Brugsstruktur 1866-1878

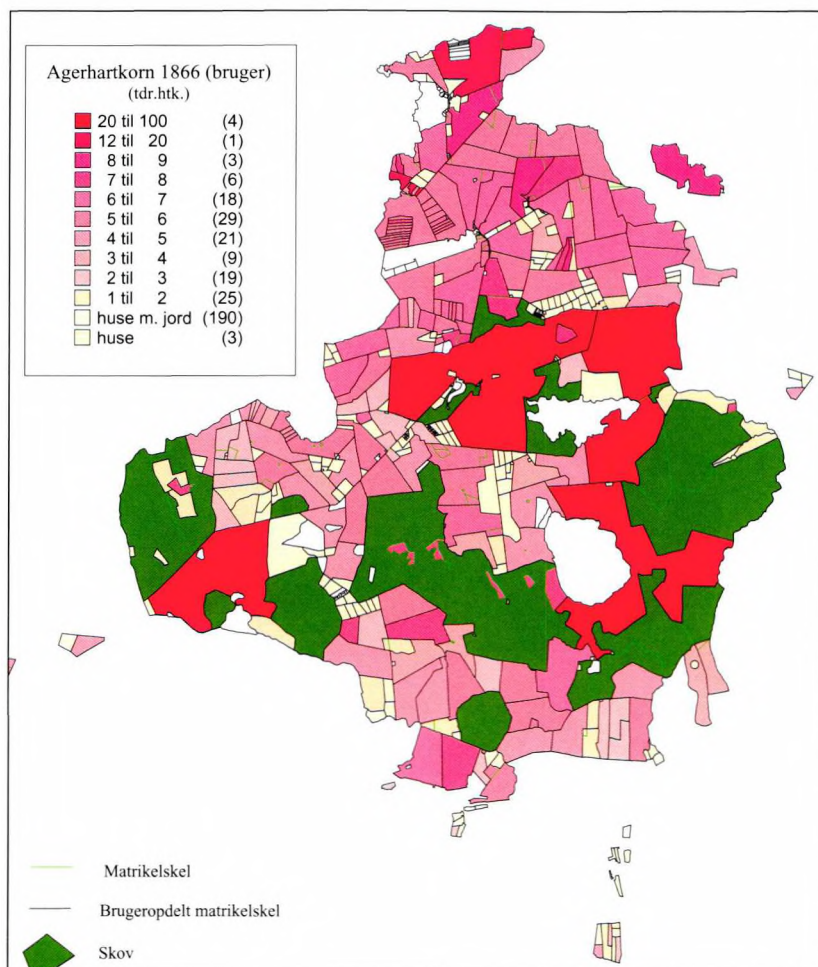
De få ændringer, der skete i strukturen, var, at der udskiltes små husparceller uden jord spredt rundt i baroniet, samt at gården Bondenspris i Pejrup deltes i to, og der udskiltes tre parceller af Teglgård på hver godt en halv tønde hartkorn. Ellers er ejendomsstrukturen bemærkelsesværdigt stabil. Af strøgodset blev der frasolgt gården Store Håstrupgård i Håstrup, en gård i Falsled samt gården Marienlund i Svanninge bortset fra en lille husparcel, og disse gårde udgik således af jordebøgerne. Kun nogle enkelte gårde i hovedgårds sognet var solgt til selveje – se figur 8 og 9.⁶⁸

Brugsstruktur 1878-1900

Jernbanens indtog skete i sognet i 1882, da Fåborg-Ringebanen åbnedes,⁶⁹ og det betød, at en række jordlodder i sognets vestlige del blev gennemskåret af linieføringen, og at der eksproprieredes jord fra disse matrikler. Der var stationer i Højrup og ikke mindst i Korinth, der begge efterfølgende udviklede sig i bymæssig retning. Det er nok ikke tilfældigt, at stationen i Korinth blev placeret på en jordlod i garver Dittmans besiddelse, såvel som nærheden til høravlingsinstituttet i Højrup nok heller ikke er tilfældig for stoppestedet der – se figur 12.

Fire gårde blev udstykket i perioden, og husbebyggelsen omkring Korinth kro var udvidet på bekostning af gårdene Flidsager og Lundsfrydys jorder. Denne bebyggelse strakte sig karakteristisk nok langs landevejen og centreredes omkring stationen. Flidsager blev desuden yderligere opsplittet, og hovedparcellen kom ned under en tønde hartkorn. En stor del af jorden var overgået til station og bane, og der blev oprettet savværk ved banen som følge af en orkan, der væltede store mængder træ. Der er også en betydelig husvækst i centrum af

Fig. 7.
Hartkornsfordelingen
1866. Kilder: Jordbogens 1866, minorerede sognekort og målebordsblad o. 1880.

Højrup omkring station og kro. I Hågerup havde flere gårde desuden frasolgt en større parcel – den største på omtrent 10 tønder land.

Der var i 1900 nu 136 jordlodder med mere end en tønne hartkorn med et gennemsnit på fem tønder hartkorn. De fire lodder var indtaget til skov, og syv var skolegods og en var skovriderbolig uden afgift. Desuden var der 381 mindre jordlodder og heraf 76 i fæste og 262 i arvefæste – det resterende var skolegods, embedsboliger og skov samt et par lodder frasolgt til selveje.

Der var 112 gårde og 173 jordlodder under en tønne hartkorn i arvefæste,

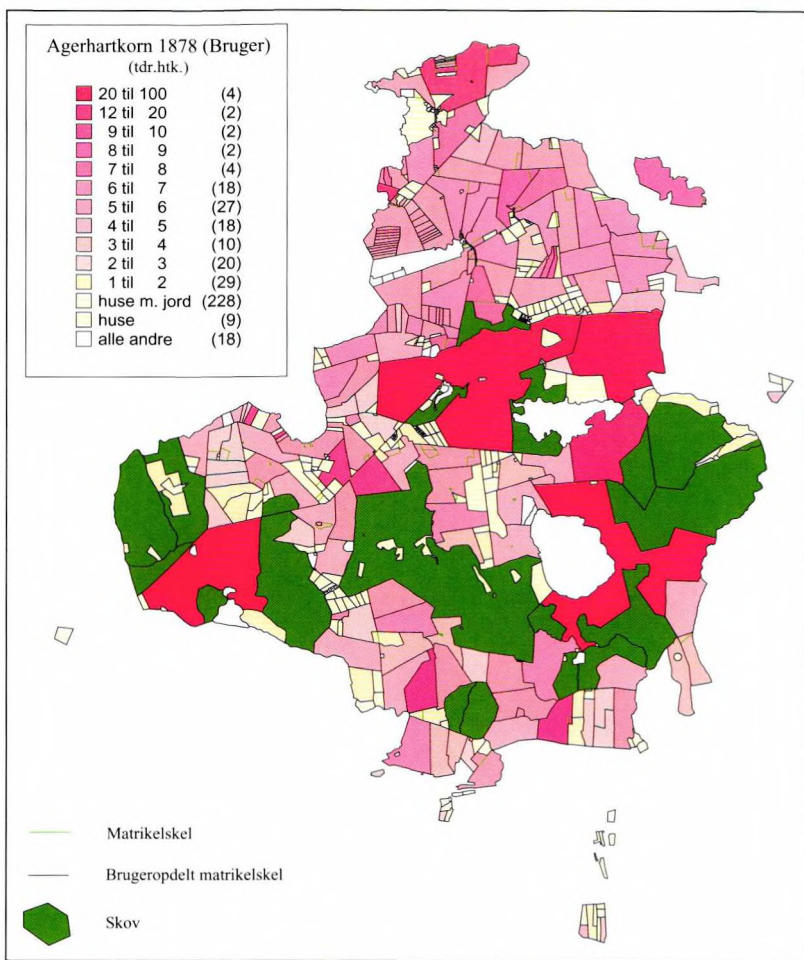

Fig. 8. Hartkornsfordeelingen 1878. Kilder: Jordebogen 1878, minorerede sognekort og målebordsblad o. 1880.

mens der nu kun var fem gårde og 46 jordlodder under en tønne hartkorn i regulært fæste. Interessant er det, at alle fæstegårde som sådan faktisk var væk, og de fem »fæstegårde«, der var tilbage, reelt var gamle huslodder. Kun tre gårde var solgt til selveje mellem 1865 og 1870.⁷¹ Til godset hørte i 1900 godt 522 tønder arvefæstehartkorn, knap 25,5 tønder fæstehartkorn, 157³/₄ tønder hartkorn hovedgårdsjord, godt 35,5 tønder hartkorn skov, 134,5 tønder hartkorn skovskyl, godt 6,5 tønder hartkorn skovbetjentjord samt noget skolehartkorn med mere. I alt hørte der i 1900 godt 773 tønder hartkorn til baroniet mod samlet godt 803 tønder hartkorn ager og 142 tønder hartkorn skovskyl i 1866.⁷²

Tabel 5: Ejendoms- og hartkornsfordeling 1900: 124 gårde, inklusiv hovedgården.

Tdr. htk.	Antal fæste	Gnsntl. htk. fæste	Antal arvefæste	Gnsntl. htk. arvefæste	Antal forpagter	Gnsntl. htk. forpagter
1-270	5 (4)	1,4 (1,5)	19	1,4		
2-4			32 (30)	2,9		
4-8			60 (59)	5,4 (5,5)	2 (+1)*	3,6
8-12			(2)	(8,6)		
>12			1	13,1 (16,4)	4	37,5
I alt	5 (4)	1,4 (1,5)	112 (111)	4,1 (4,2)	7	23

* Den ene er en skovløkke til Brændegård med knap 4,5 tønder ager hartkorn. I parentes er tal for lodder samlet under samme bruger.

Omkring år 1900 var fæstestrukturen imidlertid stort set intakt. De fleste arvefæstegårde var stadig af mellemstørrelse på 4-8 tønder hartkorn, og kun en enkelt, udover hovedgårdens forpagtergårde, var af proprietærgårdstørrelse, nemlig Lykkenssæde med over 13 tønder hartkorn. Enkelte gårde var dog blevet opsplittet i mindre enheder. Som tidligere lå de større gårde primært i baroniets nordre ende og altså givet stadig afhængige af de naturgivne forudsætninger.

Det udstykkede landskab nuanceres, når man betragter brugerne af de enkelte parceller – se figur 9. Generelt er mange gårdes tilliggende således et par skæpper hartkorn større, end hvis man ser på matriklerne, efter hvilke de er opført i jordebogen. Det fremgår, at der i Højrup reelt var en gård mindre set på denne måde, og at brugeren af Lykkenssæde sad på ca. 16½ tønder hartkorn, mens gården Engesyn stiger op i kategorien over otte tønder hartkorn. Det samme gør sig gældende med en gård i Brænde Lydinge. Tillige ses det, at to gårde i henholdsvis Gerup og Nybygdgårde var samlet under en bruger på samlet næsten otte tønder hartkorn. Lodder fra Kagleholme og en gård i Grønderup var samlet til en størrelse på 1,2 tønder hartkorn, hvilket statistisk gør det til en gård, og Nøjsomglæde i Gerup var samlet under én bruger. Det er samtidig interessant at se, at der i år 1900 til herskabet på Brahetrolleborg hørte 89 tønder hartkorn ud over forpagtergårdene Høbbet, Egneborg og Brændegård, hvilket skyldes, at 5 gårde⁷³ var gået tilbage til hovedgården. Disse blev efterfølgende bortforpagtet, og siden kom endnu et par gårde til.⁷⁴ Der er bevarret forpagtningskontrakter fra årene 1895-1920 for en række gårde, af hvilke en del var tidligere fæstegårde. Disse 19 gårde blev nu forpagtet bort.

Ser vi på det arealmæssige tilliggende til gårdene, når matrikelnumre tilhørende samme bruger lægges sammen, så havde 41 gårde i perioden fra udskift-

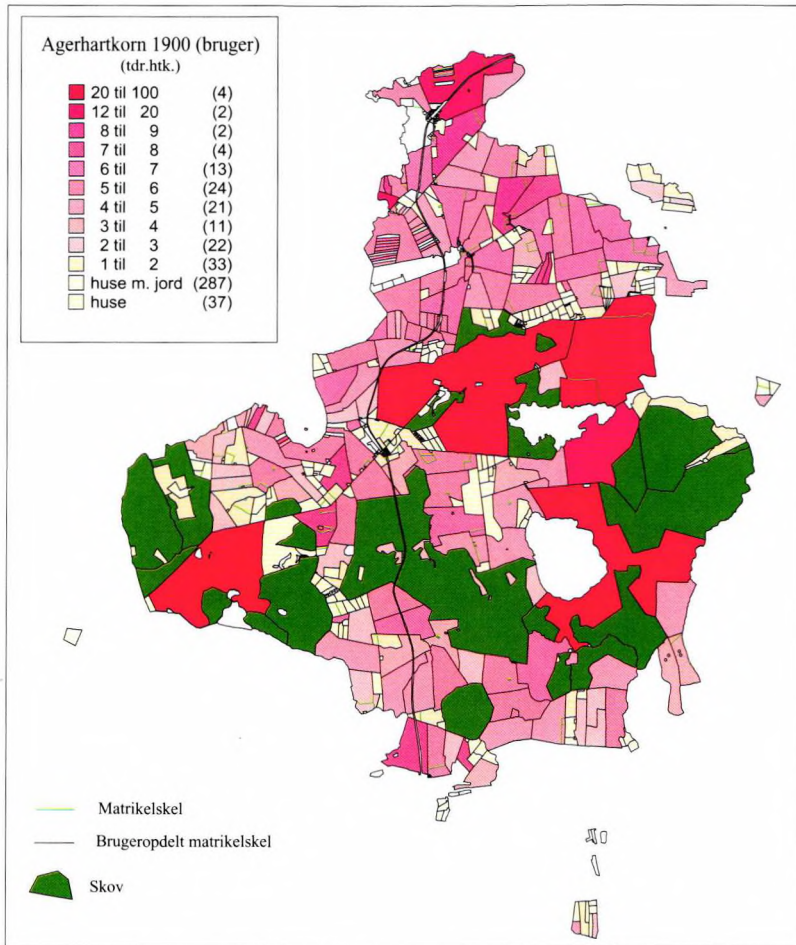
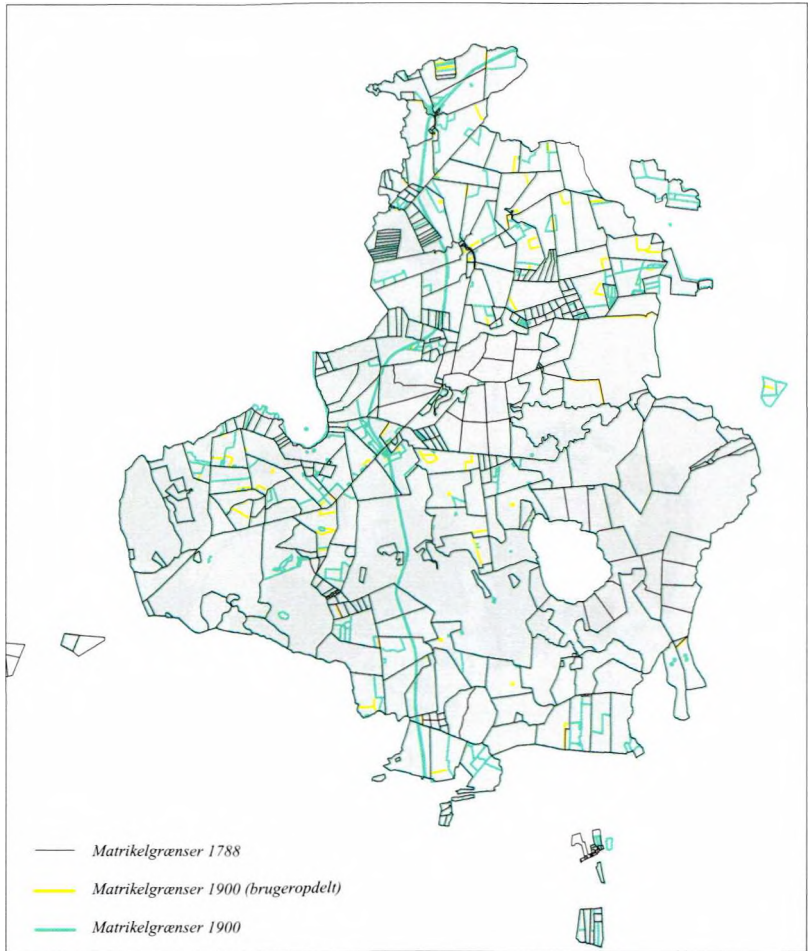

Fig. 9. Hartkornsfordelingen 1900. Kilder: Jordebogen 1900, minorerede sognekort, målebordsblad o. 1880 og matrikelkort o. 1965.

ningen til 1900 bevaret over 95% af deres tilliggende (se figur 12). Derudover var syv (+2) gårde kun forøget nogle få procent. Udover de tre gårde, der deltes kort efter udskiftningen, var kun fem gårdes hovedlodder omtrent halveret eller yderligere mindsket, så tilliggendet kun udgjorde 35-57% af det oprindelige.

Strukturen omkring år 1900 afspejlede stadig i høj grad udskiftningsresultatet. 19 gårde var helt udstykket til mindre lodder – ud over de tre gårde, der umiddelbart efter udskiftningen var delt. Der ser ikke ud til at være et mønster for hvilke jorder, der var blevet helt opsplittet – disse lå spredt over hele

*Fig. 10.
Strukturændringer
1788-1900.*

baroniet. To gårde lagde jorder til den bymæssige bebyggelse omkring kroen i Korinth, og en enkelt gård tilsvarende i Gerup. Af de opsplittede gårde var kun to udflyttergårde fra udskiftningen. Fem af gårdene var placeret i baroniets periferi og uden for hovedgårdssognet. En mulig fællesnævner for de opsplittede gårde er, at de omkring år 1880 fremstod med meget lidt mose- og engjord. Dette kan selvfølgelig være en konsekvens af, at de små nye lodder blev mere intensivt udnyttet. Kun tre af gårdene havde dog fået reduceret kraftigt i eng- eller mosejorden i perioden fra ca. 1870-1880.

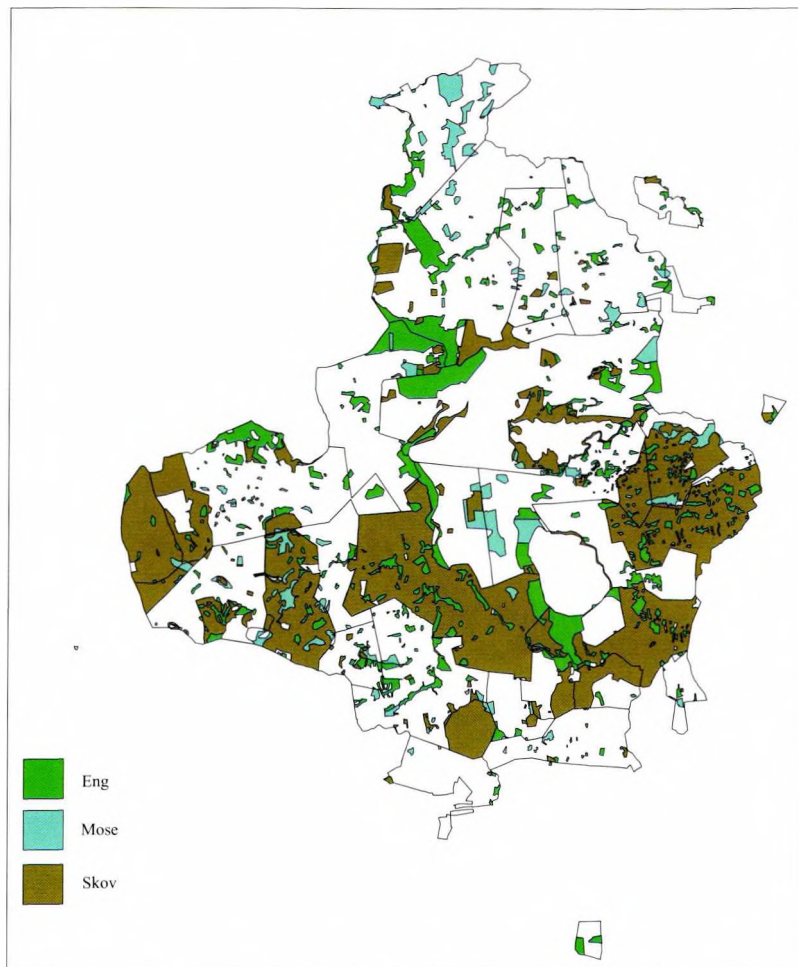

Fig. 11. Resourcefordeling 1880. På baggrund af målebordsbladene fra omkring 1880 er ressourcerne digitaliseret og beregnet. Resultatet blev således omtrent 1560 hektar skov, 615 hektar eng og 215 hektar mose, som dog skal tages med et gran salt – for eksempel er der fundet op til 10% afvigelse i de digitale kortes nøjagtighed. Der er tale om en rimelig størrelsesorden om end eng og mose kan være

svært at adskille på kortets signaturer og rimeligvis bør betragtes samlet dvs. ca. 850 hektar. Der er ikke fundet en sammenhæng mellem gårdenes udstykningsgrad og resourcefordelingen omkring 1880. Kilde: René S. Christensen, 2005, Bilag 34.

Økonomi

Arvefæsteafgiften på de trolleborgske gårde var som tidligere nævnt dels opgjort i penge og dels i naturalier. Naturalierne betales også i penge, således at man tog gennemsnittet af de foregående ti års kapitalstakster. Dette udjævnede den årlige afgift,

Tabel 6: 10-års gennemsnit for de fynske kapitelstakster i udvalgte år.⁷⁵

År	rug	byg	havre
1843	3 rbd. 83 sk.	3 rbd. 10 ¹ / ₃ sk.	2 rbd. 9 sk.
1866	5 rd. 39 ¹ / ₂ sk.	4 rd. 83 ¹ / ₂ sk.	3 rd. 25 sk.
1878	6 rd. 52 sk.	6 rd. 19 ² / ₅ sk.	4 rd. 6 sk.
1900	4 rd. 90 sk.	4 rd. 71 ¹ / ₂ sk.	3 rd. 44 ¹ / ₅ sk.

så man ikke blev ramt økonomisk i år med store prisudsving. For eksempel var der store udsving i 1850'erne, hvor prisen på rug i 1855 nærmede sig 10 rigsdaler per tønne, mens Brahetrolleborgs arvefæstebønder kun skulle betale det halve per tønne rug.

Ved en sammenregning af naturalier og penge ses, at afgiften i 1843-44 lå på omtrent 15-20 rigsbankdaler per tønne 1844-hartkorn for gårdene – og dette uanset, at det var en fæste- eller arvefæstegård, fordi der dette år ikke var stor forskel på årets kapitelstakst og tiårsgennemsnittet. Afgiftsbyrden var altså meget ligeligt fordelt blandt baroniets gårde. Husmændenes betaling varierede mere, og forklaringen er, at nogle betalte ren pengeafgift, mens nogle også leverede korn og hoveri, og igen nogle kun betalte ved hoveri.

Afgiftsbyrden i 1866 var mere spredt. De fleste betalte dog mellem 17 og 25 rigsdaler per tønne hartkorn, mens syv arvefæstegårde, der tidligere alle var blandt de største gårde, og som alle havde udstykket en til flere lodder, samt forpagtergården Høbbet, Sølyst og Brændegård betalte op til 35 rigsdaler og Egneborg 45 rigsdaler per tønne hartkorn. Der var ingen tydelig forskel i byrden på en arvefæstegård og de få fæstegårde. Der er dog en svag tendens til, at afgiften per tønne hartkorn var en anelse lavere i områder med små gårde. Regnes gammelskatten med, steg betalingen per tønne hartkorn med ca. 2-5 rigsdaler. I 1900 var fordelingen som 1866 om end op til fem rigsdaler (10 kroner) højere per tønne hartkorn på grund af kapitelstaksten. Der skete ikke nogen væsentlig fordyrelse for arvefæsterne igennem hele perioden.

Diskussion

Det har i både statistiske opgørelser og i forskningen været normen at medregne arvefæstegårdene til selvejegårdene, da forholdene for disse var ensartede i kraft af dispositionsret over jorden. Det er samtidig vist i forskningen, at fæstegods udgjorde en langt mere stabil struktur end selvejet.⁷⁶ I denne sammenhæng må analyseresultaterne fra Brahetrolleborg, der jo peger på en ganske stabil struktur fra udskiftningen og frem til lensafløsningen, antyde, at arvefæstegårdene ligner fæstegårdene mest i den henseende. Der er dog tale

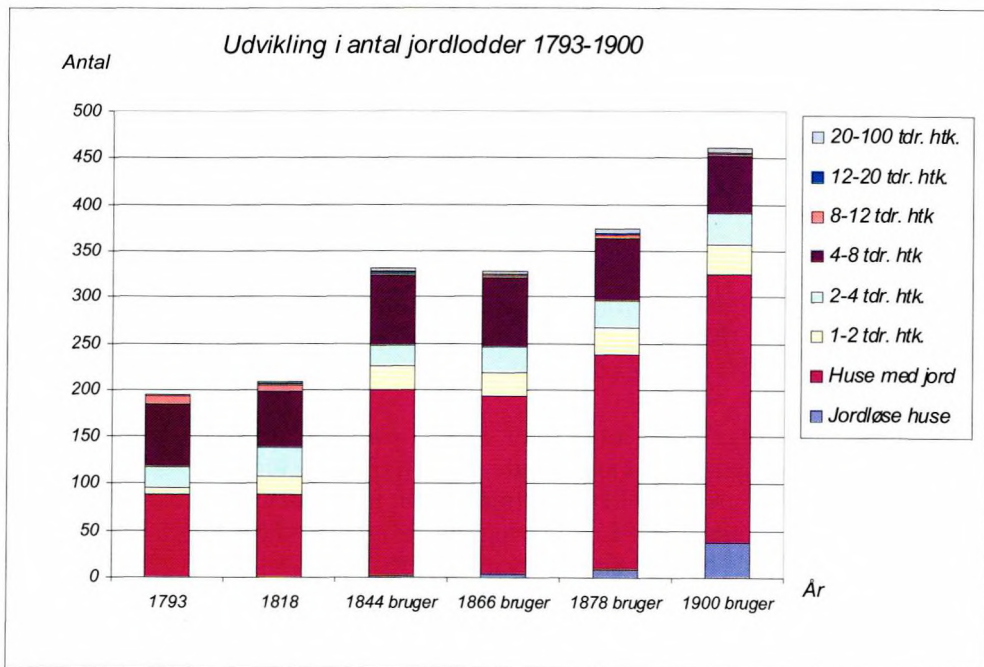

Fig. 12. Her ses udviklingen i antal jordlodder fra udskiftningstidspunktet til år 1900 fordelt efter brugsstørrelsen. Det ses, at der primært sker en vækst i antallet af huse, mens der ikke er store ændringer at spore for gårde med en til otte tønder hartkorn.

om et stærk afgrænset område, der derfor ikke nødvendigvis tegner et repræsentativt billede.

Udparcelleringen kan på landsplan blandt andet ses af den kraftige vækst i huse med jord, der i perioden 1835-1905 næsten tredobledes i antal samt en vækst i antallet af små gårde eller bol, der næsten fordobledes i samme tidsrum, mens mindre gårde havde en tilvækst på en tredjedel. Dette skete på bekostning af et faldende antal mellemstore og store gårde, der reduceredes med omkring en tredjedel.⁷⁷ Denne samt den fynske udvikling i bebyggelsen, er som nævnt også behandlet hos Grau Møller. Han påviser en jævn husvækst i Danmark frem til ca. 1850, hvorefter væksten frem til ca. 1885 fortsatte jævnt men i lettere øget tempo. Væksten afmattedes lidt frem til 1920'erne, hvorefter hus-tallet eksploderede.⁷⁸ Dette mønster gjaldt også Fyn, hvor den samlede bebyggelsesvækst dog var lidt svagere, mens antallet af store gårde voksede jævnt 1895-1920 modsat et landsdækkende fald, og gårdtallet 1920-32 havde en hø-

jere vækstrate end på landsplan. Til gengæld var der stagnation og fald i antal huse med jord på Fyn i starten af 1900-tallet, mens det på landsplan var i vækst. På Brahetrolleborg voksede antallet af huslodder fra 89 i 1793 til 287 i 1900, hvilket svarer til den almindelige tendens, mens antallet af små gårde kun voksede meget lidt og tilsvarende faldt antallet af mellemstore gårde kun svagt. Der er altså tydeligt nok tale om en stabil brugsstruktur. Væksten af huse sker som vist på bekostning af få gårdes arealer. Hele 41 gårde har som vist fraskilt under fem procent af deres tilliggende, hvilket er et ganske godt billede på stabilitet. Møller viser desuden en klar sammenhæng på Fyn mellem områder med lav andel af fæstegods og høj vækstrate i bebyggelsesenheder både omkring år 1780 og frem gennem 1800-tallet med et mønster, der blev mindre klart i slutningen af perioden, hvor fæsteandelen var stærkt reduceret.⁷⁹ Brahetrolleborg fremstod blandt andet i perioden 1805-1835 med en forholdsvis stor vækst i antallet af både gårde og huse, hvilket som sagt kun kan bekræftes for husenes vedkommende.

Gennemsnitshartkornet for arvefæstegårdene var stabilt 1844-1866 på 4,6 tønder hartkorn, men reelt voksende til 4,8 tønder hartkorn, hvis vi ser på bruger i stedet for gård. Dette faldt til henholdsvis 4,1 og 4,2 tønder hartkorn omkring 1900. Et sammenligningsgrundlag udgør Stylsvig Jeppesens opgørelse over gårdstørrelserne og deres udvikling i Vantinge og Gestelev sogne i perioden 1830-1920 fordelt i kategorier afhængig af, hvornår gårdene overgik til selveje.⁸⁰ Stylsvig Jeppesen opstiller en graf over gennemsnitsstørrelserne på gårdene. De gårde, der sidst overgik til selveje, havde en gennemsnitsstørrelse på omtrent 6,5 tønder hartkorn, mens de ældste selvejergårde var nede på omtrent 3 tønder hartkorn. Her er altså tale om en meget kraftigere reduktion af gårdenes størrelser end tilfældet på Brahetrolleborg. Forklaringen findes i den større grad af udparcellering af gårdene i forbindelse med selvejkøb. Der frasolgte parceller til medfinansiering af købet, og i Gestelev ses det, at selvejergårdene kun beholdt et tilliggende, der nærmede sig et minimum ifølge lovgivningen – nemlig fire tønder hartkorn boniteret jord. Han mangler dog at pointere, at størrelsen på blandt andet de gårde i Gestelev, der blev selveje i 1831, som udgangspunkt var mindre, nemlig 5,5 tønder hartkorn, og i den sammenhæng kunne der givet gives en topografisk forklaring på forskelle i gårdstørrelser.

Per Grau Møller har vist, at der er ganske stor overensstemmelse mellem, hvor de store gårde er beliggende, og hvor der er tale om såkaldt agerbygd i 1905.⁸¹ Det ses her, at Brahetrolleborgs gårde gennemsnitligt ligger i den anden mindste fjerdedel med hensyn til hartkornsstørrelserne, hvilket er overensstemmende med placeringen i skovbygd for hovedparten af godset. Baroniets store gårde lå stadig omkring år 1900, hvor der var agerbygd ved ud-

skiftningen. Til gengæld rummer ressourcernes fordeling i ejerlavene ingen forklaringsmulighed for hvor der udstykkes.

Stylsvig har søgt at kapitalisere værdien af hoveribyrden på fæstegårdene i Vantinge som i 1870-priser omkring 1830 lå på ca. 10 rigsdaler, men omkring år 1870 på 40-50 rigsdaler.⁸² Da hoveriet her afløstes i 1850, var det med naturalieværdien to tønder to skæppe rug, to tønder to skæppe byg og tre tønder havre per gård. Omregnet ud fra årets kapitelstakst i 1850 svarede det til 22,2 rigsbankdaler – med 1866-taksten til 39,5 rigsdaler. Dette udgjorde således mellem en tredjedel og halvdelen af den årlige arvefæsteafgift på en gennemsnitsgård som Yndigejn i Fleninge på 4,9 tønder hartkorn. Stylsvig beregner samtidig landgilden til at være 35-40 rigsdaler omkring år 1870. Tendensen i hans undersøgelsesområde er vækst i mængden af naturalieafgift og stabilitet i hoveriværdien, om end på et 4-5 dobbelt niveau fra omkring 1870 i forhold til 1840. Det ser ud til, at Brahetrolleborgbonden i slutningen af 1800-tallet ikke sad væsentligt hårdere i det økonomisk end en fæstebonde til Brahesminde, hvis ejer ellers havde et mørkt syn på udskiftningen hos sin nabo.

Hvorfor er udstykningen så ikke særlig omfattende i baroniet? En faktor, der har spillet ind, er, at gårdene blev givet i arvefæste uden, at der skulle stilles en købssum, da denne indregnedes i den forhøjede afgift – et køb på afbetaling. En væsentlig årsag til udstykning ved selvejkøb var netop, som Stylsvig har vist, at køberen på denne måde kunne stille en købssum. En tydelig sammenhæng mellem, hvor de udstykkede gårde i baroniet lå i topografien, er der ikke tale om, hvilket måske også ville være meget forlangt af et så forholdsvis begrænset undersøgelsesområde.

Arvefæstegårdenes struktur var altså helt op til 1900-tallet stabil, hvad den også var for almindelige fæstegårde. Ejendomsforholdene begynder først at ændres op mod århundredeskiftet.

Lensafløsningen

Stamhuses oprettelse forbydes ved provisorisk forordning af den 17. maj 1848 med den motivering, at den fideikommissariske båndlæggelse af midler forhindrede overgangen fra fæste til selveje. Dette blev understreget af grundloven en måned senere, der forhindrede nyoprettelse af len, stamhuse og fideikommissarier, og som i øvrigt havde den formålsparagraf, at det ved lov skulle bestemmes, hvordan de i forvejen bestående skulle overgå til fri ejendom.⁸³ Dette skulle dog lade vente på sig endnu to-tre generationer. I 1909 nedsattes ved lov en kommission til at udarbejde et lovforslag til lens, stamhuses og fideikommissarieres overgang til fri ejendom, og dette udmøntedes 10 år senere i lensafløsningsloven af den 4. oktober 1919. Tre måneder tidligere den 30. juni var den endelige lov om fæstegodsets overgang til selveje kommet.

Brahetrolleborg baroni var endelig opløst og overgået til fri ejendom i 1924. Der frigjordes 1,4 millioner kroner i statsafgift og hensattes 1.678.747 kroner til arvingerne. Der opkøbtes jord af staten til udstykning fra Egneborg og Høbbet.⁸⁴ Brahetrolleborg var opført som landets 29. største gods i 1943 med 208 tønder hartkorn og 2.370 hektar, hvoraf 1.682 hektar var skov – hvilket gjorde det til landets niende største privatejede skov. Ejendomsskylden udgjorde da 2.247.000 kroner.⁸⁵

Det ses af skøde- og panteprotokollerne,⁸⁶ at arvefæsteskøderne for de fleste gårde blev annulleret per 5. februar 1919, hvilket altså var otte måneder før lensafsløsningsloven og også tidligere end loven om fæstets endelige overgang til selveje fra samme år. Dog var der tale om en gradvis afvikling, der forløb fra omkring 1875 og frem. Der blev indgået aftaler mellem de enkelte arvefæstere og godsejeren om at ophæve post nummer 14 i det oprindelige arvefæstebrev, hvor arvereglerne for arvefæstegårdene var fastsat, herunder hvad der skulle gå udelt i arv og successionsrækkefølgen. Bobé har opregnet, at der i 1915 var 96 arvefæstegårde til baroniet samt to fæstegårde.⁸⁷

Godsejeren opkøbte det meste af Nybo ejerlav og en del af Fagsted og lagde det under hovedgården i perioden 1900-1916, muligvis med sigte på at inddrage det til skov, men gårdene fremtrådte senere som bortforpagtede.⁸⁸

I et regnskab fra 1919-20⁸⁹ er der oplyst 31 fæstere – herunder også på savværket i Korinth og på avlsgården, som var forpagtet – samt 51 lejere. Desuden er der opført 34 skovarbejdere, 21 avlsgårdsarbejdere og 8 havearbejdere. Arvefæsteafgiften udgjorde samlet, beregnet i forhold til gennemsnitskapitelstaksten 1894-1903, omtrent 15.416 kroner i begyndelsen af 1900-tallet.

Den siddende godsejer var i 1999 udover hovedgården også stadig ejer af gårdene Holmelund, Landlyst, Fagsted og Ditlevslust. Og baroniets eneste proprietær, familien Schroll, sad stadig på Lykkenssæde samt Skelbo og Ærens-sæde.⁹⁰ Helt op i 1960'erne havde Brahetrolleborgs gamle system af arvefæstegårde bevaret strukturen, idet gårdene stadig var omkring fire tønder hartkorn i gennemsnit.⁹¹ Stabiliteten fortsatte altså for de bevarede gårde.

Brugsstruktur efter 1920

I 1920 var der kun en lille del af det oprindelige jordegods tilbage, og der var primært tale om skovarealer, arbejder-, tjeneste- og funktionærboliger. Nogle få fæstemål var tilbage og desuden en række lejemål. Der var 49 bortfæstede lodder: 33 lodder er opført som *fæstegods*, 16 *huslodder*, samt 56 lodder opført som *Skov og plantager*, 10 *andre ejendomme på landet*, 40 lodder under hovedgårdstakst og 36 andre i jordebogen for 1920.

Tilbage under hovedgårdens ejendom var i 1920 afbyggergårdene Høbbet, Egneborg og Brændegård. De fleste af de resterende fæste- og lejehuse i hus-

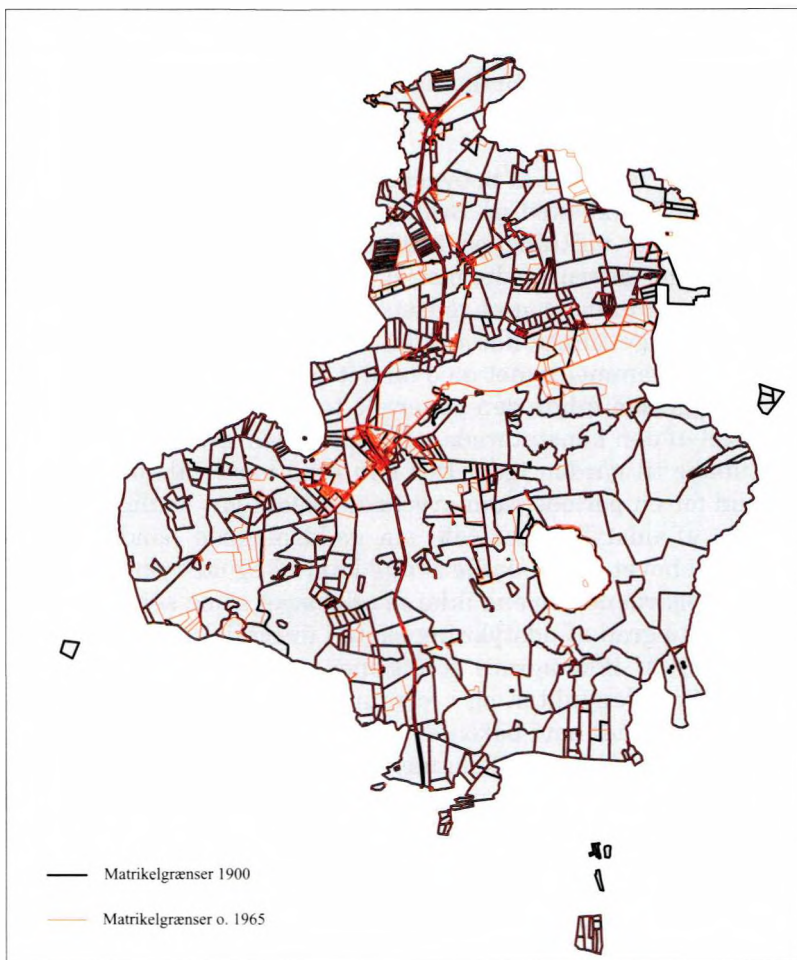
kolonierne i Brændelydinge, Mellemhaven (Hågerup), Fleninge, Spanget, Nybygdgårde, Nybo og enkelte spredt i Gerup ejerlav blev solgt i efteråret 1920⁹² – primært til siddende lejere eller fæstere. Ud over dette var der kun de store skovarealer. Alle gårdene var nu overgået til selveje, hvor kun en enkelt havde opnået dette i 1900, nemlig Høsthåb i Lydingegårde.

De sidst solgte huse blev alle solgt til en pris under ejendomsskylden vurderet 1916 – fra lige under vurderingen til omtrent halvdelen heraf. Om der var tale om en regulær forringelse af ejendommenes værdi, om værdien i skatteøjemed havde været sat højt, eller om de forholdsvis lave salgspriser skal ses som udtryk for, at man har skullet skynde sig at sælge ud af fæstegodset jævnfør lovgivningen og derfor er gået ned i pris kunne være en undersøgelse værd, som der ikke er plads til her. Næsten alt det sidst afhændede fæstegods solgtes i øvrigt til siddende fæstere eller deres familie, typisk sønner eller svigersønner, hvilket harmonerer fint med Ellen Christensen-Dalsgaards resultater i undersøgelsen af frasalget af Brahesmindes fæstegods.⁹³

Sammenlignes matrikelkortet 1900 med 1965 ses det, at der var sket en del yderligere udparcellering – se figur 9 og 13. Høbbet og Egneborg havde som nævnt lagt jord til udstykning af husmandssteder på hver 8-12 tønder land (beregnet digitalt). Begge gårde havde omtrent fået halveret deres tilliggender. Brahetrolleborgs hovedgårdsjord havde også udskilt omkring 30 tønder land til parceller, og Hågerup præstegård var helt udstykket, så hovedloddet var reduceret til en tredjedel. Teglgård var opsplittet helt i lodder á ca. 3-10 tønder land, Stenhegn i Gerup havde fået hovedloddet halveret ligesom Fredinge i Grønderup, Yndigegn i Fleninge samt Grøndal og Gavnbo i Lydinge. Tryggesæde, Rodal og Bolyst i Hågerup var reduceret med en tredjedel såvel som Landlyst i Fagsted. Høsthåb i Lydinge, som var blandt de første selvejergårde havde også fået halveret hovedlodden. Derudover var der spredt fraskilt små lodder. Endelig var der sket en voldsom udparcellering omkring den bymæssige bebyggelse ved Korinth primært på Flidsagers jord, langs landevejen mod Gerup på Lykkevalgs jord og i Gerup omkring skolen, primært på Immerkærs jord. Den lille bymæssige bebyggelse i Højrup har bemærkelsesværdigt nok ikke haft en særlig markant tilvækst i husbebyggelsen. Der er opstået samlinger af huse uden jordtilliggender omkring ejerlavsskellet mellem Hågerup og Højrup, ved landsbykernen i Hågerup og ved ejerlavsgrensen mellem Hågerup og Fleninge ved siden af jernbanen. Karakteristisk nok er udparcelleringen mestendels fortsat, hvor der i forvejen var små lodder, dette gælder ikke mindst for husmandsudstykningskerne af den ved lensafløsningen afhændede hovedgårdsjord.

Brahetrolleborgs fæstegods overgang til selveje kan sammenlignes med de øvrige len på Fyn og særligt det nærliggende grevskab Brahesminde, der fra-

Fig. 13.
Strukturen
1965. Der ses
en række ud-
parcellering-
er til stats-
husmands-
brug vest for
hovedgården
samt i den
sydvestlige
del af områ-
det.

solgte sit fæstegods fra 1873 frem til lensafløsningen med størst aktivitet i starten.⁹⁴ Frasalget fra lenene tog fart på nogle majorater fra 1850, mens hovedparten først for alvor begyndte at sælge fra i 1870-erne. Brahesminde ses som eksempel på, at det var godsejeren personligt, der var afgørende for, hvornår frasalget påbegyndtes. På Brahesminde kan iagttages mønstre for frasalget svarende til Brahetrolleborg, idet det fjerneste fæstegods solgtes sidst og ikke mindst, at 95% solgtes til den siddende fæster eller dennes nærmeste familie. Brahesminde afveg fra andre majorater ved lensafløsningen, idet godset i høj

grad opløstes og udparcelleredes, hvorimod Brahetrolleborg mere traditionelt bevarede et større tilliggende. Begge steder har en person altså sat sit præg, til forskellig tid og på forskellig måde.

Afslutning

En markant ændring af bebyggelsens struktur fra udskiftningen til lensafløsningen fandt ikke sted på Brahetrolleborg. Ejendomsforholdene havde en vis konserverende virkning på brugsstrukturen. Strukturen var ikke så stabil som i et rent fæsteområde, men udgjorde en mellemting mellem fæste og selveje. Omkring halvdelen af godsets gårde havde omkring 1900 næsten hele deres oprindelige tilliggende intakt. Det var en ganske træg udvikling i brugsstrukturen sammenlignet med landet som helhed for alle gårdstørrelser, mens husbebyggelsen fulgte den generelle tendens.

En del af den konstaterede udstykning var givet aftægtsboliger, hvor jorden gik tilbage til gården igen. Der kan også være tale om mindre huse, der var lejet ud for en periode, som arvefæsteskødet gav mulighed for. Der var i nogle tilfælde af udstykninger tale om gældsplagede bønder, så sammenhængen mellem behovet for at skulle skaffe kapital og udstykning var også til stede på arvefæstegårdene, om end ikke så udpræget som i selvejedominerede områder. Den største grad af udstykning skete i forbindelse med små centre med en lille samling af ikke-agrarer funktioner som industri, handel og ikke mindst transportknudepunkter, og i form af husbebyggelse uden jordtilliggende. Enkelte gårde rundt om i baroniet udstykkede dog enkelte lodder, og få gårde udparcelleredes helt i perioden, men denne udvikling tog først for alvor fart efter arvefæsternes overgang til selveje i begyndelsen af 1900-tallet. Først ved lensafløsningen oprettedes de nye statshuse, og dette skete primært på aflæggergårdenes jord.

Forklaringen på den træge udstykning kan findes i flere forhold. For det første blev arvefæstet overdraget fæsterne dog med en forhøjet afgift, men et køb skulle ikke finansieres, hvilket ofte førte til frasalg af parceller, som Stylsvig Jeppesen har vist var almindeligt ved selvejekøbene på nabogodset. En anden forklaring er, at arvefæsteafgiften trods samtidig modstand ikke var så økonomisk tyngende, at gårdene ikke kunne klare det, dels på grund af betalingsmåden, som var i naturalier omregnet til penge, og dels fordi nøglen til beregningen var et tiårs gennemsnit af kapitelstaksten. Den årlige udgift var ikke så svingende og usikker som for selvejeren. En tredje forklaring er arvereglerne i arvefæsteskøderne, der sikrede alle produktionsmidlerne udelt i gårdarvingens hænder, det vil sige bygninger, besætning, redskaber, gødning, sædekorn, nagelfast inventar og haver og træer, tilligemed en sjettedel af værdierne efter afviklet gæld samt deling på lige fod med andre arvinger af de re-

sterende værdier. Dette har givet været med til at sikre et grundlag for at drive gården videre – det var intentionen – og sjældent drevet arvefæsteren til at sælge jord fra på grund af kapitalmangel. Da post 14 i arvefæsteskøderne, som omhandlede arvereglerne ifølge skøde- og panteprotokollerne, afvikledes fra omkring 1880 for flere af gårdene, blev det lettere at dele gårdene. Det tyder ikke på, at arvefæsterne på sigt skulle have haft tungere økonomiske byrder end blandt andet fæsterne på nabogodset Brahesminde, trods kritik i den retning kun en generation efter udskiftningen. En analyse af priser ved handel med arvefæstegårdene er der dog ikke blevet plads til her, da det ville betyde en grundigere analyse af skøde- og panteprotokollerne. Dette kunne dog være en interessant undersøgelse.

Trods de individuelle manøvrer muligheder hos arvefæstegårdene, ses der generelt ikke en markant udstykning før efter århundredeskiftet, da arvefæstetilknytningen var under afvikling. Godstilknytningen må altså have haft en konserverende betydning for brugsstrukturen, tilsvarende hvor der var regulært fæste.

Litteratur

- Gregers Begtrup, *Beskrivelse af Agerdyrkningens tilstand i Danmark* III, 1806, s. 421-43.
- Lois Bobé, »Brahetrolleborg«, *Danske Slotte og Herregårde 8, Sydfyn*, Aage Roussell (red.), 2. udg., København. 1965, s. 167-192.
- Lois Bobé, Gust. Graae og Fr. Jürgensen West, *Danske len*, København 1916, s. 181-206.
- René S. Christensen, *Brahetrolleborg – et kulturmiljø. Et bebyggelsehistorisk studie i en hovedgårds fæstegodsstruktur og ejendomsforholdenes betydning for denne i perioden ca. 1780-1920*, upubliceret speciale, Odense 2005.
- René S. Christensen, »Udskiftningen på Brahetrolleborg – et eksempel på godsejerens store indflydelse på kulturlandskabet«, *Fynske Årbøger* 2005.
- Ellen Christensen-Dalsgaard, »Godssystemets afvikling. Fæstegodssalg og lensafløsning på Fyn 1850-1920 illustreret ved grevskabet Brahesminde«, *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919*, Carsten Porskrog Rasmussen et al. (red.), Århus 1987, s. 211-231.
- Carl Dalgas, *Svendborg amt beskrevet 1837*, F. Stendal Pedersen (udg. med indledning og kommentarer), Odense 1992.
- De Fynske Hovedgårde. Sammenfatninger og analyser af skemaregistreringen*, Fyns Amt Natur- og vandmiljøafdelingen, 1995.
- Det danske landbrugs historie I-IV*, Claus Bjørn (red.), Landbohistorisk selskab 1988.
- Det Danske Landbrugs Historie I-V*, K. Hansen (red.), København 1934-45.

- Dansk kulturhistorisk opslagsværk I-II*, Erik Alstrup og P. E. Olsen (red.), Dansk Historisk Fællesforening, 1991.
- Lotte Dombernowsky, *Lensbesidderen som amtmand. Studier i administration af fynske grevskaber og baronier 1671-1849*, København, 1983.
- V. Falbe-Hansen, *Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne. Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt 1ste Del Tiden fra 1733-1807; 2den Del Tiden fra 1807 til Nutiden*, København 1889.
- Ole Feldbæk, *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, Systime 1993.
- Svend Aage Hansen, *Økonomisk vækst i Danmark 1: 1740-1914*, København 1970.
- Hovedgårdsregistreringen i Fyns Amt, Fåborg kommune, skemaer og kort, og Nøgle til kommunerapporter*, Fyns Amt, 1994.
- Hans Jensen, *Dansk jordpolitik, I-II*, Kbh. 1936-1945.
- Hans Jensen, »Udstykningen i det 19. og 20. Aarhundrede og dens Betydning«, Foredrag holdt d. 27. Februar 1937 ved det almindelige Konsulentmøde, *Tidsskrift for Landøkonomi*, 1937, s. 241-263.
- Sigurd Jensen, *Fra patriarkalisme til pengeøkonomi. Studier over dansk bondeøkonomi i tiden mellem midten af det 18. og midten af det 19. aarhundrede*, København 1950.
- Paw Stylsvig Jeppesen, *Betydningen af selvejets indførelse. Myte og realitet. Komparative studier i de økonomiske forhold for fæste- og selvejergårdmænd i Gestelev og Vantinge sogne 1830-1920 med særlig henblik på forholdene omkring overgangen til selveje*, Speciale ved Odense Universitet 1991, upubliceret.
- Hans Christian Johansen, *Danmarks historie* bd. 9, Gyldendal, 1985.
- Merete Johansen, »Landbrugskrisen 1818-28 og gårdmændene«, *Landbruget og landbrugskrisen 1818-28, Landbohistorisk Tidsskrift, Bol og By* 2. rk., 6, 1984.
- Kulturhistorisk inddeling af Landskabet*, Per Grau Møller og Erland Porsmose, Anette Schou (red.), Kulturhistorien i Planlægningen, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 1997.
- Thorkild Kjærgaard, *Konjunktur og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*, Landbohistorisk Selskab 1980.
- Birgit Løgstrup, *Bundet til jorden*, Landbohistorisk Selskab 1987.
- Terkel Matthiassen (red.), *Herregaardene og Samfundet*, udg. af Majoratsforeningen, København 1943.
- Per Grau Møller, *Fra landsby til soveby. Landbebyggelsen og dens økonomiske og kulturlandskabelige forudsætninger på Fyn 1770-1965*, Odense Universitetsforlag 1990.

- Erland Porsmose, *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*, Odense Universitetsforlag 1987.
- Adam Tybjerg Schacke, *Enkelt- og enestegårde på Fyn – i dyrkningsfællesskabets tid*, Landbohistorisk Selskab 2003.
- Jens B. Skriver, *Den værste straf? – hoveri i praksis. Hoveriet og arbejdets organisering ved Vilhelmsborg, Moesgård, Østergård, Marselisborg og Constantinsborg fra o. 1700 til hoveriets afvikling i midten af det 19. århundrede*, Landbohistorisk Selskab og Moesgård Museum 2002.
- Fridlev Skrubbelttrang, *Det danske Landbosamfund 1500-1800*, Den danske historiske Forening 1978, s. 262-345.
- Niels Rasmussen Søkilde, *Trolleborgegnen og dens Beboere igjennem 250 Aar*, Brahetrolle-borg Sogns Folkemindesamling og Øster Hæsingelokalhistoriske Arkiv, 1999 (1894).
- J.A. Tork, »Fynske stationsbyer«, *Fynske Årbøger IV*, 1950-52, s. 138-188.
- Michael Venge, »På sporet af Holme Kloster«, *Fynske Årbøger* 1982, s.39-64.

Noter

1. *Det danske landbrugs historie*, III, 1988 s. 28.
2. V. Falbe-Hansen, 1889 bl.a. s. 85.
3. Per Grau Møller, 1990 s. 130-134 samt bilag 13 s. 475.
4. *Dansk kulturhistorisk opslagsværk*, 1991 s. 600-601 og Lotte Dombernowsky, 1983 s. 33ff. hhv. s. 276.
5. Erland Porsmose, 1987; Per Grau Møller, 1990.
6. Jf. *Dansk kulturhistorisk opslagsværk*, 1991 s. 275 f.
7. Jens B. Skriver, 2002 s. 27.
8. Jf. Birgit Løgstrup, 1988.
9. Jens B. Skriver, 2002 s. 27-28; Fridlev Skrubbelttrang, 1978 s. 229; Hans Jensen, I, 1936 s. 183.
10. Thorkild Kjærgaard, 1980 s. 25.
11. Fridlev Skrubbelttrang, 1978: om familiefæste s. 218 ff., s. 343 ff. og særlig graf s. 464.
12. *Dansk kulturhistorisk opslagsværk*, 1991 s. 26.
13. Se Per Grau Møller 1990.
14. *Dansk kulturhistorisk opslagsværk*, 1991 s. 276, samt Hans Jensen I, 1936 s. 45-46.
15. Hans Jensen, I, 1936 s. 62-63 hhv. s. 66-67.
16. Per Grau Møller 1990, s. 128 og 130.
17. Hans Jensen, II, 1945 s. 416.
18. Ole Feldbæk, 1993 s. 37.
19. *Det danske Landbrugs historie*, V, 1934-45 s. 188-9.

20. Hans Jensen, II, 1945 s. 416.
21. Arvefæsteskode i Brahetrolleborg Godsarkiv, 7.a.1, Landsarkivet for Fyn (LAF).
22. Gregers Begtrup 1806, s. 427 f.
23. Se Sigurd Jensen, 1950 s. 172-173.
24. Jf. gennemgangen af fæstevilkår i Gregers Begtrup, 1806 s. 427-432.
25. Landgilden var den årlige afgift fæsteren måtte erlægge for brugen af agerjord mm. Småredsel indgik som del af landgilden, og var udredning af små ydelser så som få stk. lam, gæs, høns æg o. lign., jf. *Dansk kulturhistorisk opslagsværk*: Landgilde.
26. Jf. Lois Bobé, 1916 s. 189, hhv. arvefæsteskode, Brahetrolleborg godsarkiv 7.a.1, LAF.
27. Gregers Begtrup, 1806 s. 427.
28. Se Thorkild Kjærgaard, 1980.
29. Se Svend Aage Hansen, 1970.
30. Hans Jensen, 1937 s. 241-263.
31. Ved en møntreform 1873 fik man kroner og øre som møntenhed i Danmark – tallene i figuren er således omregnet til rigsdaler og skilling for tiden efter 1873.
32. *Det danske Landbrugs historie*, I, 1925 s. 199-200 hhv. s. 202-3.
33. *Det danske Landbrugs historie*, I, 1925 s. 197-198.
34. Per Grau Møller, 1990 s. 67 ff.
35. Dvs. mellem 0 og 1 tønne hartkorn.
36. Jf. *Det danske landbrugs historie*, III, 1988 s. 28 hhv. 223.
37. Per Grau Møller, 1990 s. 133.
38. Skrubbeltrang i: *Det danske Landbrugs historie*, V, 1934-45 s.350.
39. Per Grau Møller, 1990 s. 131.
40. Per Grau Møller, 1990 s. 130.
41. Per Grau Møller, 1990 tabelbilag 13 s. 475.
42. *De Fynske Hovedgårde*, 1995 s. 41.
43. Adam Schacke, 2003 s. 113-115. Se i øvrigt samme for definition af enkelt- og enestegårde.
44. Michael Venge, 1982 s. 52 f.
45. Jf. definition af skovbygd i *Kulturhistorisk Inddeling af Landskabet*, 1997 s. 40-2.
46. Jf. Niels Rasmussen Søkilde, 1999 (1894).
47. *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*, 1997 s. 11.
48. Jf. Erland Porsmose, 1987 s. 25 og *Kulturhistorisk Inddeling af Landskabet*, 1997 s. 48-51.

49. Se min artikel i *Fynske Årbøger* 2005 samt mit speciale; René S. Christensen, 2005.
50. Niels Rasmussen Søkilde, 1999 (1894) s. 65-6, 82-3, 84-5 og 91.
51. Denne gård blev afstået til godsejeren af arvefæsterens arvinger i 1799, da ingen ville købe den. 4 tdr. l. udskiltes 1799 og yderligere 6 tdr. l. mellem 1800 og 1806 og atter 2 tdr. l. 1812. 1818 overtog Reventlow igen gården, fordi ingen bød på auktionen. Niels Rasmussen Søkilde, 1999 (1894) s. 116-117.
52. En mark købtes tilbage 1810. Niels Rasmussen Søkilde, 1999 (1894), s. 10.
53. Niels Rasmussen Søkilde, 1999 (1894) s. 10-11.
54. Merete Johansen, 1984 s. 92 ff.
55. Niels Rasmussen Søkilde, 1999 (1894) s. 108.
56. Fridlev Skrubbeltrang, 1978 s. 205.
57. Jf. *Dansk kulturhistorisk opslagsværk*, 1991.
58. Jf. arvefæsteskode, Brahetrolleborg Godsarkiv, 7.a.1, LAF.
59. Carl Dalgas, 1992 (1837) s. 443.
60. Jf. *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*, 1997 s. 38, hhv. Per Grau Møller, 1990 s. 46.
61. Jf. kort s. 33 hhv. 39 i *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*, 1997.
62. Per Grau Møller, 1990 s.44 ff., se fig. 4,1.
63. Jf. Niels Rasmussen Søkilde, 1999 (1894) s. 43 f.
64. Jf. Niels Rasmussen Søkilde, 1999 (1894) s. 68 ff.
65. Niels Rasmussen Søkilde, 1999 (1894) s. 126.
66. Niels Rasmussen Søkilde, 1999 (1894) s. 112.
67. Niels Rasmussen Søkilde, 1999 (1894) s. 104.
68. Jordebogen 1878 er ikke genstand for skemalægning, da der ikke er oplysninger om fæstestatus.
69. Jf. J.A. Tork 1950-52, s. 145.
70. Eksklusiv skolegods og der er nogle tidl. fæstehuse inddraget til skov (bl.a. Oweihi i Gerup).
71. Jf. Regnskaber over salg af bøndergods, Brahetrolleborg godsarkiv 7.a.18, LAF.
72. Jordebog 1900 hhv. 1866, Brahetrolleborg godsarkiv, 3.a.13 hhv. 3.a.8 LAF.
73. Jf. jordebog 1900 og forpagtningskontrakter, Brahetrolleborg godsarkiv 3.a.13 hhv. 14.1, LAF.
74. Holmelund og Lystgård o. 1902, Fagsted o. 1915, jf. forpagtningskontrakter, Brahetrolleborg godsarkiv 14.1, LAF.
75. Tallene for 1878 og 1900 er omregnet fra kroner og 1920 er ikke medtaget, da alle arvefæstere var overgået til selveje.
76. Per Grau Møller, 1990 s. 310.

77. Jf. Hans Chr. Johansen: *Danmarks Historie* bd. 9, 1985 tabel s. 126.
78. Per Grau Møller, 1990 s. 69.
79. Per Grau Møller, 1990 fig. 6,6-6,8 s. 184ff., fig. 6,9 s. 190, fig. 6,12-14 s. 204ff., fig. 6,18 s. 216 ff., fig.6,20-6,23 s. 231ff., fig. 6,28 s. 246.
80. Paw Stylsvig Jeppesen, 1991 s. 86.
81. Per Grau Møller, 1990 kort s. 309 sammenlignet med bygdekort i *Kulturhistorisk inddeling af landskabet*, 1997 s. 40.
82. Paw Stylsvig Jeppesen, 1991 s. 55.
83. Hans Jensen, II, 1945 s. 215-6.
84. Jf. Lois Bobé, 1965 s. 191-192.
85. Terkel Mathiassen, 1943 s. 106 hhv. s. 109.
86. SP2339, SP2340: Realregistre til Skøde- og panteprotokoller ca. 1780-1930.
87. Lois Bobé, 1916 s. 189.
88. Forpagtningskontrakter 14.1, Brahetrolleborg godsarkiv, LAF
89. Brahetrolleborg godsarkiv 18.a.97, LAF.
90. Niels Rasmussen Søkilde, 1999 (1894) s. 135-138.
91. Per Grau Møller, 1990 s. 389.
92. Brahetrolleborg godsarkiv, Fæste og Hoveri, Salg af bøndergods 1864-1919, 7.a.18, LAF.
93. Ellen Christensen-Dalsgaard, 1987.
94. Jf. Ellen Christensen-Dalsgaard, 1987 s. 211-231.

Forfatter

René Schrøder Christensen (f. 1970), cand.mag. i historie fra Syddansk Universitet 2005. Speciale om fæstegodsets udvikling på Brahetrolleborg. Ansat som forskningsassistent ved Kartografisk Dokumentationscenter, SDU, i et kulturmiljøregistreringsprojekt i samarbejde med Storstrøms Amt.

Viemose og Balle

– en dansk risbygd i Kalvehave sogn

Omkring 1770 opmålted de landsbyer i Sydsjælland, som lå under de kongelige rytterdistrikter med henblik på matrikulering og salg til private. I forbindelse hermed skabtes en serie af kort, som udmærker sig både ved æstetik og ved indhold, idet de beskriver landsbyens struktur før udskiftningen. Omkring Kalvehave i Sydsjælland eksisterede en særlig jordbrugsøkonomi, hvor udnyttelsen af skoven i højere grad end andre steder indgik i driften, blandt andet med produktion af båndkæppe, karbånd og andet til salg i København. Forfatteren bruger kort og andre kilder til en vandring rundt i de undersøgte landsbyer.

I året 1772 blev der tegnet to af de smukkeste ryttergodsdistriktskort, man kan forestille sig. De viser landskabet så tydeligt, som fløj man hen over det i ballon. Man kan se hver ager, hver høeng og alle skove, af hvilken type de end måtte være, i de to nabobyer Viemose og Balle på Sydsjælland. Man kan se samtlige gårde og huse, vandløb, gravhøje og meget mere. Studerer man de to kort grundigt, opdager man snart deres egenart. Trevangsbrugenes agre har en noget særegen organisation, ligesom der er en betydelig mængde høenge i nogle af skovene og store lysninger i andre.

Allerede Frits Hastrup noterede sig byerne som skovrækkebyer, sådan som de var kendt fra det nordøstlige Tyskland.¹ Karl-Erik Frandsen omtalte nogle af kortenes karakteristika, og Bo Fritzbøger omtalte byerne som danske eksempler på risbygder.² Dermed menes landsbyer med en særlig driftsform, som blandt andet er kendt fra gammelt dansk land i Skåne. Endelig har Holger Munk i forbindelse med en skildring af løbende stridigheder mellem godsejer og bønder fremdraget en række spredte forhold vedrørende områdets brug.³ De fire forfattere omtaler forholdene i anden forbindelse og kommer derfor ikke helt i dybden med alt omkring land- og skovbrugsforhold. Dertil kommer, at oplysningerne findes fordelt over mange kilder og dermed er vanskeligt tilgængelige.

Jeg synes, at de to usædvanlige kort og de specielle forhold på egnen fortjener en samlet beskrivelse. Samtidigt vil jeg undersøge, om man kan opfatte området ved Viemose som risbygd af en type, der svarer til forholdene, som de var i Sydsverige førhen. Hvis de gør det, ville det være et forsøg værd at undersøge, om der findes indicier for forekomst af risbygd andre steder i Danmark.

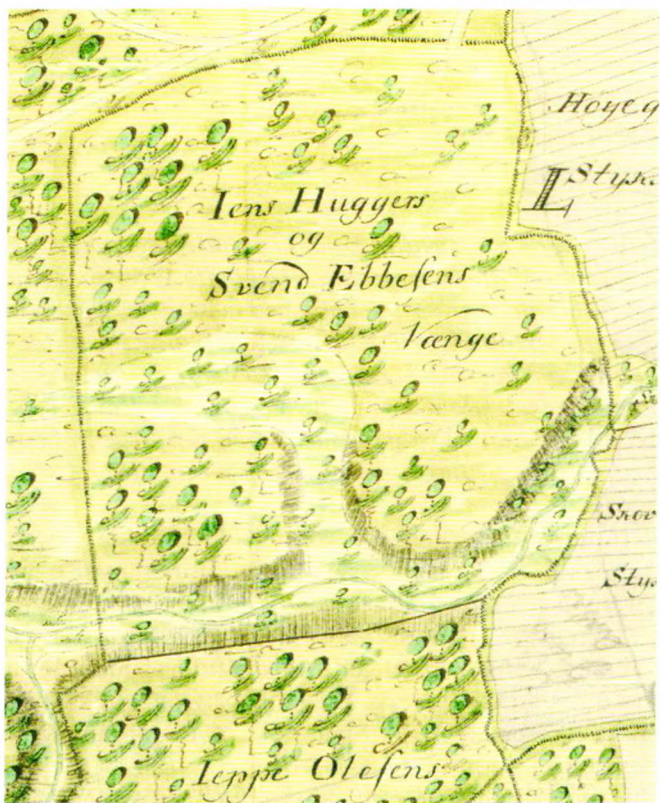

Fig. 1. Jens Hugger og Svend Ebbesens vænge 1772, som det fremgår af rytterdistriktskortet. Syd herfor Jeppe Olesens vænge. Den lysegrønne signatur med træer i den sydlige del af vænget viser elleskov, og det er også et mere fugtigt område med en lille bæk. I den øvrige del bliver træerne tættere mod vest, mens der næsten ingen træer er helt mod øst. Det skal vise, at overskoven længst mod vest tynder ud til underskov for at ende i noget, som nærmest ligner eng med enkelte træer.

Hovedmålet er at gøre det så smukt gengivne landskab forståeligt, at få det til at leve.

Far og søn taler med landmålerne

Det var i det tidlige forår 1772 omkring påskehelligdagene, at Lars Hugger og hans søn Jens fra Balle var gået i gang med at sætte gærderne – hegne – omkring deres skovvænge. Det vil sige, at de sørgede for, at risgærderne var i orden. Det var endnu før pil og poppel var kommet ind som karaktertræ langs skel og veje på egnen og dermed var blevet grosted for det materiale, som man flettede gærderne af. Det måtte man her stadig hente i kratskove og i udmærker, og det havde været noget af et arbejde for de to mænd at få det ordnet.

Før de gik hjem, bød deres nysgerrighed dem at se på hegnene om naboernes vænger, der lå lige syd for deres eget. Hverken Jeppe Olesen eller Chri-

Agerstykk Lusm.	Mønstrens Navn.	N ^o .	Ager			Eng			Liggingsh for Ageren.
			Brud.	Brud.	Lang	Brud.	Brud.	Lang	
Hestehøjs - Ager, Løber Øst-V. Jens Huggers maalt for Køden	Donnd Løber	1.	15 $\frac{1}{4}$	14 $\frac{1}{2}$	237.	14 $\frac{1}{2}$	14 $\frac{1}{2}$	43.	Vesten.
	Jens Huggers	2.	17.	15 $\frac{3}{4}$	302.	15 $\frac{3}{4}$	15 $\frac{3}{4}$	10.	
	Jens Løber	3.	15 $\frac{1}{4}$	13 $\frac{3}{4}$	320.	13 $\frac{3}{4}$	13 $\frac{3}{4}$	15.	
	Donnd Løber	4.	16 $\frac{3}{4}$	16 $\frac{1}{2}$	230.	—	—	—	
	Øst Løber	5.	16.	15 $\frac{1}{4}$	241.	—	—	—	
	Donnd Løber	6.	17.	14.	255.	—	—	—	
	Donnd Løber	7.	18.	14.	272.	—	—	—	
	Jens Løber	8.	18.	15 $\frac{1}{4}$	295.	—	—	—	
	Jens Løber	9.	17 $\frac{1}{4}$	13.	320.	—	—	—	
	Løber Løber	10.	17 $\frac{1}{4}$	16 $\frac{3}{4}$	347.	—	—	—	

Fig. 2. Del af opmålingsprotokollen for Balle 1772. Først nævnes ageren, i dette tilfælde Hestehøjs Ager, som løber øst-vest og måles fra nord. Den næste kolonne har de enkelte agerstykker – nummer to er Jens Huggers. På hans stykke er den østlige bredde er 17 alen og den vestlige 15 $\frac{3}{4}$ alen, mens længden er 302 alen, omkring 190 meter. Til stykket hører også en eng liggende vest for ageren, 13 $\frac{3}{4}$ alen i bredden, 15 alen i længden.

stopper var for omhyggelige med at få deres gærder i orden. De havde hver et mindre vænge ved siden af Huggersfamiliens. Men for en gangs skyld havde de allerede været ude for at lukke deres gærder. De skulle åbenbart ikke nyde noget af at være nødt til at give øl, som de havde måttet gøre sidste år, endda en hel tønde, fordi de havde smølet med gærderne.

De to bønder fortsatte hjemturen østpå langs hegnet mod Nørre Viemose bys jorder. Så fik de også set, hvordan det havde det. De var ikke nået ret langt, før de hørte stemmer. De kom fra to herrer, der talte sammen, mens nogle bønder stod og lyttede til deres kloge ord. Den ene af de fine herrer kendte de fra flere samtaler, for det var jo landmåler Peter Stern, der gennem en tid havde arbejdet med at opmåle Balle bys jorder og indhente oplysninger om landbrugsdriften, som den skulle afspejle sig på de nye kort over ryttergodset. Den

anden herre, der så mindst lige så fin ud, var vel så ham, der målte i Viemose. De diskuterede i hvert fald fag, så det forslog.

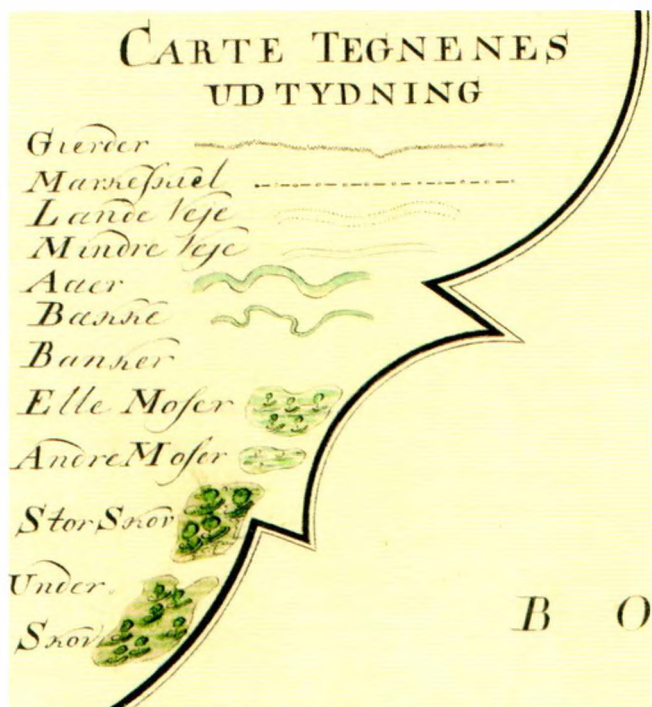
Det, de først talte om, var, om de to kort, som de var i færd med at oprette, nu også kom til at passe sammen dér, hvor byernes jorder mødtes. De var rørende enige om, at det ville de gøre. Bønderne turde ikke sige noget til de to fagfolk. Det havde de heller ikke haft grund til, for kortene viste sig siden at passe fint sammen på nær en alen eller halvanden.

Men så gav de sig til at diskutere nogle detaljer, som åbenbart var vigtige for dem, men som bønderne ikke forstod et ord af. Det drejede sig om at finde ud af, om de signaturer og påtegninger, som de gav deres respektive kort, nu også var blevet ens for de samme ting på den måde, de havde aftalt. Det skulle være sådan, at store træer var tegnet som store træer, og at underskov også var vist som underskov. Signaturen for risgærder skulle være ens fra gærde til gærde, desuden skulle der påføres en særlig signatur for *intet hegn*, det havde vist sig praktisk. Høengene skulle også være ens, og gårdene skulle være tegnet ens røde og vise bygningerne præcist, så man kunne se, om der nu var tre eller fire længer, eller om det bare var et hus. Men begge landmålere var vant til deres arbejde og kom ikke i tanke om nogen uoverensstemmelser. Det var godt, for det var et krav, at ryttergodskortene havde et fælles præg.

Sterm kendte godt Lars Hugger, så han benyttede lejligheden, når han nu alligevel havde ham foran sig, til at høre nogle detaljer om egnens underskovsdrift. Han havde nemlig hørt, at bønderne påstod, at det var dem, der havde opelsket båndkæppeskoven. Han ville da ellers mene, at den var fremvokset af sig selv som al anden skov. Dertil svarede Lars Hugger, at det var da også rigtig nok, men det var bønderne, der havde hæget om skoven og fredet den for græssende kreaturer. Det var også dem, som sørgede for, at der blev hugget til rette tid, så underskovens særpræg kunne bevares. Faktisk havde båndkæppeskoven slet ikke været til uden bøndernes indsats. Sådan havde det været al hans tid, hvor det eneste, som bønderne i princippet ikke måtte røre, var eg og bøg. Underskoven var da også blevet bedre og bedre, så længe han havde levet – han var født år 1700. For resten havde han hørt, at man havde båret sig ad på samme måde længe før hans tid, og at man altid også havde hugget noget til gærdsel af de forskellige underskove. Men når man huggede, så tog man ikke rub og stub. Man sørgede for, at de enkelte års hugster ikke lavede for store huller i underskoven, så det blæste ind og ødelagde skovens fugtighed. Og man udvalgte omhyggeligt, hvad der var nødvendigt og sørgede for ikke at skade buskenes fremtidige liv, for deraf afhang deres egen indtægt.

Hvad Balle bys båndkæppeskov angik, så havde den været større førhen. Men befolkningen voksede, og det gjorde det nødvendigt at få dyrket noget mere korn og særlig lidt flere ærter. Det havde fået de seks bønder i Balle til

Fig. 3. Signaturforklaring til kortet over Balle 1772. Den er mådelig, men hvad der er specielt for kortene over denne egn, er deres sondring mellem forskellige skovtyper: højskov, underskov og elleskov. Det kan tolkes som et udtryk for, at skoven spillede en større og mere differentieret rolle end på andre steder.

lige så stille at rydde nogle af haslerne i hver deres part af Strandskoven. Det havde øget arealet af engbund, hvilket bestemt ikke var nogen skade til for dyreholdet, og netop der lå muligheden for at så mere korn i skiftende agerstykker i engen uden at skulle bruge mere gødning af den grund, for kraften sad i grønsværen, forklarede Jens Hugger.

De to landmålere udtrykte ønske om en dag inden for længe at få forevist driften af båndkæppeskoven, for de havde ikke forestillet sig, at der var noget indviklet ved den. Desværre, sagde gamle Lars Hugger, det er for sent for i år. Når først saften stiger i buskene, tåler de ikke så godt at blive stævnet, så det er vi færdige med for en måned siden. Og så enedes de om at gå hjem til kødgryderne og middagsøvnene i stedet.

Carte over Wiemose Byer Aar 1772

Man bemærker, at der er fire navngivne marker eller vange på kortet over Wiemose by. Der er Nordre Mark, som altid ligger til Nørre Wiemose, og Søndre Mark, der altid ligger til Sønder Wiemose, samt Vestre Mark, der er delt i en

nordlig og en sydlig del til hver sin byhalvdel.⁴ Alle fald i disse vange er navngivne. Skønt der således er tre vangenavne, dækker de dyrkningsmæssigt kun over to vange i et trevangsbrug, fordi selve byen er todelt. Dertil kommer så Østre Mark, hvor der til hver gård i den lange skovrækkeby foruden haven ved gården østfor ligger en *Tofteraad* – formentlig betyder det en rad af tofter – der tydeligt nok hører til den gård, som den ligger ud for. Ialt er der 32. Der er da også udkørsler fra mange af gårdene direkte til egen tofteraad. Ejendommeligt er det så, at Østre Mark, der på kortet med forskellig farve ses at høre til henholdsvis Nørre og Sønder Viemose, og som må antages at være særeje til den enkelte gård, virker som byens tredie vang. Blot er den ikke delt i fald. Man bemærker, at vangene her er navngivet *-mark*, hvilket andre steder gerne har betydet hele en landsbys tilliggende og rettighed i udmarken. Skulle det være et udtryk for begyndende københavneri blandt korttegrerne?

Vest for landevejen fra Præstø til Kalvehave, langs hvilken byen ligger, ses et par sogneveje med hovedretning mod vest. De giver gode tilkørselsforhold til en del af Sønder Viemoses fald. Men der er mange fald uden vejadgang i begynde bydele, noget der giver afhængighed af hinanden.

Kortet er udstyret med en mådelig signaturforklaring, der dog er til nogen hjælp. Således skelnes der mellem overskov og underskov, våd og mere tør bund og et par forhold vedrørende gærder. Det gør det muligt at se, at de mange små *lunde* i vangene udgøres af underskov. De findes i områder med våd bund, og særligt langs de mange små vandløb. Det fremgår af signaturen ligesom moser med eller uden træer. Begge dele er formentlig anvendt som høenge, når de pågældende områder *var inde* i omdriften og derfor ikke blev græsset af før ævrets opgivelse.

Alle byens vange er indgærdet mod hinanden med en signatur, der generelt på de gamle kort betyder *risgærde*. Dog er der ikke gærde mellem Nørre og Sønder Viemoses halvdele af Vestre Mark. Det ses af en særlig og usædvanlig signatur for manglende gærde. De to halvdele bliver åbenbart drevet med samme afgrøde i samme år og hviler samme år. Der er også gærde mod Hestehaven, som ligger vest for Vestre Mark, og mod Strandskoven, skoven øst for Østre Mark, af hensyn til græssende husdyr, der skal holdes inde på den hvilende mark og ude af Strandskoven. Desuden er der gærde mellem Strandskoven og Balle Strandskov samt mod Kalvehaves jorder fra kysten i øst til lidt vest for landevejen, hvor der ses nogle huse med haver.

På lange stykker er vangene ikke frahegnet nabobyernes vange. Det røber formentlig, at der var vangeforbund med tilliggende ejerlag. Det vil sige, at man sørgede for at dyrke det samme år for år i to byers tilstødende vange. I sydenden af Sønder Viemoses område ses tre gravhøje, af hvilke i hvert fald de to genfindes på et senere kort fra 1911.

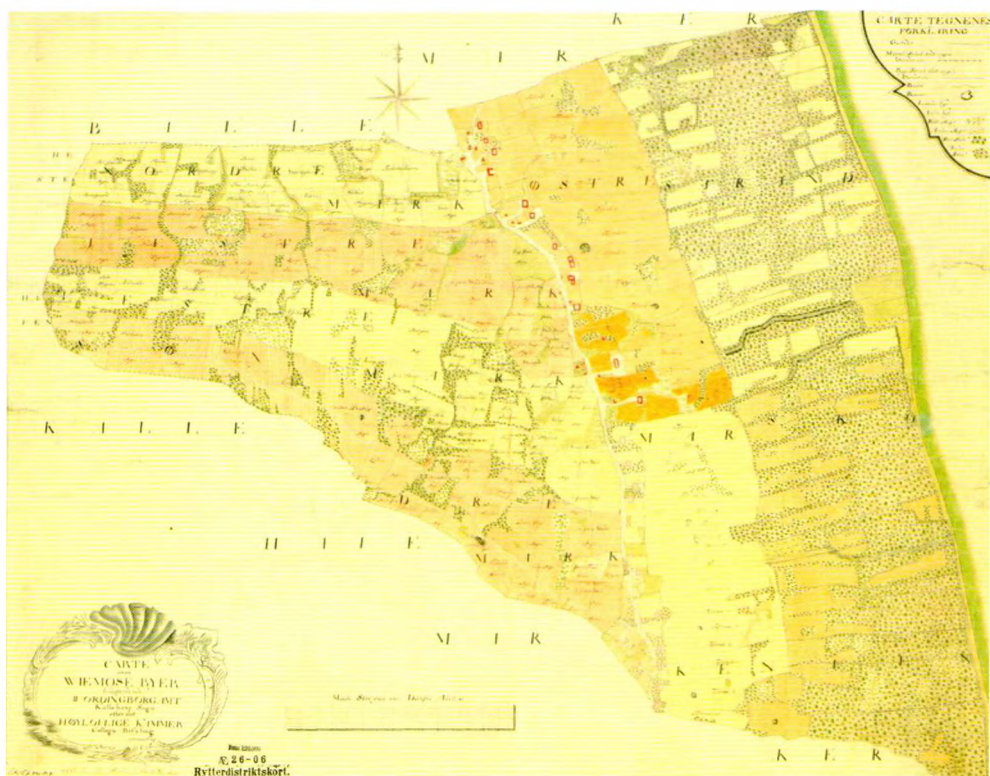

Fig. 4. Rytterdistriktsskorte over Viemose 1772. De to farver på agrene markerer tilliggen- det til hver af de to byer. Gårdene ligger i en lang række, næsten nord-syd.

Om navnene på vange og fald også et par bemærkninger. Vangenavnene er meget enkle og fortæller kun om den relative beliggenhed. Nogle af faldnavnene fortæller mere interessante ting. Det kan være om nærheden til skov eller andet: Skovgårde Agre, Bavnehøjs Agre, Gade Agre. Navnene kan også fortælle om agerens egen karakter: De Lange Agre, Kield Stykket – kield er kilde – Elle Stykket, et agerstykke mellem to småskove med våd bund og en mose. Endelig kan navnet fortælle om forskellige andre forhold. Bøghøjs Agre ligger vel ved en skovrest nær en gravhøj, Mønehule Holme er en forhøjning i kanten af en lille dal. De Lange Rækker er en samling af påfaldende lange og smalle agre. Mod nord i Nørre Viemose ligger Mølle Bierg Stykker og røber, at der har været en vindmølle på et tidspunkt. Navnene fortæller ikke meget om det landskab, der engang må have gået forud for det, der var i 1772. Kun nav-

Fig. 5. Udsnit af det kortet over Viemose, visende den nordlige del af Viemoses Vestre Mark. Mod nord er grænsen til Balle by. På kortet er to skel mellem byerne. I det nordlige er et gærde, mens der ikke er noget sydligt gærde mellem de to byer – her er endda en særlig signatur for det manglende gærde. By-skellet går mellem agre af samme navn, her Munkehule Agre. Nederst til højre De Lange Rækker, hvoraf de to længste næsten går fra kant til kant i dette udsnit.

net Bøghøj røber erindringen om skovrester i Søndre Mark eller måske om tilgroning af jord, der på et tidspunkt havde været åbent land engang. Straks vest for byen ses Enghavesøen, der er signeret som eng og ikke som sø – måske er det en vintervåd lavning. Der er stadig et vådt drag i nutiden. Nær den ses Tyreng, som i dette tilfælde formentlig er et stykke høeng, der stilles til rådighed for den bonde, der det år har bytyren på kost.

Om selve byen er at sige, at der til hver enkelt gård og hus hører et åbent stykke hegned med et risgærde der ligger op til bygningerne, og som formentlig er vænger til kalve, får og gæs og måske til syge dyr eller drægtige hopper. Der er også ved siden af de fleste gårde og huse et hegned areal med en under-skovslignende signatur, som må antages at betyde frugthave. Samtlige gårde ligger på landevejens østside, hvor også tofteraaderne ligger straks øst for vænger og frugthaver. De fleste huse ligger på landevejens vestside med deres

hegnede haver. De har ikke andel i tofteraaderne og er formentlig – bortset fra haver og småvænger – jordløse.

Mellem Østre Mark og stranden ligger Strandskoven, en efter vor målestok højst mærkværdig skov. Hastrup opfatter den som en blanding af skov og rydningsland.⁵ Skoven er, som farverne på kortet viser, ligesom agerjorden delt mellem Nørre og Sønder Viemose. Skovens træbevoksede dele er i hovedsagen signeret med en blanding af underskov og *stor skov*, som overskov betegnes i signaturforklaringen. Overskovens hovedtræart var eg, underskovens var hassel. Desuden fandtes der lidt bøg samt podede vildæbler og vildpærer, i alt 398 frugttræer i Strandskoven alene foruden naur.⁶ Skoven ses opdelt i parter til de enkelte gårde i byen, og disse parter ligger ud for den tilsvarende gårds tofteraad. Hver part er hegned med risgærder, og nogle af parterne er tilmed delt i to eller tre dele af tværgående risgærder. I næsten alle disse lodder ses åbne arealer, i alt ca. 65. Det må være dem, som Munk omtaler som enge i skoven.⁷ Desuden er der ved grænsen mellem de to Viemosebyer ved kysten lidt eng af samme farve som Balle bys strandeng.

Strandskovens brug

I samtlige lodsejeres parter ligger de ca. 65 åbne arealer, som tilsammen andrager fra 10-30% af af de fleste lodders samlede område. Kortets signaturforklaring fortæller ikke, hvad det drejer sig om, men det gør som nævnt Munk, ligesom han har en del andre oplysninger fra forskellige kilder, der – ved at blive stillet sammen – fortæller om en tilsyneladende forhistorisk driftsform.⁸

De åbne områder er bøndernes høenge i skoven. Desuden fremgår det, at der i skoven i forbindelse med udskiftningen år 1800 er optalt 180 små agre. De omtalte åbne arealer er hver for sig alt for store til at kunne omtales som *små agre*, desuden er der ikke 180 af dem. Det bliver mere meningsfyldt, hvis man går ud fra, at agrene er små dele af den enkelte eng. Det vil sige, at hver gård har et agerareal til rådighed udenfor byens vange og tofteraaderne, der jo som nævnt indgik i trevangsbrugets fællesskab. Det fremgår, at skovlodderne eller *Strandhaverne*, som de blev kaldt af de lokale, normalt ikke blev afgræsset af kreaturer. Faktisk skete det først i to tilfælde i forbindelse med det langsomme bortfald efter udskiftningen af den stævningsdrift med produktion af båndkæppe, tøndebånd, der hidtil havde været væsentlig for gårdenes indtægt fra skoven. Man kan få den tanke at spørge, hvorfor der i det hele taget behøvedes hegn mellem parterne, når de ikke blev afgræsset. Formentlig har der gået heste på græs i skoven, som det var hyppigt for eksempel i de store stævningskove ved Als i Himmerland.⁹

Om fordelingen af underskov og åbne enge i Strandskoven, som det er vist på kortet, er præcis, kan man ikke afgøre – i store træk er den nok korrekt. Af

Fig. 6. Udsnit af kortet over Viemose, visende en del af Strandskoven. Signaturen viser en blanding af over- og underskov. Karakteristisk er der på grænsen til næsten alle agerlodder underskov, hvilket tyder på stævning.

de spredte oplysninger får man et indtryk af driften i Strandhaverne. Det drejede sig mest om stævningsdrift på hassel. Her har omdriftstiden været syv til ti år alt efter, hvor store stager man ville have, om det skulle være båndkæppe eller karbånd. Det har været haslernes tilvækstforhold, der bestemte omdriftstiden. De var den væsentlige indtægtskilde, og hensynet til dem gik derfor forud for produktion af høg og korn i Strandskoven. Skovbunden er angivet som fugtig eller våd. Efter signaturfortegnelsen er den elleskov på store stykker. Det passer ikke med virkeligheden, idet Munk beskriver skovens indhold af træer ret nøjagtigt. Lad os antage, at den på andre punkter så mangelfulde signaturforklaring slet ikke har medtaget det forhold, at bunden på grund af høj grundvandsstand og haslernes skygge har været gennemfugtig og givet ophav til mindst tre forskellige bække, der løber mod stranden i små slugter. Det er nøjagtigt samme forhold, som vi mødte i byens faste vange. Vi er i tiden, før dræning og grøftning af agerjord og skov kom ind i billedet.

Hvor om alting var, så fandtes der i skoven et par ellemoser, og den nedstævnedede el blev anvendt til gærdsel eller, hvis ellen var blevet meget stor, til stænger, lægter, vognstænger og træsko. Det har kunnet spare noget på de efterspurgte hasler. Der fandtes også en del stævnedede naur, hvis træ kunne bruges til fremstilling af hjulfølge, så længe træet var ungt. Det nævnes 1779, at nogle naur blev stævnet i toppen, mens andre blev sat på roden. Stævning gav lys til skovbøndernes græs, og stævning fik træerne til at trives bedre. Når de stævnes, skyder de igen og tykner som piletræer, siger en bonde. Folk blev bebrejdet, hvis de for nemheds skyld huggede ellene vel højt oppe. Man plantede af og til hassel på åbne arealer. Munk mente, at det var for at slippe for overskovens træer. Det er næppe korrekt, dem vidste man vel at slippe af med, hvor de skyggede for meget. Bønderne siger selv, at hvis opvækst af eg og bøg fik lov til at få frit slag, så ville hasselskoven være kvalt på ti år. Fra Balle by hører man om, hvorledes Jens Hugger i 1784 meget forsigtigt udtyndede sine hasler busk for busk i sit vænge. Det var ganske, som man gjorde i Refsvindinge i regulær løvengsdrift.¹⁰ At hans naboer siden huggede rub og stub ganske ulovligt på anden mands grund, kan man måske tyde derhen, at driften var ved at gå af mode på egnen. Man skovede ikke alle hasler i sit stykke på én gang, så ville de være alt for længe om at skyde igen. Haslerne stod på steder så tæt, at man ikke kunne køre mellem buskene og dårligt nok gå. Det var med til lokalt at beskytte opvæksten af eg og bøg så meget, at godsejeren af fandt sig med bøndernes fjernelse af uønskede skyggetræer.¹¹

Munk fortæller desuden, at kreaturerne blev holdt ude af skoven, også når ævret var opgivet, for de åd haslerne.¹² Derimod kunne der godt gå heste, for de lod haslerne i fred, får man at vide. Hugsten eller stævningen skulle ske om vinteren.

Det drejede sig om store mængder båndkæppe, i 1730 solgtes ikke mindre end 30.000 stykker til København. Det var 1.000 kæppe fra hver gård i gennemsnit. Store karbånd lavede man af ask, dog i mindre mængder. Nødder var der mange af, og de måtte ikke plukkes, før de var vel modne. Netop stævnedede hasler, der står lyst, bærer mange nødder, men når buskene bliver for gamle og skygger for hinanden, falder udbyttet. Hassel blev anvendt til at brænde trækul af. På Lekkende vandmølle blev der i 1680 lavet krudt med trækul af hassel fra Viemose Strandhaver.

Munk lader sin omtale af skoven gælde tilbage til 1660, formentlig fordi hans kilder var besigtigelser efter svenskekrigene samt udskrifter af tingbøger tilbage netop til 1660.¹³

Det er lidet sandsynligt, at driftsformen da skulle være opstået pludseligt. Produktion af ris er da også for Kalvehave sogns vedkommende omtalt fra hen i 1500-årene og forekomst af gamle ege i Viemose er nævnt 1671 hos Svend

Gissel.¹⁴ Bjarne Stoklund sandsynliggør, at produktionen af båndkæppe havde sin oprindelse i behovet for tøn timer til sild på Skånes middelalderlige silde-markeder ved Skanør.¹⁵ Der var efterspørgselen så stor, at man en tid måtte helt til Vestnorge for at få båndkæppe nok til tønderne. Det forklarer også, hvorfor der førhen havde været lavet båndkæppe i flere af egnens øvrige byer, og hvorfor det stort set var holdt op.

Skovbundsfloraen er på steder meget rig og præget af sit kalkindhold med arter som blå anemone, skovvikke og hvidgul skovlilje.¹⁶ Det er arter, der er hyppige i visse af Sydsveriges løvenge.

Carte over Balleby og Sageby Mølle Aar 1772

På kortet over Balle og Sageby Mølle ser vi, at Balle har tre marker: Baael Holts Mark, Lille Mark og Østre Marken. De to første er vist med fald, agre og mange navne. Der er småskove og bække i vangene samt små enge som i Viemose. Den østre marks største del består af en række parallelle arealer hegnede fra hinanden og beliggende ud for hver gård i byen ganske som tofteraadene i Viemose. Helt mod syd er dog nogle navngivne fald samt en ellemose uden for tofteraadens omdrift. Her ligger også nogle hegnede vænger. Det sydlige er åbent og hedder Ryttere Vænget, så man kan huske, at man er på et ryttergods. Et underskovsbevokset vænge nordfor hedder Stubbe Have, vel en gærdselsskov. Dertil kommer tre andre vænger med og uden underskov: Stor Vænge, Lille Vænge og et, hvis navn er ulæseligt. Byen er som Viemose en skovrækkeby med træbevoksede haver ved gårdene, blot er den meget mindre. Desuden ligger den ikke ved landevejen fra Præstø til Kalvehave, men et lille stykke østfor ved en sidevej, der ender blindt ved byens nordende.

Øst for Østre Marken ligger et stykke skov af betydelig størrelse ud mod stranden. Det er en fortsættelse af Viemose Strandskov mod nord, blot er den næsten alene signeret som underskov. Den er hegnet og delt som Viemoses skov, men den adskiller sig ved, at de åbne arealer er langt større end i Viemose Strandskov. Fra den kommer der en slugt ind i Balle bys skov. Skovens vestlige halvdel, der er karakteriseret ved at rumme de største åbne stykker, og som til dels er frahegnet skovens østlige halvdel, hedder Mellem Marken, som om den indgik i omdriften af vangene. Balle bys strandhaver er helt borte i nutiden. Det er nærliggende at antage, at de blev anvendt akkurat som Viemose Strandskov.

Mellem skoven og stranden ligger en engbræmme, der er 150 meter bred på midten, bredere mod nord, smallere mod syd. Man må antage, at det mest drejede sig om strandeng, saltpåvirket eng ved havet. Der er gærde mellem skov og eng, men der er dog en del træer inde i engens høje side mod skoven. Mod nord hedder engen Brydemade, længere mod syd hedder den Maderne. Endnu

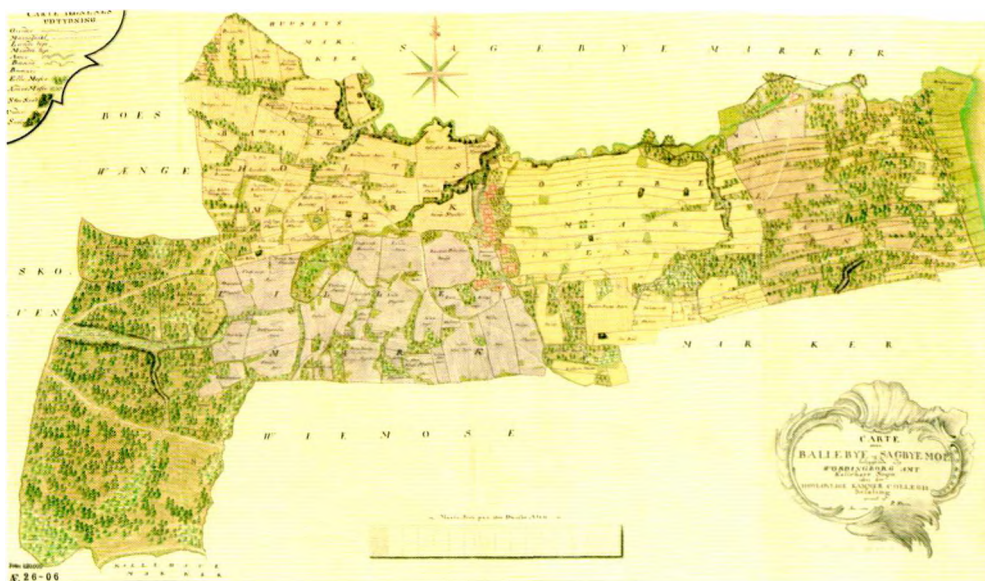

Fig. 7. Rytterdistriktskortet over Balle by 1772. De tre marker omkring byen er markeret med hver sin farve. Mod vest ligger Hestehaven og de hegnede vænger. Mod øst er skoven, hvoraf den del, som er nærmest landsbyen, hedder Mellem Marken.

i 1911 var engen ikke inddiget. Navnene er karakteristiske strandengsnavne. Engens nordende findes i 1999 endnu uinddiget på et stykke af 300 meter lige syd for Mern Å. Dette stykke er fredet på grund af sin rige strandengsflora med blandt andet strandloppeurt, soløjealant, tykbladet fladstjerne og samel.¹⁷

Også mod vest i Balle bys jorder er der skov, dog af en helt anden karakter. Bortset fra fem hegnede vænger i skovens nordlige ende, der har ejernavnene påført, ligger skoven ud i et, idet vængerne spærrer for direkte adgang fra byens marker. Den er uden navn og består af tilfældigt fordelte åbne og træbevoksede områder, som er helt eller næsten helt uden høj skov. Skoven gennemskæres fra øst til vest af en vej fra Viemose og nord for vejen og parallelt med den af en slugt signeret som mose. Man må antage, at skoven nord for vejen blev brugt af Balle by. Længere mod nord, inde i Mern sogn, ligger Boes Vænge til Mern by. Disse to skovdele hedder i nutiden Sageby Skovvænge. Syd for nævnte vej hedder skoven i nutiden Viemose Hestehave. Det må være den, der omtales omkring år 1800, hvor den er i en meget dårlig tilstand på grund af fælles græsning.¹⁸ Det fremgår, at der i 1688 kunne høstes båndkæppe i

Fig. 8. Sageby mølle, fra kortet over Balle. Bygningerne er markeret med rød kant. Også her er en blanding af agre og højskov. Vandløbet er markeret med den mørkeste grønne farve – her er ingen egentlig mølledam, kun en mindre udvidelse af vandløbet.

Hestehaven, så det er åbenbart gået tilbage med dens kvalitet i 1772. Det stemmer fint med, hvad kortet viser.

Heller ikke i Balle kan man køre til alle agrene, men der er vej til strandskoven og til vandmøllen, hvortil der nok kører en del i denne ret møllefattige egn. Det er ikke muligt for mig at forklare, hvorfor Viemose Hestehave er taget med på kortet over Balle.

Kortet dækker foruden byen og dens jorder også området omkring Sagebye Mølle, der ligger i Strandskovens nordende ned til Mern Å, men altså i Kalvehave sogn. Det er først Sagebyes jorder i Mern sogn nord for åen. Det forhold, at en vandmølle er taget med på kortene over flere ejerlav, findes også for Tubæk vandmølle lige syd for Præstø, hvor møllen er vist på tre tilstødende matrikelkort fra tiden omkring 1800, som om den hørte til tre forskellige ejerlav. I virkeligheden ser det snarere ud som om, Tubæk mølle slet ikke ligger i noget ejerlavs område. Dens tilliggende har måske engang været udmark?

Man ser Sagebye mølles bygninger og bemærker, at der ikke er nogen mølledam, så vandmøllen kører åbenbart direkte på åens vand i 1772. Man ser også det for alle vandmøller uundværlige omløb, der skal tage overskudsvandet. Det går syd om møllen, der igen ligger på Mern Ås sydside som på en ø. Denne ø ses indrettet til have. Opstrøms møllen er der to og nedstrøms en gennemgravet åslyngning. Disse gennemgravninger er nok udført for at give be-

dre tilløb og afløb for vandmøllen samt for at modvirke oversvømmelse af engene langs Mern Å og det deraf affødte vrøvl med bønderne. Sageby mølle var den bedste af de tre møller ved åen.¹⁹ De to vandmøller længere opstrøms, Lekkende mølle og Mern mølle, der blev nedlagt henholdsvis i 1802 og i 1798, var græsmøller.²⁰ Det betød, at de kun måtte stemme vandet i vintertiden og ind til 1. maj. Tilsvarende åudretninger har jeg bemærket på et kort fra samme periode ved Hadsten Lilleå, hvor hensigten har været, at vandet ikke skulle stue nedstrøms Lillemølle og derved formindske vandets fald.

Syd for Sagebye mølle ligger tre hegnete områder, som synes at høre til møllen. De to vestlige er helt uden træer, det er formentlig marker. Det østlige består af åbne stykker blandet med små underskove helt som resten af såvel Balle bys som Viemoses skove langs stranden. Gad vide, om vi ikke her har at gøre med et alsædebrug på møllens jord, for her er sikkert gødning nok fra strandens tang og fra oprensning af åen?

Udmarkerne

Hverken på Viemoses eller på Balle bys kort ses nogen udmark. Umiddelbart kunne man tro, at den fælles græsning om sommeren så kun fandt sted i den hvilende vang samt i diverse vænger, kalve- og hestehaver samt måske i nogle enge efter høstet. Men således var det ikke. Der fandtes mængder af udmark, det ses blot ikke af de to kort, men nok af nogle andre af Vordingborgs ryttergodskort, som er gengivet hos Stoklund.²¹

På atlasbladet fra 1911 bemærker man en række navne, der fører tanken hen på overdrev, der har med de østligt beliggende byer og gårde at gøre. I Mern sogn ses Mernskov, Lekkende Bjerg og Sageby Skov. I Kalvehave sogn er der Viemose Skov, Bael Skov, og Kalvehave Skov, der var den del af overdrevet, som havde været Petersgaards, samt endelig Viemose Overdrev og de to enliggårde Ellebrød og Rødsbjerg, hvis navne efter udskiftningen er gået over til to nyere gårde. En tredie, Skovledsgården, var allerede i 1739 blevet nedlagt og udlagt til ekstra græsning for Kalvehave by, der på den tid manglede græsning.²² I Øster Egesborg sogn ligger Skovhuse skov. Længere mod vest og nordvest er der mange flere overdrevsnavne. På ryttergodskortet over Vestenbæk og Vrangsgaarde lægger man mærke til, at disse ejerlags nordøstgrænse er anført som Stensved Overdrev. På ryttergodskortet over Kalvehave grænser Petersgaards Hestehave, som før Petersgård blev oprettet i 1774 hed Kalvehave Hestehave, i vest mod tre navngivne og et unavngivet vænge. Vest for dem igen hedder det Stensved overdrev. Stoklund angiver, at ialt 36 byer eller ejerlag havde græsningsret på det store Stensved overdrev, som altså ikke tilhørte Stensved by alene.²³ Det var meget udstrakt, men med afbrydelser i form af nogle få ejerlags vange et par mil fra øst til vest – det er 15 km! Noget min-

dre var det fra syd til nord. En stor del af overdrevet ligger i Øster Egesborg sogn, hvor det støder sammen med Lekkende Hovskov og Stokket, som åbenbart kun var en del af det større overdrev. Stokket ses på ryttergodskortet over Udby med flere byer fra 1771. Stensved overdrev ejedes 1231 af kongen. Vordingborg havde andel i det, hvilket bekræftedes af Erik af Pommern i 1415. Roskildebispen, som ejede Lekkende gods i 1370, havde derigennem også andel i det i en periode.²⁴

Det er bemærkelsesværdigt, at der på overdrevet findes sådanne delnavne, der knytter forskellige områder til forskellige ejerlag og byer. Det samme er kendt fra det store Holte overdrev i Nordøstsjælland. Der havde hver af en halv snes ejerlag og byer efter navnene at dømme oprindeligt sit eget overdrev.²⁵ Overdrevene grænsede op til hinanden og blev derfor gennem græsningsaftaler drevet som et overdrev så stort som de sydsvenske heredsalmindinger, til det engang i 1700-årene efter lov skulle skiftes til de enkelte byer eller i dette tilfælde delvist blive til indfredet skov efter 1781. Også her havde kronen længe været godsejer. For Stensved overdrevs vedkommende ved vi intet om oprindelsen. Det kunne være opstået gennem græsningsaftaler om det, man kaldte byalmindinger, hvilket er det samme som old, ore, overdrev eller fælled. Det er blot mindre sandsynligt, fordi der var så mange deltagere. Men det kunne også være en heredsalminde, som engang havde været ingens eller kongens og efter Roskildekroniken af Harald Hen (1074-1080) gjort fælles for alle bønder. Hvorom alting er, så var hele området kongens ifølge Valdemars Jordebog, både det senere krongods, og det, som var hans egen del.²⁶ I 1772 ejede kronen stadig jorden og bønderne brugsretten til det, der voksede – bortset fra oldentræerne. I dette område havde de enkelte byer siden tidlig middelalder tid efter anden tiltaget sig rettigheder i form af haver eller vænger, måske for at husdyrene ikke skulle løbe for langt væk. Disse hegninger lå nærmest som en krans omkring overdrevet og afspejler sig i mange af nutidens skovnavne.

Stensved overdrev blev i 1774 udskiftet til de enkelte ejerlag og omkring 25 år senere til de enkelte gårde. Hvorledes det blev gjort i Viemose kan til dels ses på udskiftningskortet over overdrevet fra 1791, der delvist er gengivet hos Munk.²⁷

Munk fortæller endvidere, at vejen over Stensved overdrev før udskiftningen af jordfællesskabet førte gennem et udpræget skovlandskab, hvor der selv i de større rydninger som nord for Bakkebølle og ved Langebæk møllesø lå smålunde og stod enlige træer – navnlig af eg – så græsgangen havde et udtalt parkpræg. Det samme ses også på ryttergodskortet over Udby med flere byer for den del af overdrevet, der hed Stokket. Disse veje gav samtidigt uhindret adgang til en sådan alminde.

H. Larsen fortæller, at sognene omkring overdrevet hen i 1600-tallet havde fra 25 til 39% agerjord.²⁸ Resten var skov og græsgange med vandfyldte huller og krat af tjørn og hassel med mere. De græsningsberettigede var bønderne i alle sognene i vort område. Det meste skov var kronens, som da også havde betydelig indtægt fra oldengælden. Skoven var pletvis i god stand, andre steder var den forhugget. Den bestod af store, gamle bøge, ellemoser samt forhugget og forbiadt underskov af tjørn og andet. Skoven var opdelt af de åbne områder, så man kunne sige, at der var 140 skove. Rødbjerggårdens skov var 1/2 mil i omkreds – 100 hektar – med både eg og bøge, dog mest bøg. Viemose Vænger og Kohaven var gammel, mest udgået og tør egeskov med god underskov af tjørn, hassel og el en mil i omkreds – 400 hektar. Egeskoven var i det hele taget ved at forsvinde en del steder, og mange af træerne, såvel eg som bøg, var tørre i toppen.

Efter Kristian Hald synes egnens byer efter navnene at dømme alle at hidrøre fra vikingetiden, vist mest lige før kristendommens indførelse.²⁹ Der findes ingen stednavne af de ældste navnelag i vort område. Det kunne måske tale for en bebyggelse, der engang havde flyttet omkring i det store skovland, før den blev fast hen i vikingetid. Navne med -have kan ikke dateres længere tilbage end til middelalder. Denne brug af landet kunne netop have givet ophav til det store Stensved overdrev som større og mindre huller i skovene efter rydninger i flere omgange med efterfølgende tilgroning for hver opdyrking. Den oprindelige af mennesker kun lidet anvendte natur var forsvundet længe inden historisk tid.

Skånske risbygder

Mårten Sjöbeck har i mange arbejder skildret Skånes risbygder. Det vil sige områder, hvor man siden langt tilbage i tiden havde holdt husdyr og drevet med *skottskog*. Skott er ris, og de opstår ved genvækst efter nedskæring, skud simpelthen. *Ris* betyder det samme, men giver lidt fornemmelse af landskabets udseende. Betegnelserne er både svenske og danske, i sidste ende faktisk skånske. På dansk bruger man nu mest betegnelsen *stævningsskov*. Sjöbeck mener, at risbygderne i 1700-tallet udgjorde en overlevende del af fortidens landskab. I disse bygder var blandt andet risflettede gavle på husene karakteristiske foruden en række andre detaljer ved bygningerne. Han opregner en række udtryk for stævningsskov: buske, småskov, lavskov, stubskov med flere. Han nævner også tilsvarende udtryk fra Arent Berntsen: underskov, krat, rodhugget skov, buskatier eller blot buske.³⁰ Beskrivelserne er samlet og belagt i *Det sydsvenska landskapets historia och vård*.³¹ Her har jeg hentet nogle af Sjöbecks karakteristika for risbygden fra de senere århundreder.

Hamlede – det vil sige topstævnedede – spredte træer og rodstævnedede under-

skove var karakteristiske for risbygden. På grønsværen mellem buskene kunne slås hø, og der kunne indtages midlertidige agre. For at skåne bunden blev der normalt ikke afgræsset efter høslet. Grønsværen var grupperet i en art rum mellem grupper af hassel.

Man ryddede ikke træerne for at slippe af med dem, men for gødningsvirkningens skyld – og så naturligvis for at anvende det nedstævnedede materiale. Bundens egen gødningsevne virkede gennem brakperioder, hvor bunden imens igen *løb i skov*. Skoven blev siden skåret ned i faste omdrifter i en metode, der var overtaget fra fortiden, hvor ved en del af rødderne døde. De stævnede træers døde rødder gødgede derefter bunden med kvælstof til nytte for græs eller korn.

Det, at agrene blev kaldt *ambulerende*, skyldtes, at de efter dyrkning fik lov at gro til igen, mens nye agre blev taget ind i grønsværen år for år. Skottskogdriften, stævningsdriften, mest på rødæl, havde udviklet sig sideordnet med udmarvningen af almindingsens jordbund engang i fortiden.

Nyryddet bund var det bedste sted at producere hø. Derfor var periodevis tilgroning hensigtsmæssig. Hassel var førhen det vigtigste træ. Det gødede årligt med sit næringsrige løv og ekstra, når den blev stævnet. Brug med nedskæring kom i Skåne til at erstatte svedjebreg, særligt i skove med hassel. Sjöbeck tilføjer, at trevangsbruget var en nødløsning, hvis alder kan diskuteres. Sjöbeck mener, at der i almindelighed var alsædebrug til og med middelalderen, det vil sige til ind i 1500-tallet. Hjulplovens rolle var – ud over at vende jorden – at den skulle også kunne rydde rødder og lyng. Til sidst stoppede opvoksende træer dog græsvæksten. De måtte så atter ryddes, hvoraf fulgte ny gødningsvirkning. 40 år skulle træerne vokse, før gødsningen var effektiv, og man kunne nyrydde.

Engen udsprang af grønsværen ved hegning. Der var ikke langt fra ager til eng og tilbage igen, så længe agrene ikke var gjort permanente, og det hele var taget ind fra almindingen, hvor der ikke var nogen fast grænse mellem skov og grønsvær.

Men siden kunne de vandrende agre indgå i en fast vang. Lund og vang, skottskog og grønsvær hang sammen. Træarterne i lunden var eg og hassel, men også *ellebuske*, stævnede rødæl, kunne kaldes lund. Stævnede træer regnedes for *dyrket område*. Oprindeligt havde de *vandrende agre* ligget på almindingen. Endnu Carl von Linné talte i 1749 om sammenhængen mellem eng og ager inden for samme hegn.³² Han opfattede disse områder som *lund* og *haver*, mest bevoksninger af eg og hassel. Bunden var, hvor der voksede hassel, disse steder forholdsvis tør grønsværd, *hårdvall*. Egene var gerne underkviskede, det vil sige opstammede for ikke at skygge for meget for grønsværen. På Linnaeus tid i 1700-tallet blev dette særprægede hele af udenforstående ofte

Fig. 9. Betegnelsen lund kan dække over forskellige typer af skov. Her ses spredte, store enge, hvor underskoven af tjørn og hassel er holdt stævnet på store stykker. I græsfladerne er der god plads til agre. Skovplanterne kan overleve under buskene. Borret, Frejev. Foto: Eiler Worsøe.

opfattet som skov, siger Sjöbeck. På fugtig bund fik man våd eng, *sidvall*, når man stævnede ellene. Den var oftest uegnet til pløjning.

Hvilende agre i grønsvær omtaltes som ødeagre eller *lindor* – ental *linda*. De var træbevokset grønsvær, hvilket stort set svarer til, hvad man siden 1900 særligt i Sverige har betegnet *løveng*. Det var engbund med træer, der krævede ret høj grundvandsstand.

Det var træernes rødder samt løv og pinde og det højtstående grundvand, der gav gødningsvirkningen. De store dræningers tid blev derfor en årsag til grønsværens forsvinden. Enebær og andre skyggende træer var også skadelige for grønsværen. Sjöbeck siger således, at skånsk bøgeskov med gamle stenrøser er fremkommet af tidligere skottskog med vandrende agre.

Således var Sjöbecks opfattelse af risbygden. Den grundede sig i vid udstrækning på dokumentation og dernæst på hans bedømmelse af de biologiske

forhold i forbindelse med fortidens drift. Netop disse forhold gør hans forklaring af fortidens drift, hvis kendsgerninger man aldrig vil kunne komme helt ind på livet, troværdig.

Ligheder og forskelle mellem Skåne og Sydøstsjælland

Af væsentlige ligheder mellem metoderne de to steder må fremhæves den udbredte stævningsskift. Hassel er det vigtigste træ begge steder, men stævningsskov af rødelf findes også begge steder. Der fandtes høenge i stævningsskovene, og ingen af stederne blev de afgræsset af kreaturer efter høslæt. I haslernes skygge var der græsning og høeng, som man ser det af de gamle kort. I Skåne som i Viemose Strandhaver indtoges der midlertidige agre i engene, som de lå i lysninger, hvor hasler og på steder overstandere af eg gav halvskygge. I begge områder fandtes topstævnedede træer. I Viemose var der topstævnedede naur for 200 år siden. Der er måske nogen endnu i brynene langs stranden som for 40 år siden. De findes i hvert fald stadig i kystskoven Skejten på Østlolland, hvor der findes ældgamle, topstævnedede naur i stort antal. I andre engrester i nærheden findes endnu et par førhen topstævnedede småbladet lind. Et iøjnefaldende fælles træk mellem Skåne og Sydøstsjælland er overdrevenes umådelige omfang. Der ses ingen forskel mellem Skånes store fålader, som Sjöbeck fortæller om, og det omfattende Stensved overdrev, som Larsen beskriver.³³ Begge dele er herredsalmindinger, på hvilke fortidens landbrug flyttede rundt, før landsbyerne lagde sig fast på deres senere pladser. Alle disse ligheder er kulturhistorisk så karakteristiske, at det også i detaljerne er klart, at Bo Fritzboeger kan tale om dansk risbygd i Viemose.³⁴

Man kan påpege, at ordet *risbygd* ikke kendes fra Danmark. Det gør til gengæld selve betegnelsen *ris*. Den er yderst almindelig som stednavn eller del af et stednavn over det meste af landet og må vist altid tydes i retning af forekomsten af stævnedede træer.

Betegnelsen *lund* i forskellige sammenstillinger er ligeledes meget udbredt i Danmark, kun mangler vi her en definition af, hvad lund egentlig er. Betegnelsen lund viser efter Sjöbeck tilbage til tiderne før vangebruget. Han mener tilmed, at vangen er fremgået af lunden, hvilket nok er værd at bemærke.³⁵

Mens alsædebrug var det normale i Sydsveriges risbygder, var trevangsbruget blevet udbredt i Sydøstsjælland for 300 år siden. Der fandtes dog nær vort område undtagelser som Langebæk og Skovhuse i Kalvehave sogn og flere byer mellem Mern og Præstø, hvor alsædebrug stadig forekom i 1688.³⁶ Bruget af jorden i Viemose Strandhaver og i skoven langs Balle bys kyst må også siges at have været alsædebrug helt til omkring år 1800.

Man kan vel påpege enkelte mindre forskelle mellem Skåne og Sydøstsjælland. Når Sjöbeck således omtaler, at der skal 40 år til at opnå gødsknings-

Fig. 10. På den svenske ø Öland – som for nogle hundrede år siden var dansk – kan man endnu på steder se et landskab som det, der fandtes i Viemose Strandhaver til omkring 1800. I de åbne græsflader er der god plads til små agre med korn. Græsfladerne er opdelt af hasselbuskadser. Spredt mellem haslerne finder man enkelte ege akkurat som i Viemose samt en del topstævnedede ask. Foto: Eiler Worsøe.

virkning gennem tilgroning, må det hænge sammen med en lokal svensk tradition eller måske med omdriftstider, som de var, da driftsformen var ved at ophøre. Det er tydeligt i mange stævnedede danske skovområder, at den halve omdriftstid kunne gøre det før i tiden, i hvert fald de fleste steder. Ældre oplysninger om omdriftstider i stævningskovene dokumenterer det.

Om udbredelsen af risbygd i Danmark

Man skal bemærke, at ligheden med risbygd i Viemose sogn kun drejer sig om Strandhaverne. Af forskellige oplysninger kan man se, at driftsformen med hasselstævning tidligere havde haft større udbredelse ikke alene i det sydøstlige Sjælland, men også i det øvrige Danmark. Her er hasselskov og stævningskov af rødæl tilbage i tiden kendt langt ud i nutidens hedeegne.³⁷ Desværre ved vi kun lidt om driftens detaljer, men må nøjes med at gætte på, at

den vel ikke kan have været grundforskellig fra forholdene, som de var læn- gere østpå.

Den tilgroning, som man i Skåne lod finde sted i hvilende marker af hensyn til bundens opsamling af næringsstoffer, er også kendt fra Danmark. Jeg husker metoden fra et tilfælde, som jeg selv har set for henved 30 år siden i forbindelse med braklægnings af to marker på plastisk ler i Vissing sogn i Galten herred. Tilgroningen omtales også skriftligt, eksempelvis fra landsbyen Hinge i Galten herred i 1600-tallet af P. Christensen.³⁸ Her hvilede agrene i op til 28 år, noget der ellers hører sammen med hedeegnenes landbrug som for eksempel på Randbøl Hede før i tiden.³⁹

Den slags eksempler såvel som den betydelige udbredelse af stævnings- skovsdriften i Danmark før udskiftningen af jordfællesskabet fremgår mang- foldige steder.⁴⁰ Det lader ane, at forskellene mellem driftsformerne i Sydsve- rige og det øvrige Danmark ikke var ret stor, dengang skovene endnu ikke var splittet op i alt for mange små stykker. Af gode grunde kan vi ikke præcist vide, hvorledes man håndterede driften for mange hundrede år siden. Men mulighederne for, at risbygd engang har været udbredt også i det vestlige Dan- mark, er til stede.

I sidste ende kan man opfatte den beskrevne landbrugstilstand i Kalvehave sogn i tiden op til 1800 som en sidste rest af overgangen fra alsædebrug til vangebrug. For skovens vedkommende blev udviklingen blot afbrudt af skov- indfredningen. Heldigvis blev ryttergodskortene tegnet før den tid, så vi kan have det besynderlige gamle land for øje endnu 200 år efter.

Den mulige historie

Vi kan undre os over, at man i landsbyer med Viemoses og Balle bys gode jord besværede sig med at drive et oldnordisk landbrug i skoven helt op til år 1800.

Sandsynligvis var det begyndt med, at man i højmiddelalderen havde alsæ- debrug og stævningssskove der, hvor vi på kortet fra 1772 ser byernes vange. På et tidspunkt, hvor behovet for gærdsel og tøndebånd opstod eller voksede, udvidede man så sit landbrug, som det dengang var, ind i Viemose og Balle bys skove langs stranden. Her forblev det i drift længe efter, at området vestfor var blevet ændret til trevangsbrug med henblik på at øge produktionen af korn. Grunden til, at den gamle stævningsdrift og alsædebruget fortsatte i skoven langt op i tiden, har så været de værdifulde båndkæppe, som Munk fortæller så meget om.⁴¹ Landsbyen havde sikkert også netop i den periode, hvor man andre steder indtog løkker i udmarken, brug for den eng og det korn, der kun- ne komme ud af den gamle driftsform i skoven, fordi det ikke krævede ekstra gødning.

I den forbindelse siger Gissel, at en hidtidig indmark i senmiddelalderen

kunne sprænge sine rammer.⁴² Det skete ofte i byer, hvor man havde opdyrket agre i skov og eng. Havde det ikke i Viemoses område været for anlæggelsen af herregården Petersgård i 1774, og havde det ikke været for udskiftningen af jordfællesskabet og indfredningen af skovene i 1800, kunne det være gået med Viemose Skov som med Balle bys skov ved stranden. Så havde den slet ikke været der mere, men var blevet til en større Østre Mark.

Siden dengang har Viemose Skov helt ændret udseende, haverne er blevet glemt med de nye ejerforhold, og skovdriften er blevet rationaliseret. Bortset fra et par træer er der ikke gammel eg tilbage, også det meste af hasselunderskoven er væk. Dog findes der her og der små områder med stagnerende tynede hasselbuske i kulturskovens skygge. Det er dobbelt ejendommeligt at se dem, fordi man kan opfatte dem som en sidste rest af et landbrug med rødder i oldtiden.

Endnu vil man også andre steder kunne finde sandsynlige rester af risbygden, hvis man er opmærksom på, hvordan de rester kan se ud. Og det ved vi med udgangspunkt i beskrivelsen af landbrug og skovbrug i Viemose og Balle så nogenlunde.

Hvis man for eksempel besøger Frijsenborg Dyrehave nær Hammel, kan man se, at her findes de gamle ege stadig. Haslerne i underskoven er nyligt blevet skåret ned, dog forhåbentlig for at vokse op igen. Dyrehaven blev oprettet hen i 1600-tallet på jorder fra landsbyen Emdrup, som man nedlagde i samme anledning. Den nu nedlagte dyrehave kan med sin blanding af egeoverskov, hasselunderskov og agre nok føre tankerne hen på risbygd.

Interessant er også et andet landskab, som vi kender fra et kort fra 1777. Det ligger på det nordvestlige Lolland og der er nu kun rester tilbage af det, der fandtes i 1700-tallet. Dette landskab består af en tidligere stævningssskov, der er blevet fredet og holdt delvist i drift ved landskabspleje. Området, som det så ud i 1777, er vist på det farvelagte kort, med alle førudskiftningssignaturer i behold og beskrevet af Eiler Worsøe.⁴³ Skønt vi ikke har nogen viden om agre i engene her, og de ikke med sikkerhed fremgår af kortet, kan vi se, at hele området endnu i 1777 havde karakter af risbygd. Det samme gælder nok også for hele Guldborgsunds kyst fra Skejten i nord til Tågense i syd.

Litteratur

Arent Berntsen, *Danmarcis oc Norgis fructbar herlighed*, København 1656.

Tyge W. Böcher, *Vegetationen paa Randbøl Hede*, Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab, Biologiske Skrifter, Bind I, Nr. 3, 1941

P. Christensen, »Hinge Bys Historie fremstillet til henvend Aar 1700«, *Historisk Aarbog for Randers Amt*, 1916.

Karl-Erik Frandsen, *Vang og tægt*, Esbjerg 1983.

- Bo Fritzboeger, *Det åbne lands kulturhistorie*, København 1998.
- Svend Gissel, *Landgilde og udsæd på Sjælland*, København 1968.
- Palle Gravesen, *Oversigt over botaniske lokaliteter*, 1. Sjælland, København 1976.
- Kristian Hald, *Vore stednavne*, København 1965.
- Frits Hastrup, *Danske landsbytyper*, Århus 1964.
- P.A. Klein, *Vordingborg Købstads Historie*, Vordingborg 1923.
- H. Larsen, »Stensved«, *Aarboeg for historisk Samfund for Præstø Amt*, 24. Aar-gang, s. 43-60, 1937.
- Carl von Linnaeus, *Skånska resa år 1749*, Stockholm 1975.
- O.D. Lütken, *Præstøe Amt*, Det kongelige Landhusholdningsselskab, Kjøben-havn 1829.
- Holger Munk, »Wordingborg Rytterdistrikts Vandmøller 1718-74«, *Historisk Samfund for Præstø Amt*, Ny Række, Bind III: 23, 1947.
- Holger Munk, *Hasselskoven*, Jægerspris 1969.
- Roskildekrøniken*, Wormianum, Højbjerg 1979.
- Mårten Sjöbeck, *Det sydsvenska landsskapets historia och vård*, Föreningen Landskronatraktens Natur, Landskrona 1973.
- Bjarne Stoklund, *Huset og skoven*, Wormianum, Højbjerg 1980
- Bjarne Stoklund, »Båndkæppeskoven og Sydøstsjællanders kulturhistorie«, *Kul-turbevaring og dagligt liv*, Statens Museumsnævn 1987.
- J.P. Trap, *Danmark*, 5. udg. bd. IV, København 1955.
- C. Weissmann, *Skove og Skovbrug på Fyn*, Odense 1900.
- Eiler Worsøe, *Stævningsskovene*, København 1979.
- Eiler Worsøe, »Et udmarkslandskab på Nordvestlolland anno 1783«, *Lolland-Falsters historiske samfund*, 83. årgang, 1995, s. 39-49.
- Eiler Worsøe, »Holt Krat – en stævningsskov i hedeegnene«, *Flora og Fauna*, 102, 1996, s. 211-216.
- Eiler Worsøe, »Skovhaver i Danmark«, *Flora og Fauna*, 104, 1998, s. 55-61.

Anvendte kort

- A 4026 Vordingborg. Målt 1911, enkelte rettelsel 1937. Geodætisk Institut.
- Carte over Ballebye og Sagbye mølle beliggende i Wordingborg Amt, Kalleha-ve Sogn. Opmaalt af P. Sterm. Ryttergodskort 1772. Kort & Matrikelsty-relsen.
- Carte over Viemose Byer beliggende i Wordingborg Amt, Kallehave Sogn. Op-maalt af C. Brandt. Ryttergodskort 1772. Kort & Matrikelstyrelsen.
- Kort over Viemose overdrev, original I, 1791. Kort & Matrikelstyrelsen.

Noter

1. Hastrup 1964.
2. Frandsen 1983 og Fritzbøger 1998.
3. Munk 1969.
4. Fritzbøger 1998.
5. Hastrup 1964.
6. Munk 1969.
7. Munk 1969.
8. Munk 1969.
9. Worsøe 1979.
10. Worsøe 1979.
11. Munk 1969.
12. Munk 1969.
13. Munk 1969.
14. Gissel 1968.
15. Stoklund 1980 & 1987.
16. Gravesen 1976.
17. Gravesen 1976.
18. Munk 1969.
19. Munk 1947
20. Lütken 1839.
21. Stoklund 1980.
22. Munk 1969.
23. Stoklund 1980.
24. Klein 1923, Trap 1955.
25. Worsøe 1996.
26. Larsen 1937.
27. Munk 1969.
28. Larsen 1937.
29. Hald 1965.
30. Berntsen 1656.
31. Sjöbeck 1973.
32. Linnaeus 1975.
33. Larsen 1937.
34. Fritzbøger 1998.
35. Sjöbeck 1973.
36. Frandsen 1983.
37. Worsøe 1996 & 1998.
38. Christensen 1914.
39. Böcher 1941.

40. Se f.eks. Weissmann 1900, Worsøe 1979 & 1998.
41. Munk 1969.
42. Gissel 1969.
43. Worsøe 1995.

Forfatter

Eiler Worsøe (1925-2001), dyrlæge, naturvejleder. Har som amatør studeret botanik samt skov-, landskabs- og landbrugshistorie og undervist som gæstelærer i disse fag blandt andet på Skovskolen. Forfatter til en række artikler og bøger om de nævnte emner, senest med bogen »Skovbilleder fra en svunden tid« og »Om visse gamle kort som kilde til skov- og landskabshistorie« (Bol og by 2000:2).